

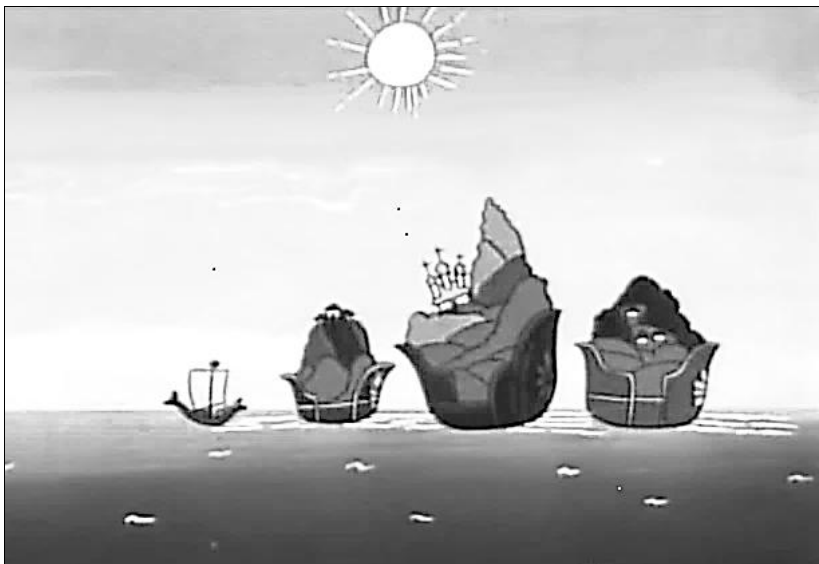
НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ

ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

Дмитро Вирський

Початок сучасності:

друга хвиля глобалізації,
кінець Старого Порядку та Україна
(XV – середина XIX ст.)

Київ 2022

УДК 94(477.53-21) “15/19”
В52

Затверджено до друку Вченою Радою Інституту історії України
(Протокол № 4 від 30 червня 2022 р.)

Рецензенти:

доктор габілітований *Томаш Вісліч*
доктор історичних наук *Віталій Масненко*
доктор історичних наук *Борис Черкас*

Вирський Д.

Початок сучасності : друга хвиля глобалізації, кінець Старого Порядку та Україна (XV – середина XIX ст.). Вид. 2-е, доп. Київ : НАН України, Ін-т історії України, 2022. 217 с.

У книзі представлений період Раннього Модерну в Україні в контексті глобальної історії. Така рамка глобальності дозволяє по-іншому поглянути на хід подій на українських землях, поза надто ангажованими концептами державних (імперських і національних) модерних історіографій. Вона також з'ясовує європейський і світовий контекст викликів, які створили сучасних українців. У центрі уваги дослідження «структури» українського Раннього Модерну та його історичний досвід, котрий робить цей «перехідний» період початком сучасності.

Для науковців, викладачів і студентів, усіх, хто цікавиться історією України і минулим світових цивілізацій.

ISBN

© Д. С. Вирський, 2022
© Інститут історії України
НАН України, 2022

Зміст:

Ранній Модерн і глобалізація 2.0 – реально перша глобальна (замість передмови)	5
<i>Розділ 1. Макроміркування про ранньомодерну Україну: екологія і економіка – природна Реконкіста і інтеграція до Світ-Системи . . . . .</i>	21
<i>1.1. Клімат і демографія. Інші межі-краї – земля, вода та стихійні лиха . . . . .</i>	21
<i>1.2. Феодальний капіталізм: економіка України і Світ-Система . . . . .</i>	39
<i>Розділ 2. «Тектонічне» XV століття: знаки майбутнього . . . . .</i>	81
<i>Розділ 3. Ентузіазм «золотого» XVI століття: Шляхетська революція – 1-а модернізаційна революція на українських теренах . . . . .</i>	95
<i>Розділ 4. «Залізне» XVII століття: Козацька революція – досвід «національної» трансформації держави і церкви . . . . .</i>	115
<i>4.1. Річ Посполита «на вершині»: запаморочення від успіхів і застій (1608-1648). Від експорту революції до колоніалізму . . . . .</i>	118
<i>4.2. Козацька революція і спроба Речі Посполитої адоптуватись до неї (1648-1713) . . . . .</i>	133
<i>Розділ 5. «Переповнення» XVIII століття: Царська контрреволюція і опір старих революціонерів – шляхти і козаків. Вибір між імперією і націями . . . . .</i>	157
<i>5.1. Річ Посполита з її Україною та Російська імперія (1713-1795). . . . .</i>	164
<i>5.2. Підросійські козацькі автономії. . . . .</i>	182
<i>Український Ранній Модерн і Модерн: прикінцеві зауваження . . . . .</i>	195
<i>Додаток. Трійця ранньомодерних революцій України. Хронологія революційний циклів . . . . .</i>	199
<i>Бібліографія . . . . .</i>	201
<i>Іменний покажчик . . . . .</i>	209

Ранній Модерн і глобалізація 2.0 – реально перша глобальна (замість передмови)

Ця праця нав'язує до представлень історії Європи і світу як цілості-системи (світ-економіка, світ-система), запропонованих французьким істориком Фернаном Броделем та його продовжувачами, зокрема американцем Іммануїлом Валерстайном. Для їх міркувань характерне зацікавлення добою Раннього Модерну, коли, на думку представників цього дослідницького гурту, і з'являється-формується та світова єдність¹.

Причому, для Старого Світу (Євразія + Африка) то вже 2-й підхід² – перша «глобалізація» намітилася ще за античних часів (тут часто апелюють до глобального досвіду Римської імперії, але загалом явище то ширше). Утім, Старий Світ – то ще не вся планета і лише ранньомодерна глобалізація мала справді планетарний вимір.

---

¹ Щодо Раннього Модерну звичайна класична дискусія «оптимістів» з «песимістами» про те, чи стакан напівповний, чи напівпорожній. Чи це частина Домодерну, чи Ранній Модерн міцніше таки припасований до Модерну? Я схильний до оптимізму других, зрештою, і світовий бестселер Джаред Даймонд «Зброя, мікроби і харч» (1997, укр. переклад 2009) саме з середини-кінця XV ст. відлічує історичну сучасність («modern times»). Українському читачеві також відома і книжка Еріка Р. Вульфа «Європа і народи без історії» (1983, укр. переклад 2004), яка популяризувала «1400 рік» як точку відліку процесів, що змінили світ. Щойно той самий рубіж у тому ж контексті ужив і Девід Крістіан у своїй амбітній «Великій історії всього» (2018). А глобальний популяризатор Саймон Дженкінс у своїй «Стислій історії Європи» (2018) вирішив замість терміну Ранній Модерн уживати більш прояснювальне окреслення – «*епоха виникнення держав*» (держави тут = національні держави).

² Існують думки, що це не 2-й, а 3-й підхід – і 2-м слід визначити *середньовічний пік XIII ст.*, але той також, як і 1-й античний, поширювався лише на Старий Світ. Для мене XIII ст., з його «торгівельною революцією», то все таки радше «1,5», чим «2» (дуже характерний її новий тип героя – Мандрівний Лицар – він вже мандрує як купець-бізнесмен, але у старих, лицарських шатах-обладунках).

Українська модерна історіографія також традиційно фокусувалася на ранньомодерній проблематиці (історії козаччини). Тому вона по-своєму чудово укладається у «броделянські» рамки. І, гадаю, такий спосіб відкриття себе світу може бути для вітчизняної історіографічної традиції чи не найкомfortнішим.

За цією схемою XV ст., ця виразна «осінь Середньовіччя», відкриває нову тенденцію глобального світу. Щоправда, це ще «час спроб та помилок», і справжній прорив відбувся вже у XVI ст. XVII ст. стало кризовим, а XVIII ст. – знов як і XV-те – добою певної вичерпності-переповненості, реставрацій-модифікацій старих успішних моделей і креслення нових ще досить примарних перспектив. Причому, для країн Західної Європи, ядра світ-системи, за рубіж XVIII-го століття стала Велика французька революція 1789 р., а ось країни периферії світ-системи, у т. ч. і східноєвропейські, мали справу з «довгим XVIII ст.», яке завершилося тут лише у середині XIX ст.³

Для України у фокусі тієї ранньомодерної глобалізації (першої справді глобальної, бо усі попередні спроби не виходили за масштаб більшого регіону чи групи регіонів на просторі Євразія+Африка) був т. зв. річпосполитський проєкт. Рушієм останнього стала *Шляхетська революція*, з роду т. зв. модернізаційних революцій чи то етапів цивілізаційного процесу модернізації.⁴

---

³ Цікаво, що *середину XIX ст. (або 1847-1857 pp.)* особливо вирізняють і історики економіки, див.: *Арриґи Дж.* Долгий двадцатый век. Деньги, власть и истоки нашего времени. – Москва, 2006 (розділ про «третій [британський] системний цикл накопичення»). Це час, коли світова економічна система стала справді глобалізованою, тому його прирівнюють навіть до доби Великих географічних відкриттів на рубежі XV-XVI ст.

⁴ Просвітницький концепт *цивілізація* наразі все частіше замінюють поняттям *складне суспільство* (яке, справді, виграє в очевидності). А про «інституційовану революцію» (1415-1991 pp. – від гуситів до більшовиків), див.: *Малиа Мартин.* Локомотивы истории: Революции и становление современного мира. – Москва, 2015. – 405 с. Інший сучасний макросоціолог-веберіанець Міхаель Манн

Щоправда, на цілому українському просторі та свіжа візія «світлого сьогодні і завтра» перемогла вже аж 1569 р.⁵. Тоді Люблінська унія поховала запізнілий (попри всю його «органічність»=уживання місцевих традицій) проект «феодальної імперії» Великого князівства Литовського.

Відтепер в історії України надовго запанувала річпосполитська домінанта. З доби Київської Русі, уперше – і ширше навіть за недовгий епізод кращих часів Галицько-Волинського князівства⁶ – майже всі українські землі опинилися в одній державі (зустріч-синергія Русі з Руссю – українсько-польської і українсько-литовської; прощання Русі з Руссю – пришвидшення українсько-білоруського розмежування та конфліктна конкуренція з Росією-Московією; загибель Русі молдовської⁷ і народ-

---

обстоєє 4-мірну матрицю влади, яку складають *політична, військова, економічна* та *культурно/ідеологічна* мережі. Саме їх непередбачувані перетини породжують найзначущі революції.

⁵ Тому середину-кінець XV ст. українські історики, на відміну західніших європейців, рідко вважають «рубіжним».

⁶ Цілком може бути той Галицько-Волинський епізод існував лише в уяві хроністів (як міркує О. Толочко).

⁷ Як на мене, сюжет *Русі молдовської* недооцінений у вітчизняній історіографії – а він якраз про Галицьку і Подільську спадщини, доля яких зовсім не вичерпується XIV ст. Ген до 1530-х рр. молдовські господарі претендували на Львів, а на Поділля і значно пізніше. «Наслідили» молдовани в Україні і згодом. Причому, не варто тут задивлятись лише на регіональне минуле Буковини. Адже, ключова роль таких історичних постатей як князь Дмитро Вишневецький (ймовірний бастард господаря Петра Рареша), господар Івоня, який вивів на політичну арену козаків Свірчовського-Свірговського, гетьман-господар Підкова та митрополит-господарич Петро Могила в загальноукраїнській історії незаперечна. Зрештою, якщо молдовське походження роду гетьмана Б. Хмельницького – це лише підозра, то щодо роду гетьмана Д. Апостола – це факт. Свій молдовський епізод з господарем-гетьманом Г. Дукою мав правобережний гетьманат, а у XVIII ст. Ханська Україна, гайдамаки Верлана та новоросійський Молдовський полк (з 1769 р.) також жилися молдовським Придністров'ям.

ження-відродження Русі-України козацької – то не лише геополітика – це ментальні злами («в головах»).

Не дивно, що навіть сучасні апеляції до історичної соборності так охоче поринають у річпосполитській досвід. А його відсутність-недостатність є певною проблемою для інтеграції громадян і локальних громад-спільнот модерних українців⁸.

Важливо наголосити, що Річ Посполита – то був справжній «ренесансний проект» – з типовою для Ренесансу наївністю, завищеними очікуваннями та комплексом титана-першопрохідця⁹. Там, дійсно, чимало було – на виріст, тому річпосполитські шати ще не раз виявлялися впору черговому поколінню все модерніших нащадків¹⁰.

Проект пережив свою добу-цикл *винайдення-революції* (1505-1573/1608¹¹), а далі і *розквіту-експансії* (до 1648) та *зане-*

---

⁸ Про зв'язок-«генетичну» спорідненість ранньомодерних і модерних ідентичностей див. ще свіжу книжку Сергія Плохія: *Плохий С. Походження слов'янських націй: Домодерні ідентичності в Україні, Росії та Білорусі.* – Київ, 2015 (англомовне першовидання 2006 р.).

⁹ Французький історик Жан Делюмо вважав, що за доби Відродження на передній план висуваються *особистість, жінка, дитина, освіта, фінанси, релігія і мистецтво*, див.: *Делюмо Ж. Цивілізація Возрождения.* – Екатеринбург, 2006. – 720 с. (1-е видання у 1967 р.).

¹⁰ Свіжу спробу реактуалізації «унійного» панства (історичної альтернативи національній державі) див.: *Frost Robert I. Oksfordzka historia unii polsko-litewskiej. T. 1: Powstanie i rozwój 1385-1569.* – Poznań, 2018. – 846 s.

¹¹ Революціознавець М. Малія писав про нідерландський випадок (1566-1609) як про «революцію з зупинками». Наша Шляхетська революція теж рухалася хиткою ходою. На роль кінцівки революційного періоду – крім 1573 р. (пакта конвента) і 1608 р. (поразка рокошу М. Зебжидовського) – претендує ще й 1564 р. (останній ексекуційний сейм), а також 1569 р. (Люблінська унія) і 1570 р. (Сандомирська згода між протестантами для оборони-толеранції їх прав у країні – згодом вона і православним прислужилася). Мої вагання між 1573 і 1608 рр. – то вагання між виходом на вершину і зривом із неї. Цікаво, що у сучасній Польщі є тенденція починати цілу добу/період вже з «часу блиску» – з 1572 р. (рік смерті остан-

паду-згортання (до 1795). Причому, його майже ювелірна хронологічна вписаність до меж Раннього Модерну (1500-1800¹²) взагалі робить з нього по-своєму унікальну модель цілого того примітного історичного періоду.

Бо ж Ранній Модерн, цей, за німецьким філософом К. Ясперсом (1883-1969), *2-й осьовий час світової історії*, не обійдений увагою дослідників по всьому світу. Наш сучасник Н. Фергюсон волить мовити про «західну цивілізацію 2.0»¹³.

У тій епосі досі плідно шукають витоків глобальної економічної системи (світу-економіки), яка стала основою процесів невинної модернізації і технологічного розвитку людства. Вона стала часом т. зв. вивищення Заходу, повсюдної «націоналізації» держав та «сповзання до демократії». А питома дводжерельність тогочасного Ренесансу (античність + середньовічна християнська традиція) відкрила – надалі вже неминучий – шлях постійного додавання культурних опцій і гібридизації (як глобальної, так і локальної) модерної та її постмодерної культури¹⁴.

Опуклення націогенези, зрештою, відрізняє 2-й осьовий час від 1-го (античного). Адже у представленні останнього зазви-

---

нього спадкового короля), див.: *Augustyniak Urszula. Historia Polski. 1572-1795.* – Warszawa, 2008.

¹² Ясно, що уживання «круглих» дат є певним спрощенням (заради опуклості), найбільш вірне воно для «ядра» світ-системи, а для периферійних країн і регіонів ці рамки, як уже йшлося, дещо зсуваються.

¹³ Цікава і модель Девіда Гребера (див. «Борг: перші 5000 років історії», 2011) чергування віртуально-кредитних і грошових економічних систем. За нею, доба 1450-1971 рр. («Епоха великих капіталістичних імперій») також 2-а «грошова» в історії людства (власне, це інша іпостась 2-го осьового часу Ясперса).

¹⁴ Соціологи (слідом за Ернстом Кассілером) вважають Середньовіччя і Ренесанс-Відродження не так історичними періодами як «ідеальними типами» (у дусі М. Вебера). І пропонують тлумачити ренесансну добу як *кризу* середньовічної гармонії. Отже, зазвичай це лихоманка латання «чим прийдеться», а не пошив «з нового».

чай домінують цивілізаційні нотки (від міста-поліса до імперії)¹⁵.

Власне, класична (модерна) українська національна історіографія від початку мала свою ранньомодерну вісь – історію козаччини. І, попри тривалі настійливі спроби російсько-імперського і радянського дискурсів вивести той феномен за дужки річпосполитського, цей «родовий знак», немов той пролісок, повсякчас вилазив з-під ідеологічної криги небуття¹⁶. Наразі ж маємо нову історіографічну ситуацію, коли проскрибована вітчизняна спадщина і штучно замовчуваний світовий досвід вже вповні засвоєні сучасним поколінням українських істориків і все менше (як не в кількості – то у резонансі напевно) породжують вульгарні фанатично-неофітські реакції.

Тому, багаторічні очікування «нового синтезу» нині не виглядають на безпідставні (попри традиційні буркотання скептиків, що «доки сонце зійде, роса очі виїсть»). Розростання «острівців новочасності» та зростаючі можливості для всебічної зміни «кратності наближення»-різномасштабності в дослідженнях (Н. Дейвіс) чи для того «густого/ щільного опису» (К. Гірц) добачить, зрештою, будь-який уважний спостерігач. Ці «кіборзькі імпланти» верифікованого знання й викликають оптимізм щодо оновленого проекту історіописання¹⁷.

Ось і ця невеличка монографія є досвідом такої сенсоутворюючої синтези. Вона задумувалася як відкрита і позбавлена штучно нав'язаних чужодержавними історіографіями архаїчних «закладок», які спрямовують інтерпретації у потрібне ідеологічне русло (часто вже «мертвих» ідеологій).

---

¹⁵ Власне, можна сприймати *націотворення* 2-го осьового часу за ще одне «змішання»-синтезу отих «чистих» античних форм 1-го – *полісу* та *імперії*.

¹⁶ Див.: *Смолій В. А., Степанков В. С.* Українська державна ідея XVII-XVIII століть: проблеми формування, еволюції, реалізації. – Київ, 1997 (вже класична праця 1990-х рр.); *Брехуненко В.* Східна брама Європи. Козацька Україна в середині XVII-XVIII ст. – Київ, 2014 (чи не остання, за часом, синтеза історії Козаччини).

¹⁷ Метафора «кіборга» у сучасній гуманітаристиці широко присутня з часів «Маніфесту кіборгів» (1985) американки Донни Гаравей.

Отже, почнемо з декількох попередніх зауважень. Вони стосуються термінів-назв, хронології та історії ідейних концептів (після течії-дисципліни історії понять 1960-х – 1970-х рр. без цих опцій будь-яке дослідження вже виглядає неповним).

Річ Посполита (слов'янська калька латинського *res publica*¹⁸) постала як один з партикулярних універсалістських проектів (термінологія А. Дж. Тойнбі). Отже, це була чергова «відповідь» на «виклик» побудови ідеальної (або найближчої до ідеалу) держави¹⁹, у характерних для ренесансної політичної теорії шатах «мішаного ладу» – коктейлю античних монархії-аристократії-демократії²⁰. І все це із додаванням месіанства середньовічно-християнського «Граду / Царства / спільноти-Народу Божого» (на Небі і на Землі)²¹.

Постання річпосполитського проекту окреслюють ще й як *Шляхетську революцію*. Цей термін виник під впливом польського (польсько-американського) історика Анджея Сулими-Камінського (р. н. 1935), автора широкозної праці «*Historia Rzeczypospolitej wielu narodów. 1505-1795*» / «Історія Речі Посполитої як історія багатьох народів, 1505-1795» (Люблін, 2000 / укр. переклад Я. Стріхи – Київ, 2011). На її сторінках дослід-

---

¹⁸ Цікаво, що пізніша (модерна) проросійська перекладацька традиція, аби не акцентувати на цьому калькуванні та не пробуджувати непотрібні алюзії, глумачила античний вислів-термін іншими словами – «справа народу». Так акцент зсувався в бік «народного інтересу», а не «того, що робить суспільством-народом», що ближче до справжнього змісту.

¹⁹ Власне, саме Ранній Модерн і почав робити з держави не екстраординарну інституцію, що покликана діяти передусім у крайній ситуації (зазвичай на війні), а ординарний громадський сервіс – усепроникний і всюдисущий. Тому гасло «Направи держави» і створило Річ Посполиту як проект.

²⁰ Шукати не чистоти, а ефективності – то теж дуже ранньомодерна риска.

²¹ Згадаймо, що «будь-яке повстання, навіть ще не революція, починалося в Європі з перевизначення сфери духовного – себто з ересі», див.: *Малиа М. Локомотиви історії: Революції і становлення сучасного світу*. – С. 11. Тому поштовх Реформації такий важливий для річпосполитського проекту.

ник яскраво продемонстрував революційне значення «*шляхетського руху екзекуційного*» (екзекуція=виправлення права) для Речі Посполитої як державного проекту. Камінський також відзначав зв'язок цього процесу з рухом козацьким (Козацькою революцією), який власне розквітнув, коли революційність шляхти пішла на спад.

Вважаю також, що давній марксистський спосіб визначення революції за «рушійною силою» (шляхетська, козацька, буржуазна, пролетарська) має певну зручність як для сучасного дослідника, так і пересічного читача. Додам зрештою, що *шляхетська* та *козацька* революції Речі Посполитої добре накладаються на «вікову тенденцію» Ф. Броделя для цілої Європи (=світу-економіки) – з умовними контрольними датами 1507-1510, 1650 та 1733-1743 рр. (де від 1-ї з трьох до 2-ї дати панувало зростання, далі т. зв. «криза середини XVII ст.» і спад аж до 3-ї дати)²².

Насамкінець зауважу, що термін *Шляхетська революція*, вживаний мною принаймні з 2007 р., досі не зазнавав фахових заперечень. Тому, маю право вважати його конвенційним («революція» тут розуміється як певний модернізаційний цикл – від першопоштовху-вибуху до згасання)²³. Підозрюю, що на руку йому в Україні спрацювала і добра кореляція з поняттям «*шляхетського імперіалізму*», уживаним ще М. Грушевським. Хоча іноземцям та й фахівцям менш обізнаним з річпосполитською проблематикою добачати цю опцію імперськості, універсалістськості та ідеальності в проекті Речі Посполитої часто-густо заважає задавнене упередження до «шляхетської

---

²² Див.: Бродель Ф. Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм, XV-XVIII ст. У 3-х т. – Т. 3: Час світу. – Київ, 1998. – С. 64-65.

²³ Девід Крістіан зі своєю «Великою історією всього» (Big history, першодрук 2018 р.) представляє розвиток як ускладнення з певними рубежами-«порогами складності», які досягаються-долаються на шляху життя. Досягнення-опанування такого порогу і є сутністю модернізаційного циклу.

анархії». Остання ж бо нібито слабко уживається із будь-якою конструктивною працею²⁴.

Революційна шляхта (натхненна ідеями Ренесансу і Реформації) визначала вектор суспільного життя країни від Радомської конституції 1505 р. (знаменита «*Nihil novi*» / «Нічого нового» насправді означала революційне «нічого нового *pro nas bez nas*»²⁵) аж до придушення рокошу М. Зебжидовського 1606-1608 рр.²⁶. Тому і *pacta conventa* з виборними монархами (уперше підписані 1573 р.²⁷), і Люблінська унія 1569 р. – з її ідеєю дво- чи полінаціональної державності, і певна секуляри-

---

²⁴ Тут може стати у нагоді цікавий свіжий компаративістський французький проект, який підмітив, що «порівняно із королівством в імперії набагато більше уявленого», див.: *Империи Средневековья*. От Каролингов до Чингизидов / Под редакцией Сильвена Гугенхейма. – Москва, 2021 (пункт «Мрії» у вступі). Адже із «мріями» і «уявою» у шляхетських революціонерів таки усе було гаразд.

²⁵ Тоді ж зрівняні в правах верхня (Сенат) і нижня (Посольська Ізба) палати парламенту Речі Посполитої, що фактично завершило усталення парламентської системи держави. У сучасній українській історіографії найбільш популярним є лічення «річпосполитського часу» з 1569 р. – від Люблінської унії. Але, якщо враховувати Броделеві «поверхи часу» (короткий-середній-довгий/подія-кон'юнктура-структура), 1569-й – то фокус «подієвого» поверху, а «структурний» поверх «довгого тривання» слід рахувати інакше – від виникнення-дозрівання самої ідеї – і тут 1505 р. є найбільш виразним маркером.

²⁶ Цікаво, що сучасники-історики того рокошу, тлумачили це слово як загальну ревізію Королівства, у т. ч. сенату і короля, яку здійснює шляхта-народ. У сучасній польській історіографії є пропозиція інакше маркувати як подію, так і її хронологічні рамки – а саме *Сандомирський рокош 1606-1609 рр.*, див.: *Pawlowska-Kubik Agnieszka. Rokosz Sandomierski 1606-1609. Rzeczpospolita na politycznym rozdrożu – Toruń, 2019*. Але мені старий «антропоцентризм» миліший і пацифікаційний сейм 1609 р. вже вглядає епілогом.

²⁷ До речі, як вважається, першопоштовх ідеї нових конституційних норм для нового виборного монарха даний на з'їзді *волинських сенаторів і шляхти в Луцьку 27.VII.1572 р.*, див.: *Kronika za Zygmunta Augusta w Knyszynie zmarłego roku 1572 i inne dokumenty polityczne z czasów pierwszego bezkrólewia. Vol. 1. Od lipca 1572 do czerwca 1573 / Oprac. Krzysztof Koehler. – Kraków, 2016. – S. 16.*

зація суспільного життя²⁸ – з упорядкуванням привілеїв церкви, і химерно-бароковий антикізуючий сарматизм як «власний шлях» взірцевого шляхтича (притягальний далеко поза Польщею) – то все здобутки Шляхетської революції.

Незавершеність «революційної програми» цієї столітньої революції покликала нову хвилю – *Козацьку революцію* (1648-1709²⁹), здійснювану «молодшими братами» шляхти – козаками³⁰. Вона розпочалася на тлі загальноєвропейської «кризи середини XVII ст.»³¹ на теренах, де магнати найбільше «обри-

---

²⁸ Тут цікаво зауважити типологічну «світську» зміну в новій модернізаційній революції, адже у попередньому столітті *«гуситська революція»* (термін уживаний чеським істориком Франтишком Шмагелем, популяризований американцем-революціознавцем Мартином Маліа та й поляк Станіслав Биліна назвав так свій 3-томник 2011-2016 рр.) за рушійну силу має ще релігійний, а не становий рух.

²⁹ Як і у випадку із Шляхетською революцією (1505-1608) верхня межа Козацької революції прив'язана до дати, коли закінчився розвиток-зростання проекту і почався розвиток-деградація (і це не лише полтавська поразка 1709 р. генерації мазепинців, але і страта поляками 1702 р. Данила Братковського – останнього волинського шляхетського політика, який вибрав бік Козацької революції, котра надалі «вироджується» в гайдамацький рух/селянську війну-жакерію). Скорочення ж кожної чергової «революційної епохи» за часом – то взагалі виразна тенденція як ранньомодерних, так і модерних революцій.

Якщо шукати у новій революції своє «вершинне плато» (у Шляхетській революції, нагадаю, це був час між 1564/1573 і 1608 рр.), то у Козацької революції це буде відтінок *від 1668 р.* – коли «обидва береги Дніпра» солідарно виступили проти Андрусівського розполовинення України *до 1709 р.* – коли гетьман І. Мазепа не зміг збройно («през шаблю») здобути незалежність Гетьманщини.

³⁰ Делюмо писав, що фантастично різнобарвне XVI ст. в усіх областях віддалялося від традиційних настанов, але так і не знайшло рівноваги. Не дивно, що наступне XVII ст. знане і з епітетами «залізний вік» та «бунтівне століття».

³¹ Бродель висловлював цікаве міркування, що ісламський світ-економіка та Росія, як ще один регіональний світ-економіка, знаходилися поза межами тогочасної кризи європейського світу-економіки. Тому для прикордонної української спільноти спроба у кризовий час «підключитися» до сусідніх альтернатив виглядає природно.

зали» досягнення Шляхетської революції (не дали провести «екзекуцію прав», котра мислилася як повернення до ідеально-природного стану держави)³².

І врешті-решт той процес вивів значну частину «краю революції» з-під влади річпосполитського універсалістського проєкту, аби стати каталізатором нового – Козацької України³³. Остання ж козацько-українськими революціонерами мислилася як «справжня й істинна Річ Посполита», спадкоємець-відроджувач проєкту «ідеальної держави»³⁴.

Зменшення масштабу нового універсалістського проєкту не повинно тут бентежити – то лише продовження попередньої тенденції. Бо й Польсько-Литовська Річ Посполита була вже

---

³² Можливо, ефект каскаду двох революцій породжував процес колонізації. Подібне бачимо на прикладі Англійської і Американської революцій – їх також можна представити як єдиний процес «розтягнутий» у часі.

³³ Попри давність терміну «Україна» тлумачення «Україна-вітчизна» він отримав якраз за часів Козацької революції. Гадаю, що формально – то ідеологічна спадщина Зборівської угоди 1649 р., коли, аби не вживати термінів «Русь» чи «Русь Червона», які сприймалися – справді – «по Віслу», «Україна» – «по Стир» чи «по Случ» (*по Стир* – то включно з Волинським і, можливо, Подільським воєводствами, а *по Случ* – без них, лише Київське, Брацлавське і Чернігівське) – стала прийнятним для обох сторін конфлікту компромісом.

До речі, здається, нововитлумачена «Україна» не єдиний тогочасний «новороб». Були тоді охочі й виокремити-обрізати шляхетське українсько-білоруське *Полісся* – див. мапу Д. Цвікера замовлену Ю. Немиричем 1650 р. Робилося те явно на противагу козацько-степовій *Україні*. Утім, остання звиячила і стала домінантою – це засвідчили і нові політико-регіональні терміни-клони – *Слобідська Україна*, *Мала Україна* (так, 1681 р. молдовські літописці окреслили екс-володіння Ю. Хмельницького між Дніпром і Дністром) та *Ханська Україна*.

³⁴ Шоню звертав увагу, що XVII ст. в Європі – це час тріумфу *держави середнього розміру* над імперіями XVI ст., див.: *Шоню Пьер. Цивилизация классической Европы [1630-1760].* – Москва-Екатеринбург, 2008 (французький оригінал написаний 1965 р.). – С. 23-27. Поза цим процесом лишилися периферійні, неповністю включені до світ-системи проєкти (Росія, Туреччина).

меншою і не єдиною спадкоємицею християнського/латинського світу-імперії³⁵. Потім вже підуть європейські «великі держави», які посунуть фрагментацію далі – тут повсякчас буде декілька більш-менш рівних за значенням потуг.

Та сама лінія розвитку позначилася і на соціальному «здрібнінні» революціонерів – зі шляхти у козаки (така «демократизація», як відомо, продовжуватиметься і надалі). Зрештою, емансипація/збільшення свободи – то, за Гегелем та філософами-утилітаристами, сенс історії (ймовірно – в основі цієї ідеї намагання європейської Реформації досягти загального, без усякого посередництва, вивищення людини у справі богопізнання). А козаків, як не рахуй, було/стало в Україні сильно побільше, ніж усіх гамузом шляхтичів³⁶.

Власне, саму Шляхетську революцію можна представити і як демократичний переворот у стані феодалів – революційна шляхта здолала-розчинила середньовічну «феодальну драбину», зрівняла умовних герцогів-графів-баронів із будь-яким повноправним представником шляхетської корпорації. Прикметно, що цей процес легко уявляється і у координатах *мережа* проти *ієрархії*. Бо якраз горизонтальна мережевість (спо-

---

³⁵ Свіжі міркування про пізньосередньовічний і ранньомодерний імперський досвід див.: *Норкус Зенонас*. Непроголошена імперія: Велике князівство Литовське з погляду порівняльно-історичної соціології імперій. – Київ, 2016.

³⁶ Мілітаризм козацького проекту не має нас бентежити – зростання модернізаційної ролі армії в класичній Європі 1600-1760 рр. – то загальний процес. Як зауважував Шоню, це аж ніяк не був всуціль негативний чинник («Армія протистояла розбою, сприяла поширенню елементарної культури, посилювала згуртованість держав, ставала вирішальним фактором технічного прогресу»). Про Прусію якраз тоді почали казати, що то Армія у якої є Держава (див. також свіжі міркування про «порохові імперії»). Зрештою, макросоціологи обстоюють «військово-фіскальну теорію», за якою військова мобілізація критично важлива для суспільного розвитку, див.: *Коллінз Рендалл*. Макроісторія: Очерки социологии большой длительности. Москва, 2015 (першодрук – 2000). 504 с.; *Тилли Чарльз*. Принуждение, капитал и европейские государства. 990-1992. – Москва, 2009 (першодрук – 2000) (першодрук – 1990 і 1992). 328 с.

чатку шляхти, потім козаків, а далі модерної нації) стає щораз ширшою.

Зрештою, участь українців у річпосполитському універсалістському проєкті і здатність на його базі сформулювати свій власний (козацький) зробила їх вельми вправними помічниками у розбудові пізнішої Російської імперії³⁷. Але, якщо для росіян та конструкція і була «оригіналом» всякої імперіальності, то для їх українських співвітчизників вона виглядала лише епігоном, який постійно порівнювався з іншими альтернативами (і може найбільше саме із Річчю Посполитою).

Отже, якщо перші щиро любили імперське «отечество», то другі – радше утилітарно мирилися із ним. Тому й цензурні спроби російських «переможців» (котрі не допускали й думки про тимчасовість такого свого стану) представити історичних конкурентів – Велике князівство Литовське, Королівство Польське, Річ Посполиту обох народів, Козацьку Україну, Кримський ханат etc як *fail states* / неідездатні держави ніколи не були сприйняті в Україні щиро і остаточно.

У принципі, можна говорити навіть про *Царську (імператорську) революцію/контрреволюцію*³⁸. Адже, царі-монархи,

---

³⁷ Випадок Австрійської імперії, до якої також входили частинки України, є менш показовим – імперія тут будувалася не на такому «сирому корені» як в Росії (всі розмови про «Москву – 3-й Рим» та візантійський спадок росіян на тлі реальної прецедентної традиції Священної Римської імперії німецької нації виглядають блякло-спекулятивно). Зрештою, і знана «клаптиковість» австрійського проєкту, який консервував локальні культурно-політичні світи у дусі середньовічної роздробленості, не вимагала від українців «російського» рівня розчинення в «імперськості».

³⁸ Неоригінально вважаю *революції* і *контрреволюції* процесами типологічно схожими. А з точки зору Ренесансу/2-го осявого часу – тут маємо змагання між республікансько-демократичною і монаршо-абсолютистською модернізаційними програмами. Отже, не варто помилятися на рахунок «тріади» – тут ми маємо справу не з тезою-антитезою-синтезом, а з дилемою – дві каскадні «демократичні» *революції* (шляхетська і козацька) проти «самодержавного абсолютизму» *контрреволюції* (царської). Досить ймовірним є й припущення, що демократична тенденція горує тоді у центрі-ядрі світ-

теж «стан» суспільства, хоч така «рушійна сила» революції – з точки зору розширення соціальної бази – виглядає радше контрреволюційно. Але доба Відродження, за Делюмо, «полюбляла обхідні шляхи»³⁹.

Отже, царська (імператорська) революція/контрреволюція розпочалася т. зв. Петровськими реформами (тобто десь з 1690-х рр.)⁴⁰; увінчана потьомкінською утопією Катерини II

системи, а абсолютизм перемагає на периферії. Гадаю, що й ті, хто не вважає європейський (теоретичний) абсолютизм з російським самодержавством тотожними явищами – мовляв, у Франції, то складний баланс, а в Росії – неприкритий азійський деспотизм, йде шляхом «витискання» проекту царів на маргінес. Мені здається, що ранньомодерний абсолютизм – то завжди ставка наздоганяючого (тому – ставка волюнтаристська!).

Зрештою, погляд на московське самодержавство як на «революцію згори» не новий, див.: *Мак-Нил У.* Восхождение Запада: История человеческого сообщества. – Киев; Москва, 2004 (першодрук Чиказького ун-ту 1963 р.). – С. 754 (автор писав, що дії Івана Грозного якраз дуже схожі на «соціальну революцію згори»).

³⁹ Звідси знаний парадокс, яким люблять козиряти апологети Російської імперії, про те, що на відміну від західноєвропейських імперських проектів (визискувально-колоніальних) росіяни (центр-ядро Російської імперії) несли тягарі на утримання своєї імперії важчі за неросійську периферію (лояльність котрої фактично «купувалася»). Але така «безкорисливість» стає зрозумілою, коли мати на увазі, що Царська революція-контрреволюція – вона задля блага царів (які якраз «ні в чому собі не відмовляли»), а не народу-нації (національного ядра). Шляхетська і Козацька революції, справді, набагато «національніші» (і європейськіші!) за проект російських самодержавців (близький до моделі Монгольської імперії XIII-XIV ст., де прості монголи також не дуже вигравали від статусу імперіо-утворюючого народу).

⁴⁰ Не наполягаю саме на цій точці відліку. Ось британець Джефрі Хоскінг (історик, щоправда, вельми поверховий) вважає, що відмова від загальноєвропейського шляху «винайдення традиції» і творення модерної нації (котрий у XVI ст. мав у росіян усі умови для розвитку) відбулася в Росії у середині XVII ст. – в зв'язку з церковним розколом і відщепленням старообрядців, див.: *Хоскінг Дж.* Россия: народ и империя (1552-1917). – Смоленск, 2001. – С. 11. Зрештою, і фазу

(1762-1796)⁴¹; і дійшла до повного вичерпання *Ancien Régime/Старого Порядку*, як історичного тренду, у 1856 р. – із поразкою Російської імперії у Кримській війні⁴². Бродель акцентував на довгому XVI ст. Європи і численним польським історикам воно взагалі уявляється «золотим», Яковенко – на довгому XVII ст. України, гадаю, що і довге XVIII ст. Росії – то теж зручна історична модель⁴³.

Я не є фанатом слова *революція* (оскільки за ранньомодерних часів це слово – ще цілком неамбітний синонім «реформи-перетворення/повернення до початкової норми», досліднику-ранньомодернику важко утриматись від іронії щодо велично-

---

розвитку-деградації «царського проекту» можна не завершувати 1856 р., а продовжити в Модерн – до 1917 р. (до зречення останнього царя). Ось щойно Александр Абалов і Владислав Іноземцев звели російську історію до трьох рецепцій – візантійської, монгольської і європейської, причому першу (і найбільш ефектну) хвилю отієї останньої рецепції Європи-Заходу вони продатували близько до моїх координат царської революції. У них йдеться про період від часів царювання Олексія Михайловича (1645-1676) до поразки у Кримській війні (1856), див.: *Абалов А., Іноземцев В.* Бесконечная империя. Россия в поисках себя. – Москва, 2021.

⁴¹ Характерне прийняття 1784 р. (відразу після анексії Криму 1783 р.) казкового титулу «*цариці Херсонісу Таврічеського*» (замість «цариця Кримська»). Реальна традиція – як ось коли у XVI ст. царі-завойовники татарських ханств ставали «Казанськими», «Астраханськими» і «Сибірськими» – вже моветон. Революційно-контрреволюційна імперія взяла курс на казку-ідеал. Але після сарматської мегаломанії шляхти – це вже не так щоб оригінальний маршрут.

⁴² *Вершинне плато* цієї революції – 1768-1825 рр. (від розпуску Комісії з укладання Нового Уложення до декабристів).

⁴³ Першим про «*довге XVIII століття*» заговорив у 1980-х рр. британець Джонатан Кларк – на англійському матеріалі він обгрунтував рамку 1688-1832 рр. (2000 р. підправив на 1660-1832 рр.). Сучасна російська дослідниця Анна Ананьева для Росії бачить «рамку» 1682-1815 рр. В Україні влітку 2021 р. у Львові провели масштабну міжнародну конференцію про те таки «довге століття». Утім, за «чітку рамку» не боролися.

демонічних звучань, приданих «революції» вже Модерном⁴⁴). Але тут мені зручно через нього підкреслити спільний модернізаційний і структуруючий потенціал – із особливими проектами майбутнього – всієї *триади революцій* (шляхетська – козацька – царська). Він важливий для розуміння українського (і не лише українського) Раннього Модерну в цілому⁴⁵.

Врешті-решт, царська ініціатива стала прийнятною альтернативою для річпосполитських олігархів-магнатів (її підперла ще й амбітна киево-могилянська церква «оновленого православ'я») і гамівною сорочкою для шляхетських і козацьких борців за свободу-емансипацію (в т. ч. національну)⁴⁶. Утім, відчуття неміцності російського імперського режиму на екс-річпосполитських теренах (а особливо в екс-революційних центрах – Польщі і Україні) було постійним клопотом для царизму (аж до його скону) та його заклиначів-реконструкторів (аж до 2022 р.).

---

⁴⁴ Революціознавець М. Малія продемонстрував, що сучасна думка про революцію як про «епохальний переворот» з'являється не раніше Американської революції 1776-1787 рр.

⁴⁵ Цікаве спостереження Малія, що в історії кожної нації «велика революція» (бунт проти «старого режиму») може трапитися *лише один раз*, бо він і робить ту націю модерною, див.: *Малія М.* Локомотиви історії: Революції і становлення сучасного світу. – С. 13. Тому для поляків – шляхта, для українців – козаки, а для росіян – царі – це не просто провідні верстви-стани, це *національні проєкції* (і архімедові «точки опертя»).

⁴⁶ Утім, модерному націоналізму царизм прислужився інакше, бо мав схильність до подвійних стандартів (у себе душимо, у сусідів-суперників – сприяємо). Тому і «польська», і «турецька», і «австрійська» політики царів творили шпаринки для багатьох націй, у т. ч. і для українців.

Розділ 1.

Макроміркування про ранньомодерну Україну: екологія і економіка – природна Реконкіста і інтеграція до Світ-Системи

1.1. Клімат і демографія.

Інші межі-краї – земля, вода та стихійні лиха

В українських Сорочинцях етнографи XIX ст. якось записали легенду про жужелицю – варіацію на тему міфу про втрачений Золотий Вік¹. За нею, Бог приніс ковалю-цигану поправити серпа, а той став вимагати платні. Тож ображений небожитель, який знав, що у ковальському горні окалина перетворюється на золото і то і є доля майстра, обернув загребущому дорогоцінний метал на жужелицю-шлак. Ось у XIV ст. для світу і настав Час Жужелиці.

Переходячи до конкретних замальовок річпосполитського досвіду України, почнемо тривіально – з природних умов та економічного базису. Щодо першого, то є чимало вказівок – крах золотоординського світу чи не передусім мав екологічну природу².

Похолодання (малий льодовиковий період) трапилося між 1250 р. і кінцем XIX ст. (акцентовані три холодні піки – середина XIV століття, приблизно 1570 – 1710-і та 1790 – 1880-і роки, між якими було трохи тепліше)³. Температура на планеті

---

¹ Див. зокрема збірку Г. Булашева «Українский народ в своих легендах...» (1909).

² *Кульпин Э. С. Цивилизация Золотой Орды // Монгольская империя и кочевой мир. – Улан-Удэ, 2004.* Крім кліматичних змін XIV ст. і епідемії чуми, автор звернув увагу і на проблему знеліснення – через збільшення випасу худоби у доступних кочовикам лісах.

³ Свіжі книжки на цю тему див.: *Розенлунд Маркус.* Погода, яка змінила світ. – Київ-Львів, 2021. – 224 с. (зокрема розділ 9 «Найяскравіша та найпонуриша мить Європи»); *Фейган Брайан.* Малий ледниковый период: как климат вершил историю, 1300-1850. – Москва, 2021. – 352 с. – твердить про три піки похолодання часів малого льодовикового періоду – *1450-1530 pp., початок 1560-х* –

тоді взагалі була на 2-3⁰ нижче сучасної. На теренах України це гукнулося украй холодними (континентально-сибірськими) зимами та нестабільною погодою влітку (засухи або, навпаки, затяжні дощі)⁴.

бл. 1720 рр. (найхолодніші зими малого льодовикового періоду), 1760-1850 рр.

⁴ Для цікавих кілька барвистих фактів про зими, засухи і катастрофи. 1) Що таке тогочасна *холодна зима* можемо судити за ось такою звісткою: у березні 1748 р. у Келебердянській сотні Полтавського полку замерзло – 2 людини та 86 коней, 1 733 голови великої рогатої худоби і 16 287 овець, див.: *Пархоменко В.* «Стужа» в Малороссии в марте 1748 р. // *Киевская Старина.* – 1905. – № 9. – С. 115. Для турецьких коней – трофеїв війни 1735-1739 рр. – у Миргородському полку у 1740-х рр. прийшлося будувати зимові стайні, бо під відкритим небом тварини не виживали, див.: *НБУВ. ІР.* – Ф. II. – Спр. 2012. – Арк. 542-549зв.

У 1773/1774 рр., за Й.-А. Гільденштедтом, у Кременчуці Дніпро був скутий кригою від 6 (17) листопада до 18 лютого (1 березня). Пейссонель при описі Очакова середини XVIII ст. також зауважив, що Дніпро вкритий льодом з грудня до квітня (це, мабуть, за найхолодніших зим), що і зимівлі кораблів в очаківському порту заважає.

Між іншим, один з температурних мінімумів цього періоду припав на 1650 р. – часи Козацької революції в Україні. Отже, екологічний чинник тієї революції також слід мати на увазі. Про вплив похолодання 1640-х – 1650-х рр. на історичні події див.: *Parker Geoffrey.* *Global Crisis: War, Climate Change and Catastrophe in the Seventeenth Century.* – New Haven, 2013.

Утім, не завжди у холодах був винний саме малий льодовиковий період (є кілька версій його причин). Так, у холоді і голоді 1601-1603 рр. (коли на саях можна було замерзлим берегом Чорного моря до Константинополя їздити) добачають слід виверження вулкана Вайнапутіна в Перу, яке відбулося 19 лютого – 6/15 березня 1600 р. У зиму 1620/1621 р. Босфор також замерз – так що з Європи до Азії можна було ходити пішки.

2) Особливо пам'ятні *засухи 1364, 1372, 1525, 1533 і 1833 рр.*, див.: *Бараш С. И.* *История неурожая и погоды в Европе.* – Ленинград, 1989. У Короні Польській посушливим був ще 1563 р. (аж ліси горіли). Може бути, із засухою-1364 пов'язаний і чорноморський

Хоча XVI ст. – на загальному кліматичному тлі періоду – було кращим⁵. Перед тим, нагадаю, 800-1300 рр. трапився теплий період (кліматичний оптимум) увінчаний заможним і амбітним XIII ст. Останнє дало чимало підстав вважати його предтечею XVI ст. – точки відліку історії глобальної економіки і світ-системи.

Про відчуття «української погоди» маємо відвертий опис датчанина-очевидця (слуги Юля Юста). 1711 р. під Білою Церквою липнева погода вразила його різкими коливаннями температури (спека вдень, холод вночі – оповідач аж зимову шубу одягав). Це умови, що нагадують клімат пустель.

Переходячи до огляду демографії ранньомодерної України зауважу, що кількість її населення протягом XIV-XV ст. явно зменшується (тут ще спадок «Чорної смерті»-чуми 1346-1353 рр. міг мати значення). Здається, місцева людність навіть витискається з колишнього киево- і дніпроцентричного ядра-гінтерланду до маргінальних зон-укриттів (Підгір'я-Галичина, Покуття і Буковина, Полісся, Крим)⁶. Причому, поліська

дебют Польського королівства (яке тоді щойно утвердилося на Галичині) – поставки хліба на Кіпр (1365 р.?).

3) Про катастрофічний характер кліматичних коливань згадаємо італійця Петрарку. 1367 р. він писав, що зі «Скіфії»-Причорномор'я, звідки раніше до Венеції возили величезні врожаї хлібу, тепер везуть невідьників, яких продають родичі, бо інакше вони б з кам'янистого ґрунту хіба останню траву видряпували б, аби не померти з голоду.

⁵ З кліматичними коливаннями (потепліннями) співпадають і періоди господарчого прогресу в Європі Старого Порядку. Останні В. Сміл пов'язав з 1150-ми – 1300-ми роками, XVI ст. і 1750-ми – 1850-ми роками, див.: *Сміл Вацлав*. Енергія і цивілізація. – Москва, 2020 (розділ 3 «Традиційне сільське господарство», параграф «Європа»).

⁶ Це власне загальноєвропейська тенденція «важких часів» XIV-XV ст., див.: *Делюмо Ж*. Вказ. праця. – С. 75-78 (у XIV ст. населення Європи взагалі скоротилося на третину). Дюбі також згадував про зміни зон добробуту в межах європейського світу Заходу у XIV ст. (зокрема, у вигаші опинилася сусідня з Україною Чехія), див.:

Волинь і ординський Крим стали і специфічними притулками аристократів⁷.

Не дивно, що й друзки «імперії анклавів» італійських міст-держав (Венеція, Генуя та ін.) так імпозантно виглядали на руїнах у новій «пустелі». Зростання числа і значення мігрантів у локальній історії також спадщина цієї доби.

Опція масовості XIV ст. також сильно відрізнялася від модерніших часів. Ось 1383 р. за «Давньою ухвалою про порядок святкування весіль» у Львові нормою весільного бенкету міщан визначалася кількість гостей до 16 осіб (яким пропонувалося аж 4 страви).

Варто згадати і про тривалість життя в Україні XIV ст. Адже людський середній вік тоді зменшується – складає 20-30 років⁸. Але то показник з урахуванням дитячої смертності, війн, голоду і епідемій – за доброго розкладу, згадаймо Данте, і 35 років сприймалися лише як середина життя тодішньої людини.

Утім те, що суспільство XIV ст. – то суспільство *молоді* більш ніж коли-небудь – це безперечно⁹. І «розрив» з киево-

---

Дюби Жорж. Время соборов. Искусство и общество 980-1420 годов. – Москва, 2002 (розділ «Палац. 1280-1420»).

⁷ Про «зірковий розсип» князів на Волині чули мабуть усі, а ось колоритне свідчення Пейссонеля 1755 р. про «Крим як сховище» менш відомо. За ним, легендарна угода-конституція кримського хана з турецьким султаном 1475 р. включала пункт: «держава хана і навіть землі, котрі належать їх [=ханській] крові, будуть недоторканими прихистками для тих, хто схоче в них сховатися». У чомусь прикметно, що у XVIII ст. Крим нерідко звали «Малою Татарією», а Наддніпрянську Україну «Малою Росією» – то, справді, по-своєму реліктові простори.

⁸ Ймовірно, спадщина того часу і ранній шлюбний вік, який так критикував на рубежі XVII-XVIII ст. Климентій Зіновійв. Той вчений-наддніпрянець ратував за те, аби для чоловіків шлюбний вік підняти з 16 до 20 років, а для жінок з 13 до 15.

⁹ Щоправда, у другій половині XIV ст. ситуація могла змінитися – від нових хвиль чуми помирало більше молоді, яка не мала набутого тимчасового імунітету, див.: *Келли Джон.* Черная смерть. История самой разрушительной чумы Средневековья. – Москва, 2021. – 415 с.

руською спадщиною та традиціями у сфері високої культури також можна ставити на карб оцим «короткоживучим».

Однак, був і зворотній, приємніший бік медалі – молодь принесла до культури Європи XIV ст. виразні акценти на новизні та життєлюбстві, що надихали далі цілу світ-систему. Та й недоуцькі спрощення дещо демократизували ускладнену елітарну традицію Високого Середньовіччя¹⁰.

Зрештою, зменшується, ймовірно, навіть зріст людей XIV ст. (у середньому ≈ 160 см). Цікаво, що успішні завойовники – «зі степу» (монголи) і «з лісу» (литовці) окреслювалися як вищі на зріст від русинів¹¹. Отже, землеробська «хлібна дієта» на той час могла негативним чином позначатися на фізичних кондиціях населення та знижувати імунітет до хвороб. Відомо також, що більш «здоровий образ життя» кочовика (який регулярно міняє забруднене місце на чисте) уявлявся татарами як знак їх переваги перед осілими сусідами¹².

Господарські уклади також деградують – золотоординська степова урбанізація XIII-XIV ст. так узагалі зійшла нанівець (після татарської Великої Зам'ятні 1359-1380 рр. навіть у Криму занепав столичний Старий Крим¹³, а для міст нижнього

---

¹⁰ Про це див. там само у Ж. Дюбі. А Дж. Келлі нагадує, що саме проти ідеї повернути «колишні часи» виступили повстанці Вота Тайлера 1381 р. Отже, пізніше не раз озвучена ідея пропольських публіцистів про киеворуську давнину як добу «князівської тиранії» могла мати витоки і в оцій зміні умонастроїв.

¹¹ Згодом, 1798 р. у «Записках о Малороссии» Я. Маркович порівнював північних лісових українців Сіверщини і південних степовиків Полтавщини та зауважував, що другі рослиші за перших, причому теж, здається, підозрював, що то наслідок м'ясо-молочної дієти, яку забезпечує скотарство. Власне найвища сучасна нація – голландці – також пояснює свій зріст любов'ю до молокопродуктів. Є також припущення, що міцні, але не дуже високі спочатку татари Криму, згодом додали у височині через популярність шлюбів із черкешенками.

¹² Зрештою, і в дотатарський період «вершницька» культура сприймалася за елітарну осілими українцями.

¹³ Прийшов час гірської цитаделі Кирк-Ор (Чуфут-Кале), з якої лише згодом хани вистромилися до ближнього Бахчи-Сараю.

Дніпра погромним став похід Тимура 1395 р.¹⁴). Улус на 300-400 осіб – ось тепер стандартна одиниця кочовиків (свідчення Дж. Сміта 1603 р.). А хата-мазанка стає символом українського житла¹⁵.

Підупало-зібгалось і первісно широко закроене – від Дністра до Дніпра – сонцегербове Поділля¹⁶. Мусили тікати – причому, почасти, у внутрішні райони України – чорноморські італійці (генуезці та ін.)¹⁷. Грецька і вірменська діаспори втратили

---

¹⁴ Вже у ярлику кримського хана 1461/1463 р. середньо-нижньодніпровий простір членується-позначається лише через Київ – «*почавши від Києва до гирла моря*».

¹⁵ Англієць Пол Рікоут 1680 р. зробив короткий опис «країни козаків», де занотував, що «їх будинки не з дерева чи каменю, а з верболону переплетеного та обмазаного землею і вапном».

¹⁶ Припускаю, згодом Поділля вплинуло на специфічну в Україні семантику «Низу» (Поділ/Поділля теж означає те, що внизу). Нагадаю, що італієць-очевидець Амброджо Контаріні 1473 р. «*нижньою Руссю*» («*Rossia bassa*») називав усі українські землі підлеглі польському королю. У білоруських літописах XVI ст. також поїхати «на Низ» зазвичай означає «в Україну». Отже парадоксально, але для українця низ – то не стільки про околицю, скільки про ядро батьківщини. Утім, все стає на свої місця як згадати, що Подільське князівство XIV ст. власне і є 1-м проектом України.

¹⁷ Потенціал генуезців в історії України дещо недооцінюється. Тож нагадаю, що 1293 р. вартість морської торгівлі Генуї утричі перевищувала прибутки королівського скарбу Франції. 1340 р. у Кафі Ібн Баттута побачив чудові ринки і порт з 200 кораблів (великих і малих). Спеціалізацією генуезців був китайський шовк (інші члени «великої четвірки» Північної Італії також на чомусь спеціалізувалися – Венеція на прянощах з Індії, Флоренція на виробництві і експорті вовняних тканин, а Мілан – металевих виробів/зброї).

У «чумній» середині XIV ст. трансконтинентальна торгівля підупала і генуезці більше уваги починають приділяти розбудові колоніального анклаву в Криму (те саме роблять Венеція на т. зв. «Терафермі» довкола міста, Флоренція в Тоскані, а Мілан – в Ломбардії).

У XVI ст. італійська громада ще помітна у Львові. Та й в інших частинах України зустріти італійців було не дивина – 1579 р. римський нунцій у Польщі Калігарі навіть включив їх у «суміш народів», з яких утворювалося козацтво. Утім, власне генуезці, після втрати

свої державні метрополії і стали на шлях інтеграції до місцевих соціумів¹⁸. Зникають згадки руських міських діаспор поза теренами Русі¹⁹. З'явилися свої «вічні втікачі» – цигани-роми (їх тоді приймали за вигнаних ісламським нашестям вихідців з Візантії та Єгипту), котрі найкраще почувалися поруч з румунами²⁰ (у Речі Посполитій ці «гулящі» найліпше задомовилися на Підляшші, були спроби трактувати їх на рівні з козаками).

Може і барвна назва «ухід» – вона не лише про тимчасовість промислового сезону²¹, а й про реальний першоухід-вте-

---

Кафи 1475 р., переключилися на експансію в Іспанії та її американських колоніях, а на «турецькому» напрямку неподільно запанувала Венеція (за правління Сигізмунда I звідти ще пропонували королю відновити порт на Чорному морі).

¹⁸ З українськими вірменами пов'язане таке цікаве місцеве культурне явище як література вірмено-кипчацькою мовою. А грецька культура в Україні традиційно уходила за «високу» (з цим пов'язане й українське слово «гречність»). І навіть Козацька революція мала своїх героїв грецького походження (наказний гетьман Остафій Астаматій, дипломат Данило Грек/Олівеберг де Грекані та ін.).

¹⁹ Маю на увазі вражаючий за масштабами діаспоризації «*Список руських міст далеких і близьких*» (1370-х – 1390-х рр.).

²⁰ У Молдові циганським походженням могли похизуватися навіть окремі воєводи-господарі, як ось Стефан Разван (1595). У підтурецькому Білгороді-Дністровському 1574 р. фіксується окремий циганський район (один з 24 у місті), а у татарському Криму 1755 р. цигани підпорядковувалися мехтер-баші – начальнику музики хана.

²¹ Про степові сезони-річні цикли цікаво оповів бранець ногайців у 1603 р. – англієць Джон Сміт (той самий, що згодом в Америці «влип» в історію з Покахонтас). Татарські улуси «біля кордону з християнами» – то маленькі «котеджі» з дерева, обмазані брудом і зв'язані послідом-кізяками, з дахами, вкритими очеретом. Отже, це добре знані на півдні України мазанки.

Татари відкочовують з них на літо під Перекоп, до самого Криму та до Азова. Від'їзд – у квітні, повернення – у жовтні. Отже, травень-вересень – то козацький сезон на прикордонні, коли можна було відносно спокійно користуватися річковими уходами. Причому, інтенсивність використання угідь також коливалася, бо ось мешканці Білорусі тримали відхід «на Низ», як резервний варіант – вони масово прибували на Україну лише у неврожайні роки.

чу?²² Зокрема, так виглядає відступ лівобережців XV ст. з Путивля (у попередньому XIV ст. сполучної ланки з поволзькими ординськими центрами) і Сніпороду²³ (який прикривав переправу в Горошині на Сулі, «Вітовтову дорогу» на Ворсклу – з виходом на степовий Муравський шлях). Звідси відійшли до Канева і Черкас, чіпляючися за Лівобережжя хіба у Любечі і Острі (зворотній – переяславо-лубенський рух – намітився аж у 1580-х рр.)²⁴.

Не дивно, що на Русі Ранній Модерн зустрічали не весело. Ось і 1492 р. – на який припадав початок 8-го тисячоліття від сотворіння світу – чекали на «кінець світу»²⁵.

---

²² Д. Даймонд до передумов суспільного колапсу зараховує 1) ненавмисне руйнування екології (навколишнього середовища); 2) зміна клімату; 3) ворожі сусіди; 4) втрата дружніх сусідів (торгівельних партнерів); 5) відношення суспільства до навколишнього середовища (див.: *Даймонд Джаред*. Коллапс. Почему одни общества выживают, а другие умирают. – Москва, 2008). Пункти 2, 3 і 4 в ранньомодерній Україні виразно відчутні. Екологічні проблеми (зведення лісів, труднощі водопостачання і антисанітарія в містах) ранньомодерні українці також знали, але мали вони тоді ще локальне значення.

²³ *Сніпорід* (Снепород, нині Сліпорід – річка і село Мацківці, Лубенського р-ну). 1589 р. на зміну йому прийдуть Лубни (висунуті ближче до Путивля, який повернути не вдалося).

²⁴ Ймовірно, мав місце і подібний вихід золотоординського населення з нижнього Дніпра через погром Тимура 1395 р. (так Черкаси і Канів «успадкували» права на Запоріжжя). Як тут не згадати свіжу картину *анархічної історії* в схожих зонах-укриттях, див.: *Скотт Джеймс С.* Искусство быть неподвластным. Анархическая история Юго-Восточной Азии. – Москва, 2017 (першодрук – 2009 р.). А «Космологія універсальна» (1575) Андре Теве переповіла стару бувальщину-анекдот про русина-українця, який мешкав на рівнині по-сусідству із татарами – то він 20 років з домівки-укріплення не виходив.

²⁵ На цей психологічний рубіж щойно звернув увагу адепт «незаходуцентричної» історіографії (трохи крикливо-неофітський) – британець П. Франкопан (Peter Frankopan), див.: *Франкопан Питер*. Шелковый путь. Дорога тканей, рабов, идей и религий. – Москва, 2017 (першодрук – 2015). Зрештою, через колумбове відкриття Америки, 1492 року «колір часу» у світі тоді таки змінився, а в Україні вперше почули про дніпровських козаків (до речі, у плаванні Колум-

Український Степ саме тоді стає Диким Полем²⁶ (Чорний ліс «поглинув» надбузькі золотоординські центри, Запоріжжя-Жовтий Очерет²⁷ запанував над Ордо – ставкою Мамаєвого улусу, Лівобережжя усипали Дичини-Сівери²⁸). Українці-руси-

---

ба, є «український слід» – Дж. Аррігі вважає, що той іспанський генуезець відправився відкривати новий шлях до Китаю через океан, аби компенсувати втрату кримського виходу Генуї на старий степовий маршрут).

²⁶ Ширша ніж на інших відтинках Великого Кордону Європи «нейтральна смуга» в Україні пов'язана із здатністю кочовиків, котрі звичайно виходили в похід з трьома конями, рухати війська (особливо у недалеких виправах) у 2-3 рази швидше за будь-яку європейську армію.

²⁷ *Жовтий Очерет* – дослівний переклад татарського топоніму *Сари-камыш*.

²⁸ З'являється система хвильового (сезонного) природно-господарського домінування, коли квітень-жовтень тут панують українські козаки (сіврюки-уходники), а листопад-березень – татари-ногайці (чабанські гурти). Останні не могли взимку вижити без доступу до осередків палива (дров-хмизу) – Чорного лісу, Самарської Товщі, Святогір'я Сіверського Дінця та «жовтого очерету» лівобережного Великого Лугу Запоріжжя (+мікроЗапоріжжям на Південному Бузі був район від порогів Мигії/Гарду до Балаклія у гирлі р. Чичиклія), плюс лісопагорбкова смуга за лінією Рашків-Кодима-Бершадь у Подністров'ї.

Утім, система то була слабкорегулярна (нерідко рік чи й кілька років угіддя пустували). Тому для кримців заперекопські дніпро-донські степи ще й правили за «курук» – заповідник-запасник на випадок надзвичайних обставин. Ось 1517 р. – під час голоду в Криму – сюди вийшли цілою Ордою. А 1560 р. московський цар писав, що добре відомо – кримці в середині літа і восени не можуть знайти на своєму півострові пашу для худоби. Тому вони виходять за Перекоп і навіть за Дніпро під Чорний ліс ідуть.

Виникнення у 1540-х – 1570-х рр. Запоріжжя, зробило літньо-осінній маршрут Крим – Чорний ліс ризикованим і нерегулярним. Чорноліс-городище – знане за картою-врізкою Дніпра (1550?) на мапі ВКЛ 1613 р. – зникає. Це дало шанси новим центрам-гніздам козацьким – Корсуню і Чигирину.

Утім, про те, що Запоріжжя – то альтернатива Бахчисарайській ставці, кримські хани пам'ятали. 1593 р. хан Газі-Гірей, плануючи

ни якраз цієї історичної миті втрачають мореплавство²⁹ (а це буде зовсім не на краще за доби Великих географічних відкриттів і поширення товарної економіки) і, поза піратськими рейдами запорожців³⁰ та нереалізованою морською конвенцією Б. Хмельницького з турками у липні 1648 р., вони повернулися на Чорне море лише в середині XVIII ст.³¹.

Зрештою, навіть річкове судноплавство ледь животіло – сухопутний караван загорював над човном³². Згодом навіть

протистояння з турецьким султаном, збирався перенести столицю до «Кошкіного перевозу» вище Порогів. Ймовірно, це терени сучасного м. Дніпро – у гирлі р. Самари.

²⁹ Останній доступний тодішнім українцям значний морський порт – *Білгород-Дністровський* – турки захопили 1484 р.

³⁰ Непропорційно велике зацікавлення спостерігачів «морськими» подвигами козацтва дуже симптоматичне для тогочасної західної цивілізації.

³¹ Свіжі міркування про важливість моря (*maritime* – морського часу) для цивілізаційного розвитку див.: *Пейн Линкольн*. Море и цивилизация. Мировая история в свете развития судоходства. – Москва, 2017 (англомовний першодрук 2013 р.). Там, зокрема, XVI-XVIII ст. зветься «класичною епохою мореплавства». Вужче див. також: *Кінг Чарльз*. Історія Чорного моря. – Київ, 2011 (англомовний першодрук 2004 р.). Головний ісламський опонент християнської Європи – Туреччина – також славна своїм флотом.

³² Вантажопідйомність чумацької мажі складала близько 60 пудів (960 кг) на пароволовий віз, найсильніші воли могли тягти і до 90 пудів (1 440 кг). Четверикова мажа брала до 120 пудів (1 920 кг). Є дані, що чумаки використовували також шестирикові вози. Отже загалом – кілька возів досить легко заміняли за вантажопідйомністю тогочасне купецьке річкове судно (найпоширеніші на 2-8 тонн).

Про «двигун» теж скажу пару слів. Плюс вола перед конем (то найсильніша тяглова тварина) був у тому, що перший міг живитися лише підніжним кормом (трава, солома), а другого треба підгодовувати зерном (а це дорожче). До того ж, хоча з XVII ст. в Європі виводять нові крупніші кінські породи (для України тут важливі *битюги*, виведені у XVIII ст. над р. Битюг на Воронежчині), перевага коня стала очевидною хіба вже у XIX ст.

перекриття судноплавства рибальськими спорудами³³ і млиновими греблями на менших річках не викликало помітного опору³⁴.

Слід також мати на увазі і відносно повільну течію українських річок – ось цариця Катерина II, коли 1787 р. галерою плівла дніпровим маршрутом з Києва до Херсона, зауважила (за Кременчуком і до Порогів), що плавання йде неспішно, бо «Днепр более сходен озерам нежели рекам»³⁵. Традиційний сплав від Брянська до Кременчука – це десь з 1 тис. км – за найкращих умов (високою водою) займав 25 днів (отже, зовсім не швидше воза). Морським мінусом Дніпра була відсутність незамерзаючих портів у його чорноморському гирлі-лимані³⁶.

Показовим є епізод як Плато Карпіні 1245 р. у Києві радять вибрати для мандрівки до двору монгольського хана руський критий возик-фургон – такий, яким русини хутра перевозять (згодом – у козацькі часи – їх, зовсім по-корабельному, «палубами» називали³⁷). Це символ цілої нової суходільної трансконтинентальної системи сполучень – отого чи не головного внеску монголів до цивілізації (на ділянці України найтривалішої слави зажили правобережний Кучманський і лівобережний Муравський шляхи; плюс ще нова європейська шляхова мере-

---

³³ Тогочасне річкове рибальство – це частіше дерев'яні загородки-пастки, а не сітки-вудки. Ось 1539 р. польський король доручає уможливити баркам із сіллю сплав р. Сян, що вимагало знесення «застав рибальських».

³⁴ Морштин 1647 р. віршував про загальнорічпосполитську диковинку – млин на українській р. Сейм у Батурині (аж на 37 кіл-колес).

³⁵ *Высочайшия собственноручныя письма и повеления... императрицы Екатерины Великой к покойному генералу Петру Дмитриевичу Ерапкину и всеподданейшия его донесения.* – Москва, 1808. – С. 239 (лист від 17(6).V.1787 р.).

³⁶ Пейссонель у 1750-х про Очаків зауважив, що ті кораблі, які залишаються тут на зимівлю, розвантажуються в Хаджибеї (отже, звідси і майбутня слава Одеси).

³⁷ А у XVIII ст. знані і «палубничі козаки Генеральної Артилерії».

жа «торгівлі волами», яка не з'явилася б у XIV ст. без міграції половців-куманів до Угорщини³⁸).

Не варто легковажати і санный шлях³⁹. Про його зручність промовисто говорить те, що у XVI – першій половині XVII ст. зима лишалася традиційним часом сеймування у Речі Посполитій⁴⁰. Свої зимові транспортні технології (теплий і водонепроникний одяг⁴¹, похідний харч, адаптовані породи коней, вибір захищених природою місць ночівлі) були і у кочовиків-татар – вони відзначалися здатністю вести війну взимку, що було постійною проблемою для сусідів⁴².

Попри все це, маємо унікально значну роль ріки Дніпра в українській ранньомодерній історії⁴³. Ще 1447 р. статут короля

---

³⁸ До речі, у 1430-х рр. Йоасафат Барбаро свідчив, що і татарських «рослих і вельми гарних» волів гоняли з Золотої Орди на бійні Італії через Польщу або Волощину на Угорщину і Німеччину.

³⁹ Для того таки Й. Барбаро, приазовського італійця 1430-х рр., сані – то технологія Русі. Про те, що швидкість саних шляхів справляла враження на італійців є свідчення Паоло Джовіо з 1525 р.

⁴⁰ *Chorążyczewski Waldemar. Mróz, śnieg i polityka. Zima jako czas sejmowania w Polsce XVI – pierwszej połowie XVII wieku // Historia – klimat – przyroda. Perspektywa antropocentryczna / Red. Piotr Oliński, Wojciech Piasek. – Toruń, 2018. – S. 61-78.*

⁴¹ Кавалерійські бурки для коронних жовнірів і у середині XVIII ст. із Криму возили.

⁴² Гетьман коронний Ян Замойський 1594 р. зауважив, що турки змушені вдаватися до послуг татарського війська взимку, бо не мають підрозділів здатних вести війну у холодний сезон.

⁴³ Лише найзахідніша частина України (Галичина і Волинь) мала свої «підключення» до басейну Вісли і домінантного для Польщі ринку Балтики. Тому, наприклад, у Львові неважко було купити солоних балтійських оселедців – доправлених водою до сусіднього Буська на Західному Бугі.

Був свій водний шлях і в українсько-білоруському Поліссі. Ось С. Сарницький при описі Луцька з 1585 р. записав, що сюди зручно сплаватися кораблем зі Слущка.

На сеймі 1631 р. висувався проект з'єднання Дніпра і Німану (для чого мали викопати канал між річкою Вілія/Няріс і Березиною). Але до його реалізації справа не дійшла. Лише 1767-1783 рр. в іншому місті був прокопаний Огінський (Дніпро-Німанський) канал. До речі,

Казимира згадує цю водну артерію як одну з «королівських річок», де ніхто не має права заважати сплаву купців і товарів⁴⁴.

Могутній Дніпро українці навіть стали звати Славута або Слави гута⁴⁵ – тобто, фактично, виробник слави. Таке величання виглядає саме на своєрідну «компенсацію» за «відрізане» море (навіть слова «Берег», «побережники» – то в тогочасній Україні не морські, а річкові терміни⁴⁶).

Врешті-решт і Пороги (на Дніпрі та на Дністрі) – це місцеві герої-актори здебільшого саме ранньомодерного часу⁴⁷ (вони рятують Київ від перспективи захоплення турецьким флотом бл. 1500 р., їх беруть під контроль запорожці, з проектами їх знесення – задля хлібного експорту до південної Європи – постійно носяться від XVI ст.). Річка стає і символом кордону⁴⁸ і краю світу⁴⁹.

є гіпотеза, що і Б. Хмельницький 1657 р., коли брав під контроль в інтересах київських купців новий порт у білоруському Бихові, вже примірявся замінити для українського балтійського експорту шлях Віслою на трасу через Білорусь до Східної Прусії.

⁴⁴ До річчя, шлях «з варяг у греки» (маршрут Київ – Новгород) відійшов у минуле. 1598 р. англієць Джон Пейтон зауважував, що торгівлю Дніпра слід поєднувати з Західною Двиною (себто, це траса Київ – Рига).

⁴⁵ Пояснення-тлумачення з «Марсу савроматського» (Варшава, 1642) Самуеля Шимановського.

⁴⁶ Зрештою, ми і досі терміни «Правобережна» і «Лівобережна» Україна вживаємо за тим таки «річковим берегом».

⁴⁷ Культ «порогу» (в оселі) – монгольська спадщина, тому ініціація козака шляхом переходу через дніпрові Пороги також, ймовірно, її слід.

⁴⁸ Як тут не згадати про *колони на Сулі – знаки межі Сарматії* (легенду про встановлення таких колон першим польським королем Болеславом Хоробрим під час походу на Київ 1018 р. спопуляризувала хроніка М. Кромера, уперше видана 1555 р.). С. Сарницький у своєму «Описі давньої і нової Польщі» (Краків, 1585) зрівняв їх із античними Геркулесовими стовпами Гібралтару (межа Стародавнього світу). Згодом ці надсульські колони красномовці прикрасили ще й трубами. Зокрема, М. Пашковський про них писав: «стовпи залізні з трубами мідними», що на подив бриніли, див.: *Zadora. Traktat de*

І навіть пити з Дніпра воду здатні хіба місцеві. Як писав наприкінці XVI ст. Й. Верещинський: «Дніпрова вода сама [по собі] новим людям є нездорова» (отже, вимагає акліматизації)⁵⁰.

Уривок про Дніпро і про черно-білість річпосполитських морів⁵¹
з віршу Яна-Анджея Моритина (1621-1693) «*Piki*» («*Rzeki*»)
зі збірки 1647 р. (вийшла друком лише 1874 р.) «*Kanikula albo Psia*
gwiazda», співаної, за автором,

«на берегах Сейму і Сули, де Псьол і Ворскла течуть болотними
водами і де кордон двох слов'янських народів»:

<p>Także Dniepr ukraiński, który częste łupy Aż z Stambułu odwoził w kozackie chałupy,</p>	<p>Також Дніпро український, котрий часті лупи Аж з Стамбулу відвозив у козацькі халупи,</p>
--	--

---

offensive bello. – [Kraków?], 1613 (розділ VI, параграф XIII). Можливо фольклорним слідом «посульської/татарської межі» є переказ (зафіксований 1905 р.) про те, що «татарські степи колись були од Синього моря ... без малу не до Лубен» (тут ніби є насип із хату заввишки, у якому прокопані ворота для проїзду; з нього видно аж до Азовського моря), див.: *Савур-могила*. Легенди і перекази Нижньої Наддніпряни. – Київ, 1990. – С. 12. За посульською моделлю бл. 1621 р. пробували творити і подільську межу з «трубами Вітовта» на Саврані.

⁴⁹ Є байка з кінця XVIII ст., де Очаків представлений *краєм світу* – мовляв, там сходиться земля і небо, див.: *Кулиш П.* Записки о Южной Руси. – Т. 1. – Спб., 1856. – С. 289.

⁵⁰ А трохи старший С. Сарницький додавав, що козаки вирішують проблему нездорової води під Києвом заїдаючи її часником. Усі русини також возять з собою бурдюки-боклагги горілки – своєрідний дезінфектор (як пише автор «що вода застудить, то горілка відігріє»), а татари, коли ведуть бранців поять їх юшкою, що лишилася після варення м'яса.

⁵¹ Шляхетська імперія – як і всі інші тутешні геополітичні потуги після готів Германаріха (Київська Русь, Велике князівство Литовське, Російська імперія) – марила Балто-Чорноморським двомор'ям. До речі, назвати чорноморський корабель «Україна» (1784 р. він зробив свій перший рейс з Херсона) згодом спало на думку саме польсько-українському магнату – Проту Потоцькому (співзасновник польської Чорноморської торгової компанії, що почала діяти з 1782 р.).

Skaąd i Sławutą rzeczon, że mu
nie był srogi

Bisurmaniec ni Krymczyk, ni
straszne porogi,
<...>

Masz morza lubo *Biale*, co po
długich biegach

Holenderskie przy naszych
stawia nawy brzegach;

Lubo *Czarnie*, którego choć
Ordyńczyk broni,

Naszéj jednak zdobyczą
będzie, da Bóg, broni.

Звідки і Славутою наречений, що
його не лякав

Ані Бусурманець-кримчак, ані
страшні пороги, <...>

Маєш моря або Біле⁵², що по
довгих берегах,

Голландські при наших берегах
ставить кораблі;

Або Чорне, котрого хоч Ординець
боронить,

Нашою, однак, буде здобиччю –
дай Бог, зброї!

Отже, природна Реконкіста – це великою мірою головний зміст і сенс історії України ранньомодерного періоду (причому, свої програми відвоювання мали як русини, так і татари та ін.)⁵³. Запит на Відродження (часто цілком намацальних руїн) – можна сказати – постійно стояв над душею тогочасного українця⁵⁴.

Між іншим, щодо «душ». Навіть у релігійному житті маємо низку «відродженських» програм (вони добре вивчені на християнських рухах протестантів, православних і католиків на

---

⁵² Біле море=Балтійське море. Поетична назва-метафора Морштина, вигадана явно заради протиставлення морю Чорному (біле-чорне, добре-зле).

⁵³ Недавно історик Модерну Тімоті Снайдер постулював *правило*: в європейській історії чергуються періоди колонізації і деколонізації (а не картинки стабільного життя націй/ «міф раціональної нації»), див.: *Снайдер Т.* Дорога к несвободе. Россия, Европа, Америка. – Москва, 2021 (англомовний оригінал 2018 р., розділ 4 «2014 рік: оновлення чи вічність?»).

⁵⁴ Йєн Мортимер нещодавно звернув увагу – людина «світу Заходу» у XIV ст. ще не знала, що таке суспільна історія і жила занурена у вічнотривале сьогодення, у XVI ст. вона потроху починає розуміти минуле, а у XVIII ст. стала охоче уявляти і майбутнє, див. параграф «Винахід майбутнього» у: *Мортимер Я.* Века перемен. События, люди, явления: какому столетию досталось больше всего? – Москва, 2019 (першодрук 2014 р.). Тому тему «минулого» і в ранньомодерній Україні варто сприймати як «виклик часу».

теренах Речі Посполитої, але ось і в Криму ісламізація з кінця XV ст. набирала оберти⁵⁵ – остаточно запанувала вона в цьому регіоні хіба з кінця XVI ст.).

Зрештою, повернімося до екології. І в підсумку мусимо прийняти, що екологічні умови були такі сприятливіші для лісової осілої півночі – саме вона у XVI-XVIII ст. просувається на степовий кочовий південь⁵⁶. Наступ цей мав не лише людський вимір – адже у XVII ст. на українських теренах вимер дикий бик-тур⁵⁷. Та й час тих, хто швидше бігав (дикого коня-тарпана і антилопи-сайгака) чи глибше пірнав (осетра) – вже спливав.

Демографічні обрахунки для цього часу дають наступні цифри – 1500 р. 7,5 млн. мешканців Корони Польської + Великого князівства Литовського, 1650 р. – 11 млн., а 1771 р. – 12-14 млн. Для 1650 р. – це 4 місце в Європі за людністю, без урахування Туреччини, але за щільністю заселення Річ Посполита не вражала європейця – ось на Британських островах цей показник був удвічі вищий⁵⁸.

З підрахунками українського населення через брак джерел все дуже складно. Хіба, враховуючи факт слабшого заселення

---

⁵⁵ Ось 1517 р. кримський хан навіть писав московському князю, що мулли кажуть йому – повертати юних бранців гріх (адже тих, хто «до 16 років» автоматично наvertsали на іслам).

⁵⁶ Не варто сприймати цей процес у координатах одвічної війни Лісу і Степу (чи то свіжого «органічного колоніалізму» Майкла Ходарковського, себто приреченості на наступ задля оборони землеробської зони). Часто тут просто маємо зсув домінанти у давньому симбіозі, який визначений самим зростанням населення – адже осілі заняття дозволяють прогодувати більшу кількість людей.

⁵⁷ З темою вимирання української фауни пов'язана і вікопомна історія з єдинорогами – 1530 р. подільський герой Б. Претевич подарував польському королю ріг останнього з тих чудо-звірів (ним особисто впольованого). 1540 р. ту реліквію передарували імператору-Габсбургу (і той артефакт досі експонується у Відні в музеї історії мистецтва).

⁵⁸ Обрахунки за: *Augustyniak Urszula. Historia Polski. 1572-1795.* – Warszawa, 2008.

прикордоння, можна оперувати порядком цифр у 1-2 млн. жителів⁵⁹.

Крім клімату, для України досить гостро стояли проблеми пошестей⁶⁰. Взагалі, невелика щільність населення вважається фактором, який сприяє його здоров'ю (менше людей природі легше прогодувати і менше контактів – рідші шанси для епідемії). Однак, зворотнім боком малолюддя було, ймовірно, пізніше напрацювання українцями достатнього рівня імунного опору певній хворобі (ось у Західній Європі остання велика епідемія чуми – то 1663-1684 рр., і ближчий до України Відень постраждав від неї 1679 р.⁶¹).

Епідемічну небезпеку найчастіше приносила війна⁶². Будь-яка велика військова кампанія (котра виходила за умовно 2-

---

⁵⁹ Для XVIII ст. є впливові підрахунки В. Кабузана – за ними, на теренах України на 1719 р. мешкало *приблизно 5,7 млн. осіб* (в т. ч. Правобережжя і Галичина – 3,6 млн., Гетьманщина і Слобожанщина – 1,9 млн., Буковина і Закарпаття – 185-190 тис.). На 1795 р. загальна цифра ледь не подвоїлася і сягнула *10,4 млн. осіб*. Утім, це може і занадто оптимістичний обрахунок.

⁶⁰ На *медичний* аспект світової історії щойно звернув увагу британсько-американський історик Н. Фергюсон (Niall Ferguson), див.: *Фергюсон Ніл*. Цивілізація. Як Захід став успішним. – Київ, 2017 (першодрук 2011 р.). Хоча, сюжет цей широко спопуляризував ще Вільям Мак-Ніл, див.: *Мак-Ніл У*. Восхождение Запада: История человеческого сообщества. – Киев; Москва, 2004 (першодрук 1963 р.). – С. 741-743.

⁶¹ Хоча, у кліматично ближчій Україні Південній Франції чума гостила ще у 1724 р., а на Мальті – 1813 р. У територіально недалекому Гданську був спалах 1709 р. (1709-1711 рр. від чуми страждала уся Балтика). 1711 р. постраждала і Братислава. Зрештою, і до Києва ця пошесть дійшла. Отже, «відставання», якщо воно і було, можна вважати тут порівняно незначним. Не виключаю, що «напрацювання імунітету» – то хибна ідея-пояснення і успіх боротьби з чумою (за П. Шоно) визначався державно-дисциплінарним контролем над ізоляцією хворих (тоді рідка щільність населення – то мінус).

⁶² Наразі ще недосліджений вплив європейського масштабу епідемій 1624-1625 і 1629-1630 рр. на знані «козацькі війни». Львів «чорного чотириріччя» (1620-1623) втратив від чуми $\frac{2}{3}$ населення і це

тижневий термін набігу) майже неминуче викликала спалах епідемій (і якщо чума – це відносно рідкісний гість, то дизентерія, яку тут звали червоною німіччю або червонкою – ось традиційна «солдатська» хвороба).

Ось 1648 р. від чуми помер Максим Кривоніс, 1651 р. від дизентерії – Ярема Вишневецький (як результат – 1653 р. згадували, що пошесть споловинила сили Б. Хмельницького порівняно із початковими кампаніями 1648-1649 рр.⁶³). Про спустошення часів «турецької війни» від південної чуми 1739-1740 рр. в поселеннях і гарнізонах Нижнього Подніпров'я (від гирла р. Самари до Очакова) промовисті спомини лишив очевидець – віце-адмірал Яків Барш⁶⁴. Ті самі пошесть нерідко блокували і торгівельні шляхи.

Хіба вже з середини XVIII ст. карантинна служба (виникла у Венеції 1402 р., ймовірно, як запозичення зі світу ісламу) та поширення гігієнічних знань стають більш-менш ефективними (тоді ж митниці обзаводяться лікарями, а до того хіба лазні для подорожніх можна вважати антиепідемічними заходами). І лише 1784 р. столичний академічний лікарський десант (на чолі з талановитим лікарем-вченим Данилом Самойловичем) переходить від практики простого вичікування (поки само пройде) до активних антиепідемічних заходів і реально рятує від епідемії чуми Кременчук і Херсон.

могло бути відлунням Хотину-1621. Страждав Львів від чумних епідемій і в 1594 та 1678 рр. У Києві «мор» згаданий 1588 р., взимку 1627/8 рр. хвороба гуляла на Запоріжжі, а 1629 р. сильно постраждав татарський Крим. Про пошесть на теренах Речі Посполитої див.: *Karpiński Andrzej. W walce z niewidzialnym wrogiem. Epidemie chorób zakaźnych w Rzeczypospolitej w XVI–XVIII wieku i ich następstwa demograficzne, ekonomiczne, społeczne i kulturalne.* – Warszawa, 2000.

⁶³ Власне, така ситуація не лише на Україні – Велике князівство Литовське за період з 1648 до 1667 р. втратило 48% населення, див.: *Morzy Józef. Kryzys demograficzny na Litwie i Białorusi w drugiej połowie XVII wieku.* – Poznań, 1965.

⁶⁴ Див.: «Юрнал» віце-адмірала Я. С. Барша. Часть вторая. 1726-1740 // Сборник гос. биб-ки им. Салтыкова-Щедрина. – Вып. 3. – Ленинград, 1955.

Суттєвою лишалася проблема сарани в Україні (здебільшого Південної і Правобережної, хоча ось 1759 р. ці комахи сягнули Путивля, а 1799 р. Чернігова). Про це специфічне українське лихо добре відомо ще з описів Боплана та малюнків Мюнца⁶⁵. А сарана 1749 р. потрапила навіть на сторінки «Енеїди» І. Котляревського.

Зрештою, південно-східні вітри-суховії, крім того, що переносили оту люту комашню, також були для степової України суттєвим клопотом. Для землеробства то є фактор ризику і стримування. І до речі, дошкуляла сарана не лише землеробам. У серпні 1540 р. польський спостерігач повідомляв, що татар з правобережного боку Дніпра ця напасть змусила покинути свої табори (і тому набігів на Корону Польську та Угорщину того року можна не чекати)⁶⁶.

1.2. Феодальний капіталізм: економіка України і Світ-Система

У «вимірах економіки» Річ Посполита – це перший державний лад на українських землях, який функціонував в умовах ранньомодерного «феодального капіталізму»⁶⁷. Останній фундаментально відрізнявся від класичного феодалізму середніх віків феноменом «примусової праці на ринок»⁶⁸. Ло-

---

⁶⁵ Люблінський шляхтич Анджей Любенецький, який нарікав на сарану 1612-1613 рр., зауважив, що «у нас» не знають навіть волоського (молдовського) способу боротьби із тим лихом. Волохи в місцях, де ті комахи в землю личинки повідкладали – перед зимою або навесні спеціально зробленими для того великими плугами орють, аби вивернути на холод майбутня сарана повімерзала.

⁶⁶ *Dokumenty polskie z archiwów dawnego Królestwa Węgier*. – Т. VI (dokumenty z lat 1531-1540). – Kraków, 2019. – С. 379-380.

⁶⁷ Термін дослідника Ломбардії XVII ст. Луїджі Бульферетті (1935-1988), який Іммануїл Валерстайн вважав за один з прийнятих для характеристики нової епохи, див.: *Валерстайн II*. Мир-система Модерна. – Т. I: Капіталістическое сельское хозяйство и истоки европейского мира-экономики в XVI веке. – Москва, 2015. – С. 108.

⁶⁸ Так само термін з лексику І. Валерстайна, див.: *Там само*. – С. 107 і наступні. Класичний феодалізм – це коли земля дає феодалу людей, які за нього битимуться. А тепер – то просто гроші-товар.

кальне (українське) суспільство уперше стало жити як частина світу-економіки і напрацьовані тоді алгоритми міцно засіли як на свідомому, так і несвідомо-рефлекторному рівнях його світосприйняття⁶⁹.

Так, уперше усталилися територіальні кордони України, котрі згодом змінювалися досить обмежено (і зазвичай тільки на фронтально-степовому півдні і сході, які, таким чином, лише вступали до простору світу-економіки)⁷⁰. Саме Люблін-1569 забезпечив міцність отої «зустрічі Русі з Руссю»⁷¹. І з цього часу можна говорити про стабільне ядро, про український «гінтерланд» – за віссю Галичина-Наддніпрянина⁷², Львів-Київ або Львів-Луцьк-Київ⁷³ (у чомусь – це відродження кращих/уявних часів Галицько-Волинського князівства/Королівства Руського⁷⁴).

Тому землевласник-сеньйор все більше купець, а не боєць.

⁶⁹ Див. ще незасвоєну в Україні нову книжку з економічної географії Речі Посполитої ключового XVI ст.: *Broda Krzysztof. Geografia gospodarcza Królestwa Polskiego w XVI wieku.* – Białystok, 2016. – 880 s. (на матеріалах 3-х воєводств – краківського, ленчицького і плоцького).

⁷⁰ За Валерстайном, «національна держава» – типовий/форматний гравець за часів світу-економіки/світу-системи.

⁷¹ Під «зустріччю Русі з Руссю» розумію новий синтез традицій *галицько-волинської* (екс-Королівства Руського) – вже щепленої Ренесансом (у польських варіаціях) і *київської* – остання із пам'яттю не лише про «давньоруську античність», а й про свіжу удільну традицію князівства Олельковичів, яку ще на початку XVI ст. конструювали й під окремий ягелонський престол для майбутнього польського короля Сигізмунда I Старого.

⁷² Колоритний «Лабіринт» (1625) Томи Євлевича з дніпровського Могилева закликає відродити (перестати сприймати за казку про міфічного Залізного Вовка) саме спадок давніх Києва і Галича.

⁷³ Першість Львова виглядала тоді цілком *географічно* – ось гетьман коронний Я. Замойський 1594 р. зауважив, що те місто «ніби у середині між Україною [у сенсі – українським кордоном Корони] і між горами [=Карпатами]».

⁷⁴ Цікаво, що ідейний лідер волинської делегації на Люблінському сеймі 1569 р. Гаврило Бокій, покликався на «кроніки» і пробував

Звідси і відчута сучасниками потреба у новому географічно-політичному терміні. Спочатку з виокремленням із простору давньої Русі – за історично-юридичною традицією коронного краю (*rex patronorum*) – Русь Червона, Русь Біла. А згодом, і витвір з акцентом вже на сучасному (презентистському) «новоробі» – *Україна*⁷⁵ – з цілком революційною легітимацією за правом сили («через шаблю здобуте право»)⁷⁶.

Величезні колонізаційні можливості – спільна риса цілого простору Речі Посполитої (815 тис. км² – майже 2,5 сучасних Німеччин) – на українських теренах були чи не найбільш

обґрунтувати старим галицько-волинським кордоном передачу Корони Польській, разом з Волинню і Київщиною, південної Білорусі (Брест, Пінськ, Кобрин та ін.).

⁷⁵ Спочатку термін «Україна» сприймався вужчим географічно – ось 31.III.1593 р. сеймик Руського воеводства відносив до України лише «*воеводства Київське, Подільське і Брацлавське*», див.: *Acta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej z archiwum tzw. bernardyńskiego we Lwowie*. – Т. XX: *Lauda wiszeńskie 1572–1648* / wyd. A. Prochaska. – Lwów, 1909. – S. 94. За цією традицією ще 1686 р. у своїй «Історичній реляції про Польщу» Гаспар де Танд визначає Україну як «*нижню Волинь і нижнє Поділля*» (причому, Переяслав на Дніпрі у нього також нижня Волинь).

До речі, бінарність України – поділ Дніпром – також зауважений ще до Козацької революції. 1638 р. Ш. Окольський про простір козацького повстання 1637 р. вжив квазітитлатурне окреслення – «по всьому панству Й. К. М. *українному і задніпрському*».

До певної міри полюблінська «Україна» заступила старий «новороб» XIV-XV ст. – «Поділля» (тоді широке – від Дніпра до Дністра). Це добре відчув ще анекдот «Мудра Русь» зі збірки «Що нового...» (Краків?, 1650), де прямо мовиться про Русь «Подільську або Україну». Спокусливо думати, що заміна «Поділля» на «Україну» відбиває процес переходу від свідомості поліса/міста-держави *a la* давньоруська Гардарика (Поділ – це традиційна назва частини міста) до територіальної держави (Україна – частина країни).

⁷⁶ Попри існування давньоруського прецеденту терміну «Україна», немає жодних свідчень, що у річпосполитський період він сприймався як частина «києворуської спадщини». Отже, не варто екстраполювати у минуле ідеологічні концепти доби Модерну (XIX-XX ст.) щодо «одвічної/багатовікової тяглості».

виразні. Згадаймо байки Меховіти і Ботеро про Поділля, що тече молоком і медом⁷⁷, де і дрючок, встромлений в землю, розквітає⁷⁸, а сяти можна раз на два роки – бо із того зерна, що обсіпалося незібраним, на 2-е літо теж буде врожай. Не проми-немо і анекдоти, що за Любліном – вже Індія⁷⁹, а від Білої Церкви – «за Погребищем⁸⁰» – «Новий Світ»-Америка⁸¹.

Але досить рідке населення (навіть загалом – десь 1:10 у відношенні до неукраїнської частини Речі Посполитої⁸²) потре-

⁷⁷ Образ «молочної країни», де у раціоні переважно молокопродукти і навіть чоловіки не гребують доїти овець, ще 1798 р. уживав Я. Маркович у «Записках о Малороссии» щодо українського степового Півдня (=сучасній Полтавщині для нього). Степовий мед завдяки різнотрав'ю вважався кращим за лісовий, але мав складнішу технологію виробництва (не в бортях як у лісі, а у вуликах на пасіці, які на зиму перевозили в погребі-імшаники). До речі, пасічники-лісовики нерідко облагороджували довколишні хащі – насаджуючи і прищеплюючи садові дерева.

⁷⁸ Образ «Поділля-Україна – мати родючості» стійкий у річпосполитській літературі, див. дослівно таке уживання у Шимона Шимонича в «Rytm ro rogomieniu...» (1607).

⁷⁹ Цікаво, що казково-прекрасну «Індію» в Галичі і на Волині знаходила і російська билина XVI-XVII ст. про Дюка Степановича.

⁸⁰ Дорогу далі пропонується спитати 1 квітня (тобто в День Сміху) «у скотарів на полю», див. анекдот «Дорога на Новий Світ» у збірці «Сакви» (друк після 1649 р.).

⁸¹ Американська асоціація тут дуже стійка. 1971 р. французький «анналіст» Шоню пожартував, що в Східній Європі до кінця XVIII ст. лишалася своя Америка, до якої можна було на возі добратися, див.: Шоню П. Цивілізація Просвещения. – Екатеринбург, 2008. – С. 64. Цікаво також, що французу Боплану кримські татари середини XVII ст. здалися схожими на індіанців з Карибів.

⁸² Тут варто пояснити позірно надмірні амбіції відносно малочисельних українців у загальнорічпосполитському проекті. Справа в тому, що «руська» ідентичність в Речі Посполитій обіймала східнослов'янське населення як України, так і Білорусі. Та й західний кордон «Русі» ще тільки починав відсуватись від Вісли через полонізацію. І в такій сукупності русини – то, справді, 2-а, і за чисельністю співставна з 1-ю, «національна» група в державі. Для цілої річпосполитської Русі українське прикордоння уходило за фокус народних

бувало мотивації і соціальних гарантій⁸³. «Анналіст» П. Шоню колоритно назвав українців («напівосілих козаків») швидше союзниками, аніж підданими Речі Посполитої⁸⁴.

Звідси екстремально високий відсоток шляхетства-лицарства⁸⁵, а також і міщанства з великою мірою аграрних⁸⁶ чи радше

зусиль – скидалося, що то нові Змієви вали (із вписанням 1620 р. до міського братства Війська Запорізького, Київ знову виглядав столицею руських богатирів, а Запоріжжя – богатирською заставою). Зрештою, мав значення і «темп зростання» – те що він в Україні був вищий за Польщу також могло викликати локальну гордість.

⁸³ Мак-Ніл, оповідаючи про утворення у XVII ст. американської спільноти в англійських колоніях, зауважив, що, за відсутності дієвого зовнішнього контролю, «тенденція до встановлення у суспільстві рівноправ'я» дримає «у надрах будь-якого суспільства, *де населення невелике, а землі вдосталь*», див.: *Мак-Нил У. Восхождение Запада*. – С. 780. До речі, сучасні американські дослідники Д. Аджемоглу і Дж. Робінсон продемонстрували, що звичайна схема європейської колонізації в Америці то – захопити владу (полонити-вбити вождя чи одружитися на «принцесах») і почати визиск місцевих-тубільців; якщо такої можливості немає – спробувати завезти визискуваних здалеку; а вже як і таке неможливе – то почати зацікавлювати колоністів пільгами, див.: *Аджемоглу Дарон, Робінсон Джеймс*. Чому нації занепадають. Походження влади, багатства і бідності. – Київ, 2016 (розділ 1, англomовний оригінал 2012 р.). Гадаю, і для української колонізації така «рамка» цікава.

⁸⁴ *Шоню П.* Цивілізація класическої Європи. – С. 23. Асоціація козаків із варварами-федератами взагалі популярна у світовій історіографії. Вже згаданий Дж. Скотт вважав їх частиною світу периферії, який відрізняється від центру гнучкістю і демонополльністю (економіка – багатоваріантна і без зернової домінанти, політика – розосереджена і дистанційована від держави, культура – на основі усної, а не письмової традиції), див.: *Скотт Джеймс С.* Искусство быть неподвластным. Анархическая история...

⁸⁵ Цікаво, що високий відсоток шляхти в Україні відчутно забезпечувався значною «текучою» та «анклавністю» кадрів, оскільки для шляхетської молоді цілої держави український кордон був своєрідною «військовою школою», куди прибували на час і зі своїм спорядженням. Ця велика міра автономності від «місцевих» грала на те, що шляхетство українці починали сприймати як чужий і радше просто

аграрно-мілітарних міст-укріплень (близьких до формули «колективного феодала»). Ось від міщан волинського Красилова постанова 1615 р. вимагала повсякчас тримати у господі «рушницю, два фунти пороху [= бл. 1 кг] та дві копи куль [=120 шт.]», а міщанська корпорація наддніпрянського Переяслава, за королівським актом 1633 р., мала брати участь у політому рушенні шляхти⁸⁷.

союзний елемент, на противагу козакам, які лічилися за своє і суто місцеве лицарство. Не на користь тут йшли і військово-логістичні пережитки долюблінської доби, зокрема зосередженість урядового кварцяного війська на захисті Західного Поділля і Галичини (з традиційним місцем збору армії в Глинянах – аж під Львовом).

⁸⁶ Знане колоритне спостереження Конрада-Якоба Гільдебранда, німця зі Щецина, який 1657 р. перебував на службі шведського посланця до гетьмана Б. Хмельницького. Дорогою з молдовської Сороки до Чигирина він бачив низку українських міст-містечок і зауважив, що для багатьох з них містоутворюючим підприємством є *річковий млин*. Це, до речі, розв'язує питання організації довозу в місто – бо купувати ремісничі вироби селянам треба було не так вже і часто, а міщанам харчі і паливо потрібні регулярно. А власне, навіть невеличкий млин здатний намолочувати за день борошна на 3500 осіб і він у понад 25 раз ефективніший за ручні жорна – отже, їздити до міста на обмолот мало сенс.

⁸⁷ Наприкінці XVI – на початку XVII ст. у багатьох локаційних привілеях новозаснованим українським містам за єдину повинність їх міщан проголошується військова (прикордонна) служба. Часто-густо прикордонні міста взагалі не мають сіл (тільки хутори городян), а отже і селян тут формально немає. Саме такі міщани масово показалися під час Козацької революції 1648-1709 рр., тому ще у середині XVIII ст. у фіскальних описах міст Гетьманщини нерідко стверджується, що міщан у місті немає, лише деякі козаки-городяни «бавляться» промислами і ремеслами (для Правобережної і Західної України другої половини XVII – XVIII ст. реальністю був загальнорічпосполитський занепад християнського міщанства, його витіснення євреями – яких Н. Дейвіс трактує як інший суспільний стан, див.: *Дейвіс Н. Боже ігрище. Історія Польщі / переклав з англ. П. Тарашук. – Київ, 2008. – С. 235*). Загалом, зростаюча присутність міста на селі – то ознака європейського Ренесансу (див.: *Делюмо Ж. Вказ. праця. – С. 315*), але в ранньомодерній Україні вона жилалася не розбудовою

Звідси такі і поширеність екстраординарних монополій (як ось право складу, яке дозволяло диктувати ціни заїжджим купцям у ключових містах-метрополіях – Львові, Луцьку і Києві, а з 1594 р. ще й Кам'янці-Подільському). Звідсиль і значне розповсюдження перехідних «станів» (слуги-бояри, козаки, етнічний бізнес і т. д.), які також моделювали себе як причетні до «привілейованих»⁸⁸. Плюс впровадження цивілізаційних новинок (римське чи то західне цивільне право, ренесансна просвіта «сімох вільних мистецтв»⁸⁹, книгодрук і вченість, європейський експорт речей і технологій).

Навіть «експортовані» з внутрішніх районів Речі Посполитої кріпаки (спосіб, який Валерстайн вважав особливо ефективним для запровадження кріпацьких практик на новоколонізовані території Східної Європи) до середини XVIII ст. мали змогу користуватись т. зв. «слободами» (багатолітнім – було до 30 років – звільненням від податків, іноді із перспективою

великих міст, а мережею містечок-слобід та панських дворів-резиденцій.

⁸⁸ Перехідні (середні) стани і діаспори по всій Європі були чи не головними вигодонабувачами від «революції цін» (за період 1501/1510-1601/1610 р. загальні ціни тут зросли на 200%, а на харчі – на 300%; хоча у XIX-XX ст. цей показник сягнув десятків тисяч %, то таки був ривок) – цього повсюдного розчинника феодалних скреп. Ці соціальні групи вигравали і від нового цінника – встановленого вже під себе, і відмінного від старого – розрахованого на нижчу платоспроможність оподаткованих. Тому вони розбагатіли та почали захищати себе від непевностей ринку купленими-вибореними політичними привілеями (у XVI ст. шляхетство по всій Європі ще незамкнутий клас, його замикання-скам'яніння стає помітним вже аж у другій половині XVII ст.). Причому, успішний досвід «боротьби» сприяв соціальному оптимізму молодого елітної групи (=вірі у власні сили) навпіл із звичкою до тривог нового світу-системи. Не дивно, що вона не лякалась революцій.

⁸⁹ Цікаве зауваження, що постійне зростання писемності міщан у руських землях Речі Посполитої XVI ст. співставне у межах цієї держави хіба з Прусією, див.: *Florezjak Zofia. Udział regionów w kształtowaniu się piśmiennictwa Polskiego XVI wieku. Studium z zakresu socjologii pisarstwa.* – Wrocław-Warszawa, 1967. – S. 119.

стати міщанином)⁹⁰. А по спливанні терміну останніх норовили перебігти до нового власника на нову «слободу»⁹¹. Гадаю, навіть участь залежних селян у Козацькій революції середини XVII ст. мала на меті досягнення-відновлення саме цього «стану слободи»⁹² (за яку тепер сплачено власною кров'ю)⁹³.

Не дивно, що, наприклад, панщина на українській Наддніпрянщині і з'являється вже аж у XVII ст.⁹⁴, і до початку – середини XVIII ст. вона не виходила за межу 2-х днів відробітку на тиждень⁹⁵. Себто, йдеться про менше $\frac{1}{3}$ річного робочого часу.

---

⁹⁰ Мюнц ще 1781 р. замальовував під Чигирином, у Пикові та деінде стовпчики з кількома невийнятими кілками (кожний кілок позначав рік слободи, що ще лишалася поселенцям).

⁹¹ Згадаймо нарікання М. Потоцького з кінця 1637 р., що старі осади Правобережжя стоять напівпорожні, а нові слободи Лівобережної України переповнені новопоселенцями – живильним джерелом козацтва і «семінарією бунтів». Пам'ятаємо і стару слобожанську пісню *«Зараз тая серед рая || Слобода обсіла. || Там тишина, там старшина || Не має к їм діла...»*.

⁹² У традиційній літературі *слободу* зазвичай маркують як річпосполитську практику. Але, насправді, вона давніша і закорінена у татарському досвіді (згадай, «ханські слободи» XIII ст. та опис осадчих-челебі, яким «дах» лише верховна влада хана, у Пейссонеля-1755).

⁹³ За революціознавцем М. Малія, який на прикладі Селянської війни в Німеччині 1525 р. формулював «програму революції 'простої людини'», її основні положення такі – усунення панів (уроджених, а не «начальників» за професією-посадою), основа устрою – територіальні зібрання представників фахових корпорацій з князем-арбітром нагорі. Для козацького революційного досвіду ще багато важив інститут «лицарського кола», прямої військової демократії – коли зібрання Війська могло безпосередньо висловитися «за весь народ».

⁹⁴ У зоні Диких Полів (протилежному щодо практик панщини полюсі) король як зверхник землі з XVI ст. претендував (малоуспішно) хіба на *атлакак* – данину за попас худоби.

⁹⁵ На Галичині і Волині – цитаделях української шляхти – панщина була жорсткіша (пересічно ближча до 4 днів на тиждень), але й там знані значні «нефільваркові» анклави (як ось Карпати з їх вівчарями і опришками, Полісся – з лісовиками-поліщуками і болотника-

Загалом, хлібний варіант «ресурсного прокляття» і «колоніального моноциклу» з його фільварками-помістями (великими ринковоорієнтованими сільськогосподарськими підприємствами) та т. зв. 2-м виданням кріпацтва⁹⁶ наступав в Україні повільно. Остаточо запанував він тут вже аж у 2-й половині XVIII ст.⁹⁷ (підпертий російськими багнетами, а не річпоспо-

---

ми-пінчуками). Плюс татарсько-турецькі напади-пустошення забезпечували і тут постійну реколонізацію значних просторів, що супроводжувалася ослабленням визиску кріпаків.

Зрештою, міграція на Поділля чи Наддніпрянщину, з їх ширшими колонізаційними можливостями і слабшим панським визиском, не була чимось надзвичайно складним. Для цілої Речі Посполитої Н. Дейвіс подає таку модель: 1-а половина XVI ст. – 1-2 дні панщини на тиждень, 2-а половина XVI ст. – 3-4 дні, а у XVIII ст. – вже і 6, і 7, і навіть 8 днів. Практично останнє означало, що батько родини (подекуди із старшими синами) працював на пана більшу частину свого часу, а дружина і менші діти займалися власною селянською ділянкою сім'ї, див.: *Дейвіс Н.* Боже ігрище. Історія Польщі. – С. 258.

⁹⁶ Н. Дейвіс уживає термін «неокріпацтво», див.: *Там само.* – С. 255.

⁹⁷ Плохій назвав запровадження кріпацтва на Лівобережній Україні 1783 р. вже навіть не 2-м виданням кріпацтва (яке нарешті докривало ранньомодерною Східною Європою і сюди), а окремою «*третьою хвилею закріпачення*», див.: *Плохій С.* Брама Європи. Історія України від скіфських воєн до незалежності. – Харків, 2016. – С. 187 (англомовне першовидання – Нью-Йорк, 2015).

Ця нова хвиля українського «кріпацтва» по-своєму обумовлена черговим циклом зростання у цілому світі-економіці – за Валерстайном, від 1726 чи 1733 рр. господарка по всій Європі повільно пішла вгору, а після 1760/1763 рр. розпочалося т. зв. *велике прискорення XVIII ст.* (тривало до 1817 р.), див.: *Валерстайн И.* Мир-система Модерна. – Т. II: Меркантилізм и консолидация европейского мира-экономики, 1600-1750. – Москва, 2016. – С. 297. Але для Речі Посполитої, утім як і для вельми динамічної у середині XVIII ст. Гетьманщини, це вже виявилось запізно.

До речі, характерною є локальна доля загальноєвропейської «екологічної революції» XVI-XVIII ст. (полягала в ефективнішому використанні лісів і поширенні практик раціонального землекористування), див.: *Izdebski Adam.* Rewolucja ekologiczna w szesnastowiecznej

литсько-сарматськими шаблями⁹⁸). Цікаво, що на той час припало і нове економічне явище – південноукраїнський варіант *вибухових бумів фронтів* західного світу-економіки кінця XVIII-XIX ст.⁹⁹.

Polsce? Przemiany przyrodnicze okresu wczesnej nowożytności na ziemiach polskich na tle europejskim // HISTORYKA. Studia Metodologiczne. – Т. 46. – Kraków, 2016. – S. 25-43. На цьому фронті, саме з середини XVIII ст. в Україні таки відчутний якісний злам (ось і ліси на річпосполитських теренах Правобережної України докладно описала-обрахувала люстрація 1789 р., а Гільденштедт у Єлісаветградській провінції 1774 р. пропонував надавати у розпорядження лісничих для потреб лісорозведення 1 робітника від кожного поселення).

⁹⁸ Навпаки, у Речі Посполитій тоді вже починалися антикріпацькі процеси. Ось впливовий західноукраїнсько-східнопольський магнат і майбутній канцлер (1764-1767) *Анджей-Єронім-Францішек Замоїський* (1716-1792) з 1760 р. скасував кріпацтво у своїх маєтках (замінив панщину чиншем) і цей свій приклад пропагував на державному рівні.

⁹⁹ Див. свіжий нарис новозеландця Джеймса Беліча «Розквітаючий фронтір: бум і крах в історії поселенських спільнот XIX ст.» в: *Даймонд Джаред, Робінсон Джеймс. Естественные эксперименты в истории [сборник] / пер. А. Курьшева. – Москва, 2018.* Такий *бум* складався з трьох фаз – вибухове зростання, крах, порятунок експортом. Ось його стандартний алгоритм – 1) період *підйому* (5-15 років), що як мінімум подвоював за одне десятиліття населення розлогої нової зони освоєння (у «новоросійському випадку» 1764-1796 рр. це десь відтинок 1775-1790 рр., перше 10-ліття – 1764-1774 рр. – це лише підготовка до того ривка, який, власне, міг бути і не новоросійським, а запорізьким); ця зона розвитку імпортувала значно більше, чим експортувала; ринки були динамічними і надзвичайно прибутковими, але локальними: переселенці забезпечували нових переселенців; відтак, 2) раптово траплявся *крах* (у нашому випадку це час десь по смерті Потьомкіна 1791 р. і Катерини II 1796 р.), темпи зростання уповільнюються в рази, а далі йде 3) доволі болісна *відбудова на основі масового експорту сировини* до центрів західного світу-економіки (у нашому випадку це чорноморська українська торгівля хлібом з Італією і Францією).

Досить ймовірно, що і раніше – у 1630-х – 1640-х рр. на Наддніпрянщині ми маємо справу із таким самим фронтірним «вибухо-

Перед тим – власне від XVI ст. до 2-ї половини XVIII ст. – «світовий ринок» мав українські землі радше за постачальника не збіжжя¹⁰⁰, а «лісових товарів» (мед, деревина, поташ та ін.)¹⁰¹ і м'ясної худоби¹⁰². Це галузі виробництва, де кріпаки

вим бумом» (чи то його 1-ю фазою зростання). Останній дав сили Козацькій революції, яка призвела до економічного краху-спаду 1650-х рр. і болісної відбудови економіки 1660-х – 1680-х рр. – уже на основі експорту до Росії.

¹⁰⁰ Через труднощі з транспортуванням українське збіжжя ледь не до середини XVIII ст. взагалі доволі масово перероблялося на горілку. Вона вважалася значно більш зручним товаром для експортування, ще й за ціною у 2-4 рази дорожче за хліб. Та й для споживання на місці горілка надліквідна – пропінація, право на виробництво та продаж алкогольних напоїв – то найжаданіша монополія по всій Східній Європі того часу. З 1684 р. знаємо спомин про «ідеальні часи» Б. Хмельницького (і навіть перед тим – «за ляхів»), який твердив, що основний прибуток козаки мали з виробництва горілки.

У 1730-х рр. російський уряд навіть видавав укази, які забороняли переробляти на алкоголь понад третини місцевого врожаю, щоб хліба вистачило на армію, зосереджену на Лівобережній Україні для ведення «турецьких» війн. А в голодний 1749 р. пробували взагалі запровадити заборону винокуріння.

¹⁰¹ Вихід на цей міжнародний ринок не був простий – ось 1544 р. посли балтійської Ганзи скаржилися польському королю на погану якість лісових товарів, які постачають польські купці. Але вже «Космологія універсальна» (1575) француза А. Теве називає основними експортними товарами Русі (Україна+Білорусь) мед, віск і поташ. А С. Кльонович в «Роксоланії» (1584) починає оповідь про країну з гасла «Про ліси та звичаї різні русів» (взагалі-то в оригіналі *рутенців*, «руси» – то форма мила перекладачеві), далі цікава тріада – випасиниви-ліси (про «ліси», хоч і на 3-му місці, але не 2 рядочки, а чотири, втім як «ниви» все одно зовсім не на 1-му місці).

Музи, співайте про русів, про випаси їх благодатні
Й села, що щастя знайшли в цій життєдайній землі.
Ниви, багаті дарами Церери, оспівуйте нині
Й землю, що наших іще не обманула надій.
Також про славні ліси розкажіть, геліконські богині,
Блага в краю цім вони щедро дарують усім.
Всюди меди дістають із дуплянок: на дубі верхів'я
Вкрите жолудям рясним, знизу, в дуплі, жовтий мед.

З меду почав опис волинського Острога і Ш. Пекалід у «Про війну Острозьку» (1600). Далі у нього коротенько про ниви і розлого про худобу. Перелік експортних товарів татарського Криму у Джона Сміта 1603 р. містить – безоар (камінь поцінований тодішньою медициною), рис, хутра, шкіри, масло, сіль, рогату худобу і рабів-невільників. Татарських коней масово експортували до Московії – за свідченням Пейтона з 1598 р. – по 30-40 тис. голів щороку.

Схоже описують Україну-Гетьманщину ще в середині XVIII ст. – ось кілька замальовок:

«Маючі щасливий клімат, Україна багата худобою, усілякими злаками, медом і воском» (худоба і далі на 1-му місці!), див.: *Альгаротти Франческо*. Путешествие в Россию. – СПб., 2014. – Письмо 7. 13 августа 1739 г. Данциг.

Готліб-Фрідріх-Вільгельм Юнкер у творі «Обстоятельное описание состояния земель и народов между Днепром и Доном и по этим рекам» (1737 р.; Рос. Держ. Б-ка, відділ рукописів, ф. Т-ва історії старожитностей російських, спр. 264, 3) до експортних товарів Гетьманщини відносив *віск, мед, овчини, чорні смушки, шкірки білок, шкірки кроликів (невелика кількість), коровяче масло, горілку, прядиво-пеньку*.

Англієць Джон Белл (1691-1780), який відвідав Україну взимку 1737/1738 рр. зауважував, що «країна, звана звичайно Україною, а іноді і Малоросією [у автора =лівобережній Гетьманщині], горює серед більшої частини Європейських Земель достатком своїх пасовищ і плідністю ґрунтів. Виробляє вона різні роди жита, лен, добру пеньку, і майже без всякого рільництва. Поля тут орють одним тільки конем [автор їхав з Глухова на Київ і бачив фактично лише Сіверщину]. Україна постачає Росії найбільш добрих верхових коней, несказанну кількість дрібної худоби і найкращих волів – таких, яких може немає на цілому світі. Ліси наповнені дичиною, а ріки рибою. Спаржей там настільки багато, що зараховують її до числа негідних трав», див.: *Белвы путешествие через Россию в ... Константинополь*. – СПб., 1776. – Ч. 3. – С. 200.

Гільденштедт 1774 р. подає як місцевий експортний (до Сілезії і далі) набір товарів – *рогату худобу, вовну, мед, віск і льон*. Жоравський з Чуднова 1784 р. представив для Комісії Коронного Скарбу схожу аналітику щодо Правобережної України: місцеві товари – *мед, віск, лій, шкіра худоби (переважно невичинена), деревина (слава Дніпром), поташ, смола, селітра, трохи анісу та різноманітне збіжжя (воно – через малий збут – у значній частині на горілку переробля-*

ється), див.: *Княжевич М.* Проект поліпшення торгівлі на Україні, 1784 р. // ЗНТШ. – Т. 18, кн. 4. – Львів, 1897. – С. 1-8.

Цікаво і, що, попри рекламу чорноморських портів України останньої чверті XVIII ст. як хлібних експортерів, перший корабель з Херсона до французького Тулону 1780 р. привіз вантаж солонної яловичини, див.: *Кінг Ч.* Історія Чорного моря. – С. 191. Та й далі, певний час овеча вовна змагалася тут із зерном, а мед і віск вважалися перспективними вивізними товарами, див.: *Там само.* – С. 192.

¹⁰² Столицю своєї «Роксоланії» Кльонович славить так: «Спершу про Львів, те священне місто, про звичаї русів, || Потім *згадайте гладкі стада худоби без вад*». Про річпосполитську торгівлю волами, яка стала помітною експортною статтею з кінця XV ст., див.: *Baszanowski Jan.* Handel wołami w Polsce XVI-XVIII wieku. – Bytom, 2017. – 310 s. З України нерідко гнали гурти на 1 тис. і більше волових голів. Волів-биків поділяли на три гатунки – кращий, середній, гірший, причому гірший коштував вдвічі дешевше за крацого.

Українська степова порода (сіра/сива) була крупніша за польську (руду) – звичайна жива вага вола першої була 300-400 кг (1667 р. зафіксований «рекордмен» аж на 628 кг), другої – 100-160 кг. Нині уявлення про тих українських воликів дає *подільська порода корів (Podolica)*, що збереглася на Півдні Італії (вона, до речі, використовується нині у голландському проекті відтворення вимерлих турів). Власне, у поляків, яким відмінності худоби з Поділля кидалися в очі, була окрема назва для цих тварин (биків-волів звали *чабан*, корів – *чабанка*).

У першій половині XIX ст. на Степовій Україні згадуються *Волоська, Угорська, Калмицька та Українська* породи корів. Я. Маркович 1798 р. твердив, що кращі воли і корови на Лівобережжі – з околиць Лубен, Пирятина, Золотоноші, Миргорода і Хорола (бо там трави для них багато).

Через землі Західної України йшов також і транзит ще крупнішої за українську молдовської рогатої худоби. Молдовсько-румунська порода бойових коней – «валахи» (ймовірно, покращена за рахунок турецько-арабських скакунів) також високо цінувалася (як писав С. Сарницький 1577 р., волоські та подільські коні найкращі для вершників, споряджених по-козацькі, бо спокійні і невибагливі у харчуванні). У тій торгівлі Молдови ключове місце мали ярмарки Хотина.

До українських історичних порід коней відносять *кубанську* (доволі пізня, різновид кавказьких, нині вже не існує) і *гуцульську*

малоефективні¹⁰³. Взагалі, цілком несуперечливою є інтерпретація, що вичерпання ресурсу лісу та худоби і стала кінцем Домодерну-Старого Порядку на українських землях (отже, хліборобська Україна, як і кам'яновугільна Україна – то уявлення, позначені вже Модерном).

До речі, і оповідки про фантастичну урожайність злаків по всій Старій Україні – то казки¹⁰⁴. Насправді, з'явилися вони щодо теренів Поділля – лісостепової чорноземної смуги (від Кам'янка-Подільського до Черкас). Тут часто мав місце ефект піднятої цілини (зовсім не вічний¹⁰⁵; ще й витрачався він більше на харчування війська, яке саме приходило до виробника, вибавляючи від усіляких клопотів з організацією експорту).

Причому, степова оранка вимагала збільшеної кількості тяглових тварин – ось за даними першої половини ХІХ ст. до

(близьку до диких тарпанів). «Кубанці», як і «валахи», покращувалися за рахунок турецько-арабських скакунів.

¹⁰³ До речі, загальне місце міркувань часів Модерну про Україну як землю украй сприятливого для рільництва клімату. Для Раннього Модерну це не слід сприймати як константу – загалом у 1590-1850 рр. тут, як і в Європі в цілому, були досить суворі зими (див. *Ле Руа Ладюрі Э. История климата с 1000 года. – Ленинград, 1971; Ле Руа Ладюрі Е. Коротка історія клімату: від середньовіччя до наших днів. – Київ, 2009*). А це зовсім не подарунок для хлібороба. Може тому українське скотарство весь цей час надважлива галузь місцевої господарки, а пережитки кочової культури давалися взнаки в Україні протягом усього періоду ХVІ-ХVІІІ ст.?

¹⁰⁴ Загальні дані про межі можливого для домодерного сільського господарства див.: *Смил Вацлав. Энергия и цивилизация. – Москва, 2020. – 480 с.* (першодрук – Масачусетський технологічний інститут, 2017).

¹⁰⁵ Уявлення про безсистемність при піднятті степової цілини взагалі хибне – ось влітку 1639 р. коронний гетьман С. Конєцпольський писав про вірцеве нове господарство свого клієнта під Миргородом. Той мав кілька років високих врожаїв – п'ять років тому почав з жита, наступного року сів горох (нагадаю, бобові насичують ґрунт азотом – тому чудово поєднуються із злаками), 3-го – ячмінь, 4-го – облогом лежало (напевно, через козацьку війну 1638 р.), а ось 5-го – знову жито.

плуга запрягали 3-4 пари волів (щоправда, вигодою було те, що землю можна було не угноювати і вистачало один раз пройти з плугом, а не 2-3 з ралом як на півночі)¹⁰⁶. Про сусідку Поділля – Молдову середини XVI ст. – теж є згадка італійця Антоніо-Марія Граціані, секретаря папського нунція в Польщі Дж.-Ф. Коммендоні, що там запрягають до плуга по 12 волів.

У найбільш залюдненій лісовій Україні урожай мало відрізнявся від сусідніх країн (Білорусі, Польщі, Росії). Ось найпоширеніший тоді злак – жито – давав урожайність в межах між сам-3 і сам-6 (себто до 5-6 центнерів на гектар, а сьогодні це нерідко і 28 ц/га)¹⁰⁷.

Мала місце і регіональна різниця експортних потенціалів сортів хлібу. Ось ще у XIX ст. зауважували, що на Київщині сіють т. зв. червону пшеницю, яку не дуже цінують на ринках Гданська і Кенігсберга. Там була шанована волинська пшениця. А у рейтингу якості жита серед українських регіонів славила Чернігівщина¹⁰⁸.

Скромний рівень раціоналізації сільського господарства тогочасної України – то важливий маркер. Адже, передумовою розгортання індустріальної революції в ранньомодерній Англії

---

¹⁰⁶ Цікавий факт (з діаріушу Окозького), що коронні жовніри 1637 р., коли під Білою Церквою увійшли на терени козацького повстання, зауважували – то край неврожайний, де люди хліб з дубового листя з висівками їдять.

¹⁰⁷ Для степової сівби є звітка Й. Барбаро з 1430-х рр., що пшениця давала сам-50, а просо сам-100 (це, мабуть, не середня, а гранична верхня межа, бо на Херсонщині 2020 р. збирали десь на третину менше – у середньому 30-31 ц/г для пшениці). За чинник високої врожайності, ймовірно уходило і те, що степовики майже ніколи не сіяли два роки підряд на одному місці (це зауважив про рільництво ногайців Ш. Пейссонель 1755 р. і це, до речі, прояснює вищезгадану байку Ботеро про Поділля щодо врожаю і на 2-й рік після сівби).

¹⁰⁸ Див.: *Майнов В.* Как и чем кормится Украина // Живописная Россия. – СПб., 1897. – Т. 5, ч. 1. – С. 186-196.

вважається саме вже досягнутий напередодні високий рівень аграрних технологій¹⁰⁹.

Варто також нагадати, що головним шляхом підвищення продуктивності у тогочасній економіці був розподіл праці (спеціалізація). І в цьому ранньомодерна Україна також просунулася недалеко (якщо не рахувати спеціалізацію екологічно обумовлену). Фронтір – це власне зона «спеціалістів широкого профілю».

З корисних копалин – якщо не рахувати повсюдних дрібних гончарень-цегельнь-вапнярень та скляних гут – українці тривалий час скільки-небудь широко знали хіба прикарпатську сіль¹¹⁰ (зірка торсько-бахмутської солі тоді ще ледь сходила¹¹¹, а коломийську сіль Карпат навіть експортували до Московії). Англієць Дж. Пейтон 1598 р. згадує про мідь під Львовом і

---

¹⁰⁹ Див. зокрема: *Кембриджская история капитализма*. Том 1. Подъём капитализма: от древних истоков до 1848 года. – Москва, 2021. Щоправда, є пропозиція трактувати як осередок такої собі індустріальної революції XVI ст. поширення на нові сфери технології млина (щось на кшталт протопарової машини) – на тартакілісопильні, млинові ковальські молоти та ін.

¹¹⁰ 1581 р. папському посланцю до Москви А. Поссевіно оповідали про особливий шик Дрогобича на Червоній Русі – тут для обряду хрещення дітей брали підсолену воду. «Польську» кам'яну сіль клали в овечих кошарах (вівці її постійно лизали) Єлісаветградської провінції 1774 р. (Гільденштедт) – як бачимо, чумацька «кримська» солончакова сіль їй не конкурент (ще й традиційний сезон кримсько-го/нижньодніпровського соляного промислу досить короткий – липень-серпень). Причому, спочатку (див. ярлик кримського хана 1514 р. і договір польського короля з кримським ханом 1540 р.) чорноморську сіль до Києва, Луцька та інших міст возили не з Криму, а з Качибейва – майбутньої Одеси (хоча з 1520 р. є і згадка, що і Дніпром з теренів ВКЛ за сіллю їздять – отже, ймовірно і нижньодніпровський промисел функціонував).

¹¹¹ Перша згадка, що сіль із-за московського кордону стала на Наддніпрянщині альтернативою довозу з Покуття відноситься до 1638 р. (час повстання Я. Острянина), див.: *Кулиши П. Польско-казацкая война 1638 года // Отечественные записки*. – СПб., 1864 (№№ 9, 10 =т. 156). – С. 526.

Перемишлем (але зауважує, що видобуток її незначний), а також про ртуть («живе срібло») під Тустанню. Плюс поліські болотні залізні рудні¹¹², а також селітроваріння¹¹³ у степовій зоні. Усі такі викопні ресурси не мали значного експортного складника¹¹⁴ і так само не вимагали великих мас некваліфікованих робочих рук.

Зрештою, за Раннього Модерну у рудному промислі України сталися навіть втрати – пропала золотоординська «кіновар», сульфід ртуті (мінеральна фарба червоного кольору – її добували під донецькою Горлівкою). Проблемою була і відсутність власного видобутку дорогоцінних металів – тому навіть слово «гроші» в українській мові, то запозичення (від празького гроша – дуже популярної на сході Європи валюти XIV-XV ст.).

До ближчих до індустріальних обсягів ремесел належало виробництво зброї. Ось у поетичному описі Ш. Пекаліда

---

¹¹² Див. класичну працю: *Федоренко П. К.* Рудни Левобережної України в XVII-XVIII вв. – Москва, 1960. – 263 с. Про те, що основний контингент українських металургів походив з Правобережжя є цікаве свідчення 1782 р., коли лівобережні рудокопи повідомляли уряд, що їх предки «по большей части повыходили з области польской» (заохочені вольностями наданими за царським указом 10.XII.1719 р.), див.: *Пономарьов О. М.* Розвиток капіталістичних відносин у промисловості України XVIII ст. – Львів, 1971. – С. 10. Станом на 1780-і рр. на Лівобережжі доволі архаїчні українські болотні рудні програли конкуренцію російському експорту заліза, відтак, або закривалися, або перетворювалися на прості млини. Цілком може бути, що то врятувало багацько лісу в Україні, бо на одну піч-домну щорічно необхідно було спалювати лісову площу 4 км у діаметрі. Щоправда, Я. Маркович 1798 р. звинувачував у лісознищенні винокуріння.

¹¹³ На жаль, не маємо загальної праці на цю тему – хіба ось розділ у вищезгаданій книжці Олексія Пономарьова.

¹¹⁴ Хоча, окремі винятки траплялися – ось ножі з Бару (міцність-гарт яких пояснювали властивостями води р. Рів) розвозили по всій Речі Посполитій (згадка Вердума з 1671 р.), а Я. Маркович в «Записках о Малороссии» (СПб., 1798) згадує про поставки особливої каолінової глини з с. Полошки під Глуховим на петербурзькі фарфорові заводи.

Острога 1600 р., міста-метрополії на Волині, місцеві зброярі згадані серед ремісників на першому місці і з пістетом.

Утім, масова ковальська продукція Речі Посполитої була залежна від імпортової сировини. Ось Сарницький 1577 р. згадував про підкови і гарматки-гаківниці з угорського заліза (яке краще місцевого¹¹⁵), а на бойові сокири радить уживати данське. Металообробкою в експортних масштабах (серпи, коси, ножі, зброя та ін. для Молдови) славний був хіба Львів.

Українське ткацтво (а текстильна промисловість – то провідна галузь для економіки домодерного типу) до масового будівництва у першій половині XVIII ст.¹¹⁶ по річках сукновальних млинів-фалюш (фолюш/валюш, що виробляли грубововняні тканини¹¹⁷) і перших текстильних мануфактур XVIII ст.¹¹⁸ –

---

¹¹⁵ Збірка польських прислів'їв 1629 р. знає і таке: «Кінь турок, слуга мазурок, шапка магерка, *шабля венгерка*». У XVIII ст. славні були австрійські (німецькі) мануфактурні коси, які сягали не лише Наддніпрянщини, але Дунаєм – через Румунію і Молдову доправлялися до татарського Криму і навіть до його кавказьких васалів.

¹¹⁶ Можливо і раніше (просто у джерелах – то т. зв. млини із *ступними* колами чи ступними колами з *фолюшами*). Ось 1636 р. недалеко Лубен (район с. Тишки на р. Удай) мельник отримав дозвіл на будівництво млина на 4 борошняні кола, 2 ступних і 1 «фолюшовий».

¹¹⁷ Назва *фолюш* (folusz) свідчить, що то умовно «річпосполитеська технологія». В українському млинарстві взагалі був сильний «польський транзит». Так, т. зв. лодейні (човнові) млини на Дніпрі, за Гільденштедтом 1774 р., будують і продають «поляки». А ще у 1650-х рр. були польські нарікання на козацьких повстанців, що вони в походах на захід забирають з собою металеві деталі з млинів.

¹¹⁸ До речі, перші такі проекти в Україні знані на Слобожанщині – Глушківська суконна мануфактура (1719-1727 рр.) під Білопіллям (тоді Путивльський уезд). На Гетьманщині з початку 1720-х рр. працювало подібне підприємство генерала Й.-Б. Вейсбаха у с. Ряшки Прилуцького полку, а 1751 р. гетьман К. Розумовський виділив 1 тис. руб. голландцю фон-Акеру (купцю Яну ван Акеру?) на облаштування у його маєтностях (під Батурином) суконної (і парусної) фабрики. Але центром виробництва сукна в імперії була Москва (Україну згадували хіба через клімат – ось французу Антону Гамбету 1749 р. дозволили відкрити шовковичний завод під Києвом на пару із

то цілком локальний промисел, загалом неекспортний. Змагатися з турецькою і персидською бавовною та верблюжими чамлетами, лондонським (лундським) і німецьким сукном, шовком і бавовняною китайкою (не завжди з самого Китаю) і навіть «московським полотном» йому було не по силам. Хіба ось з Криму до Києва привозять «кафінські» килими (згадка 1508 р.)¹¹⁹.

Тоді, власне, з України експортують сировину – льон¹²⁰, вовну, коноплі, а не тканини. Плюс барвники – червечь-кошеніль¹²¹ та ін.

Зрештою, за рівнем концентрації людських сил найпоширенишим видом робіт у той час залишалося будівництво оборонних споруд. І тут, якраз, неекономічний примус мав місце – але він, як і все пов'язане з війною (постої вояків, ремонт шляхів і мостів, пошта і транспорт відряджених, сторожа-караули тощо), розглядався як екстраординарна справа.

Отже, культура вільнонайманої праці була поміж українців сильна. Як тут не згадати знаний (за Ш. Окольським) перелік «професій» повстанців 1637-1638 рр. – могильники (селітроварники), будники (заготівельники поташу і смольчуга), чабани-вівчарі, січкарі (косарі сіна для худоби і очерету-палива на зиму) і т. ін. Чималими прошарками населення України, які відчутно «вписалися» до «національного характеру», були також візники-чумаки, рибалки-балакшиї, мисливці-болоховці і пасічники-сіврюки (свідомо подаю слов'янські і татарські наз-

---

фабрикою штофних тканин під Петербургом). Знаком успіху суконних мануфактур є зникання по українських містах наприкінці XVIII ст. окремих цехових корпорацій ткачів.

¹¹⁹ Кулиш П. История воссоединения Руси. – Т. 3. – С. 153.

¹²⁰ Пейссонель згадував, що «руські» льняні полотна жінки у ногойців уживають на хустки, а чоловіки на пояси.

¹²¹ Жучки (дубова кошеніль жила у корі дубів, польська – на корінні суниці) з яких отримували червоногарячу барву тканини. З появою у XVI ст. конкуренції мексиканської кошенілі (жучків з кактусів) промисел підупав.

ви цих фахів, бо вони вживалися повсюдно як взаємозамінні¹²²).

Зрештою, російський академік з латвійської Риги – Й.-А. Гільденштедт – ще наприкінці XVIII ст. писав про «український тип господарки» як чужий кріпацькій традиції¹²³. Власне через поширеність незайманих просторів та вільнонайманої праці слабкішим було і антимодернізаційне протистояння феодалної сільської громади та нових більш капіталістичних верств – освіченого шляхтича-раціоналізатора і фермера-хуторянина (ранньомодерна Україна не знає класичних великих селянських повстань, а ось козацько-селянські коаліції – то справді її бренд¹²⁴).

Структура оподаткування на прикладі Кременчуцької сотні Миргородського полку (за річний податковий цикл 1724/1725 рр. – з вересня 1724 р. по вересень 1725 р.)

Зборщики звітували та відвозили до Глухова готівку тричі на рік – у цьому конкретному випадку: 25 січня 1725 р. за т. зв. вересневу третину – вересень-грудень 1724 р., 25 травня за січневу третину – січень-квітень 1725 р., та 23 вересня за травневу третину – травень-серпень 1725 р.¹²⁵.

Н. В.: Зверніть увагу – статті прибутків тут здебільшого не зернові (так, Кременчуцька сотня мала значну частину піщаних ґрунтів, але тим не менш пропорції справляють враження).

¹²² У тому що *сіврюки* – то квазіетнічна група, яка взяла ім'я від киеворуських *сіверян* маю сумнів (у кращому випадку тут трапилося накладання давнього і нового смислів).

¹²³ Вердум, який відвідав Галичину і Поділля 1670-1672 рр., писав, що селянки з України краще за польок вбрані. Шати українок радше міщанські, аніж селянські. Так би мовити, село в Україні – більше ніж село!

¹²⁴ Наодинці селянство має схильність до модернізації за тоталітарними, а не демократичними взірцями, див.: *Мур-младший Баррингтон. Социальные истоки диктатуры и демократии. Роль помещика и крестьянина в создании современного мира.* – Москва, 2016. – 682 с.

¹²⁵ *НБВВ. ІР.* – Ф. VIII. – Спр. 539. – Арк. 95-96, 242-242зв., 310.

Назва податку	Третина 1724/1725 податкового року		
	Вереснева	Січнева	травнева
До Військового Скарбу з вишинкованного вина покуховних*	3 козаків 27 руб. 85 коп.; з посполитих 26 руб. 80 коп.	40 руб. 80 коп.	46 руб. 5 коп.
Скатного** від вина	3 посполитих 3 руб. 75 коп.	8 руб. 20 коп.	1 руб. 70 коп.
Від продажу дьогтю	3 козаків 6 руб.; з посполитих 15 руб.	4 руб. 80 коп.	7 руб. 80 коп.
Скатного від дьогтю	3 посполитих 7 руб.	1 руб. 75 коп.	5 руб.
На полковника з Перевозу Кременчуцького, що на річці Дніпро, з проїжджаючих від возів з усяким товаром	1 966 руб. 58 коп.	182 руб. 20 коп.	1 143 руб. 44 коп.
На него ж полковника під час ярмарку покуховних [від шинкарів]	19 руб. 85 коп.	26 руб. 90 коп.	21 руб. 90 коп.
-/- з виноградного [=кримського] вина	1 руб. 20 коп.	50 коп.	
-/- скатного від вина	10 руб.	13 руб.	1 руб.
-/- від продажу вишинкованного дьогтю	2 руб. 10 коп.		3 руб. 15 коп.
-/- скатного від дьогтю			25 коп.
Ярмаркового [=Торгового] від возів з усяким товаром	4 руб. 24 коп.	2 руб. 52 коп.	1 руб. 6 коп.
На вїта і на	28 коп.	32 коп.	7 коп.

* Кухва, куфа – велика бочка (≈37 відер, найчастіше бл. 271 літра).
Покуховне – податок за продаж алкоголю на місці.

** Скатне – податок на вивіз продукції.

бурмістрів [з приїжджих возів на ярмарок]			
Повідерного (на церкву помірного від відер) від вина	68 коп.	30 коп.	33 коп.
3 млинів «вешняних»	6 руб. 50 коп.		
[На полковника] збиралося з бджіл по той [правий] бік Дніпра	3 козаків 76 руб. 86 коп.; з монастирських 7 руб. 20 коп.; з церковних 7 руб. 32 коп.; з посполитих 17 руб. 10 коп.		
[На полковника] не збиралося з бджіл на тому [правому] боці Дніпра	3 козаків 38 руб. 70 коп.; з попівських і церковних 3 руб. 48 коп.; з посполитих 3 руб. 54 коп.;		109 руб. 86 коп.
3 млинів вешняних [старшинських]	Полковницьких 2 руб.; сотницьких 3 руб. 50 коп.; значкових [товаришів] 50 коп.; попівських 1 руб. 50 коп.		
3 винокурених казанів	3 козацьких 6 руб.		
Разом	2 265 руб. 53 коп.	281 руб. 29 коп.	1 341 руб. 61 коп.

Особисто вільною була і перша, з часів варягів, велика група західних мігрантів в Україні – євреї¹²⁶. У XVI ст. багато їх прибуло-втекло на українські терени з Чехії, Австрії, Німеччини, Угорщини, Іспанії і Португалії. Громада Львова тоді увійшла до п'ятірки найбільших єврейських міських громад Європи, утім на Наддніпрянщині євреї стають помітними пізніше (ось у Києві лише з 1619 р. фіксуються конфлікти через збільшення єврейських купців). Чимало чужинців-європейців занесених долею на ранньомодерну Україну знаходили велику зручність для себе у наявності тут знайомих «міжнародних контактерів».

Навряд чи число євреїв до 1648 р. вийшло за 10 % населення навіть на заході України¹²⁷, але тоді вони, безперечно, стають 3-ю, за кількістю, етнічною групою країни – після українців і поляків (причому «відрив» поляків від євреїв не був значним, а на вузько Козацькій Україні – по волинську Стир та подільський Дністер – 2-е і 3-є місце було радше за тюркським і румунським елементами). До того ж, якщо перед тим єврейська людність мешкала лише під протекцією короля у нечисленних королівських містах, то з 1539 р. шляхта отримала привілей приватного суду над євреями у своїх маєтностях – отже, мігранти набули нову значну соціальну нішу – приватні міста і містечка. На ярмарках українсько-польського прикордоння (у Ярославі над Сяном і Любліні) з середини XVI ст. відбувався *Vaad* – з'їзд-сейм євреїв «чотирьох земель» (Велика і Мала Польщі, Червона Русь/Галичина + Поділля і Волинь).

Не в останню чергу і пережитки кочової культури – особливо відчутні у степовій Україні – спрацювали на своєрідний дух волі і свободи¹²⁸. Так – це певний парадокс, бо ординську

---

¹²⁶ Див. тексти Якова Хонігсмана, Наталі Яковенко та Френка Сисина на сайті «История евреев Украины. История Холокоста»: http://holocaust-ukraine.net/ru/razdel_i.htm

¹²⁷ Галичина-Руське воеводство вважається українським ранньомодерним регіоном з найбільшою щільністю єврейського населення.

¹²⁸ Зверніть увагу на опис показової самоліквідації власного господарства гетьманом Тарасом Федоровичем (старшини татарського походження, героя повстання 1630 р.). 1635 р. (у Каневі?), коли козаки-реєстровці відмовилися підтримати його повстанські плани,

спадщину люблять представляти в координатах деспотії і рабської покори. Але на низовому рівні чи, за В. Трепавловим, рівні «атомізованих дрібних кочових колективів» – найбільш відпорному у плані виживання – світогляд кочовика плекав і певний егалітаризм – з практиками прямої/військової демократії, і навіть анархізм – із зацікавленням індивідуалізмом та особистістю¹²⁹.

Більш того – «варвари» (і не самі лише кочовики!) та певне «занурення в анархію» взагалі вважаються кращим – порівняно із суспільствами з жорсткими аристократичними бар'єрами – ґрунтом для модернізації, зрозумілої як швидке і рівномірне зростання рівня цивілізованого життя¹³⁰. До цього можна додати думку з «Великої історії всього» Д. Крістіана, що аграрні цивілізації не мають середнього класу (там 10 % багаті, а 90 % – бідні). У кочовиків це співвідношення не очевидне – рівень солідарності суспільства у них явно відчутніший (а отже – і «рівень щастя», який Крістіан визначав для домодерних аграрних держав-імперій як низькій, у кочовиків і козаків був суттєво вищим).

він *«гетманство здал да двор свой зжег и животину побил и пчелы подрал»* і втік із приятелями до степів Лівобережжя – на р. Самару (а згодом пішов на терени під московським контролем – Слобожанщину і Дон).

¹²⁹ Охочі до субстантивізму (як методу економічної антропології, що акцентує на культурній обумовленості економіки) критикують застосування вестернізованої понятійної системи координат до спільнот кочовиків, але такі змішані феномени, які маємо в ранньомодерній Україні, підштовхують більше до підходів формалізму (з його вірою в універсальну перекладальність економічних практик). Оскільки на річполитському просторі тон задавав все таки західний «натиск на Схід», саме до його соціокультурних практик мусили пристосовуватися і наявні кочові традиції. А на Заході XV ст. індивідуалізм стає новим цілком окресленим трендом, див.: *Мортимер Я. Века перемен...* (розділ про XV ст. параграф «Індивідуалізм»).

¹³⁰ *Мак-Нил У. Восхождение Запада.* – С. 852-853. Підозрюю, що «відкриття варварів» – це ранньомодерна предтеча «відкриття народу-простолюду» за часів Модерну. В обох випадках йшлося про певну «культурну революцію».

Не дивно, що якраз взірцеві кочовики – ногайці, які до всього ще й виразніше за інших татар пережили крах золотоординських ієрархій, з кінця XVI ст. дають зразки прогресу егалітаризму¹³¹. «Чорний люд» (*кара халк*) тут все менше поважає аристократів-мурз¹³². До того ж нова супердержава ісламського світу – Османська імперія – також постачала приклади примату «особистих чеснот» над «родовими привілеями»¹³³.

Тому Михалон Литвин, автор першого ренесансного трактату про кримських татар (1550 р.), високо ставить «справедливість» їх суспільного ладу¹³⁴. Система «хан – карач-беї – курултай» взагалі в очах річпосполитського спостерігача не виглядала аж такою відмінною від «король/великий князь – сена-

---

¹³¹ Історична соціологія давно завважила, що «відмираючі класи можуть зробити вирішальний внесок в уявлення про свobodне суспільство» (Барінгтон Мур-молодший).

¹³² Російські інформатори писали: «улусных черных людей больше родства мурзам непослушны», «те улусные люди позабогатели и мурз не слушают, делают и ходят по своей воле, как хотят», «улусные люди мурз не слушают и ставят их ни во что», «а сильны мурзам улусные черные богатые мужики и мурз они не слушают», див.: *Посольская книга* по связям России с Ногайской Ордой (1576 г.). – Москва, 2003. – С. 76 (коментар В. Трепавлова, посилання на: РГАДА. ф. 127, оп. 1, 1625 г., спр. 1, арк. 58, 61, 85, 86). Власне, і звернення «усі руські люди» знане тоді якраз у лексиконі кримських ханів (див. ярлик, писаний до Києва 2.VII.1507 р.).

¹³³ Про можливості і сильні сторони османських інституцій (зокрема їх прагматизм) див.: *Памук Шевкет*. Институциональные изменения и экономическое развитие на Среднем Востоке, 700-1800 // *Кембриджская история капитализма*. Том 1. Подъём капитализма: от древних истоков до 1848 года. – Москва, 2021.

¹³⁴ Високу досконалість ісламського права християни визнавали нерідко – добре відомий приклад англійців XVIII ст. в Індії. Розвинуту монгольську систему штрафів (див. Степове Уложення XVII ст.) правники також поцінують. А ось Пейссонель-1755 зауважував ще й, що татарський суд справедливіший і невідкупніший за турецький.

тори/ пани-рада – сейм/коло рицерське», тож швидкому і ефективному суду кримців можна було і позаздрити¹³⁵.

Навіть, традицію виборності монархів у Кримському ханстві добачали¹³⁶. Знаною була і татарська справедливість до співвітчизників – у разі полону, їх часто-густо шукали ретельніше і викупали швидше за християн¹³⁷. А простолюду подобалася «податкова правда» – фіскальний тиск у ханській державі був, дійсно, невисокий¹³⁸.

Отож ідея народу-війська – така важлива для модерної націобудови – мала у домодерних кочових практиках міцну точку опертя і противагу невійськовій (ринково-капіталістичній) еліті. Остання уходила за своєрідних колаборантів глобального світу-економіки, які руйнували один із шанованих традиційних соціальних ліфтів. Не дивно, що систему *рангових маєтностей* (забезпечення офіцерів-посадовців) та екстраординарних військових зборів козацькі революціонери калькували, ймовірно, саме з татарського Криму.

До речі, нове товарне хліборобство підривало «природну» войовничість (і реальну мобілізаційну кількість) знаті по обидва боки Великого Кордону – не лише польської/ християн-

---

¹³⁵ Англієць Дж. Пейтон 1598 р. досить високо оцінював вправність кримських ханів у «монетарній політиці» (монополія у справі биття монети і заборона вживання інших валют давала ханському скарбу неабиякий прибуток). Він також згадує про досить помірне оподаткування в Криму (з акцентом на природні збори – ось наприклад, по коню для хана від кожної криниці-джерела).

¹³⁶ Про те, що Кримське ханство є володінням цілого правлячого роду і було колись виборним панством (аж доки хан не стяв усіх рівних собі) згадують М. Броневський і Пейтон.

¹³⁷ На це нарікає ось М. Броневський 1579 р.

¹³⁸ За Пейссонелем-1755, в татарському Криму немає кріпацтва (а невільники-бранці не такі вже і численні). І вільний васал-орендатор на землях мурз-аристократів сплачує лише десятину від зерна і меду, а з худоби – із розрахунку 5 голів від 100-голівного стада. Так, бували ще і непрямі та екстраординарні збори, але, за мірками старосвітської економіки Європи, то вельми скромне оподаткування.

ської шляхти¹³⁹, а ось і турецьких/мусульманських поміщиків-тимаріотів з Балкан XVII ст. Навіть більш осілі кримські татари втрачали хіть до війни¹⁴⁰ (ледь не мільйонний мегаполіс Стамбулу охоче купував місцеве зерно і продукцію тваринництва¹⁴¹) і хани мусили все більше покладатись на військові таланти своїх останніх кочовиків – ногайців¹⁴². Можна згадати і те, що звільнення від військових повинностей українських євреїв (колоритних агентів нового порядку) – було найбільшою претензією до них з боку козацьких революціонерів¹⁴³.

---

¹³⁹ Ще той таки Пейтон характеризує людність Польської Корони як радше вояків (прямих і простодушних), аніж бізнесменів (метких і далекоглядних). Він згадує, щось ось терті у торгових справах італійці звично примовляють, що «я не є поляком» у сенсі «мене не обманеш». Але додає, що як стали нещодавно поляки частіше їздити на Захід, ситуація та вже змінюється.

¹⁴⁰ Хоча торгівля у татар – то справа простоліду і чиновників-держслужбовців, родовиті мурзи гідною справою її не вважали. Для останніх коні, війна і полювання – ось справді гідні заняття.

¹⁴¹ До речі, нетатарська Україна, як випадала можливість, також постачала зерно через Крим до Константинополя (див. свідчення з 1-ї третини XVIII ст. Й.-Г. Фоккеродта).

¹⁴² Після розгрому 1595 р. румунським героєм Міхаєм Хоробрим турецької формації іррегулярної легкої кінноти (акінджи) і для турків татарсько-ногайська присутність на дунайському (угорському) фронті стала критично важливою. Цілком може бути, що українське Лівобережжя так швидко посунуло в степ у першій половині XVII ст. саме через пересування ногайців на нижній Дністер і Дунай. До речі, ногайські татари зовсім не нездари як хлібороби – у Буджаку, за Пейссонелем, у XVIII ст. і їх збагачував зерновий експорт.

¹⁴³ Власне, козацькі революціонери тут неоригінальні. Ось такий «стовп» Речі Посполитої та визнаний експерт з українських питань як князь-магнат Юрій Збараський 8.VI.1626 р. зауважив: «Нічого не було б так рятівнішого, якби ж то старости самі жили на Україні, маючи при собі військові загони; особливо ті, котрим це вік дозволяє, а ті, що вже старші, тримали б, у крайньому разі, таких підстарост, які б вповні відповідали своєму місцю; тому що – з міркувань зменшення витрат – вони уже ту Україну так заповнили євреями, що я вважаю це справою не лише небезпечною, але і сорому гідною. Не тільки в такій близькості від неприятеля (ще й якого неприятеля!),

Зверну увагу й на те, що деякі господарчі заняття даремно зазвичай виключають з кочової традиції. Ось, зокрема, рибальство було досить популярне в українських напівосілих кочовиків ще з кипчацьких часів¹⁴⁴. І запорізькі чайки – човни, плетені з лози та покриті сиром'ятними шкірами – то ж типові для кочового світу каяки.

У поляків досі зерно гречки подекуди називають татаркою (про ординську сівбу хліба на Орелі, під Самарською Товщею у XV ст. також добре відомо). І якщо гречане борошно було основою козацької соломахи, то популярність кулешу трималася на тому, що первісно це страва з проса (зерна, що добре переносить степові посухи – тому ось у Буджаку татар дражили просоїдами¹⁴⁵).

З золотоординською спадщиною можна пов'язати (хоча, ясно, не винятково) і повагу до «людей дороги». Мова про козачків-гінців, козаків-конвоїрів¹⁴⁶, візників-чумаків¹⁴⁷ та поромників-лоцманів. Зрештою, і похідна їжа монголів – борц – далі живе у загальновідомій бастурмі.

але навіть якщо б ті староства біля Познані або Калішу знаходилися і тут було б ганебно мати підстаростами євреїв», див.: *Жукович П. Н. Кобринский договор и Торунський сейм 1626 года // Христианское чтение. – 1910. – № 1. – С. 25.*

¹⁴⁴ З XIII ст. відомі кипчацькі домонгольські поховання, де традиційного коня замінено на рибину, див.: *Єльніков М. Золотоординські часи на українських землях. – Київ, 2008. – С. 88. А 1421 р. Жильбера де Ланноа якійсь татарський васал Вітовта у селищі на переправі в низов'ях Дніпра (Тавань?) також частував рибою.*

¹⁴⁵ Власне, вже М. Броневський 1579 р. в описі татар зауважував, що ті замість хліба вживають просо розмочене у молоці і воді. Про те такі просо як основний злак для мешканця кипчацького степу писав ще єгипетський енциклопедист ал-Омарі (аль-Умарі, 1301-1349).

¹⁴⁶ У Жаботинському і Кам'янському клячах 1784 р. з прибутків-інтрат виключалися «*козаки, які використовуються для послуг і конвоїв*», отже супровід на шляхах – то традиційне заняття козаків.

¹⁴⁷ Про те, що «*фурманити*» – то звичайне заняття татар у ВКЛ є згадка 1565 р., див.: *Русская Историческая Библиотека. – Т. XXX: Литовская Метрика. Отделы 1-2. Часть 3: Книги Публичных Дел. Т. 1. – Юрьев, 1914. – Стлб. 360.*

Утім, зображення старосвітської України як країни волі і свободи, хоч і приємна, але неповна картинка¹⁴⁸. Точнішим є порівняння українських реалій з екзистенційними «пограничними станами» людини – з оприявленням крайнощів-екстрем¹⁴⁹.

Бо ж і невільницькі (рабські) практики, які вже зникали у «цивілізованому» світі Заходу¹⁵⁰ (хоча і далі квітнули в його

---

¹⁴⁸ Хіба що тлумачити волю-свободу як зрівнялівку. «Чотири вершники урівняння», за австрійцем Шайделем, а саме 1) війна (з масовою мобілізацією); 2) трансформаційна революція; 3) розпад держави; 4) летальні пошесті – справді, мали «стайню-прив'язь» у ранньомодерній Україні. Ширше див.: *Шайдель Вальтер*. Великий урівнитель. Насиліе и история неравенства от каменного века до XXI столетия. – Москва, 2020. – 550 с. Але і образ «кривавих земель» для ранньомодерної України має свою специфіку, бо Фронтір нерідко практикував дозоване насилля. Ось 1545 р. дніпрові козаки на 32 човнах (себто десь 600 вояків) захопили турецький Очаків. За реєстром шкод, вони при штурмі замку вбили 6 захисників, поранили 4, у місті загинула 1 особа, полонили 22 татар з родинами та 11 інших очаківців (більшість швидко викупилися), решту лише пограбували. Отже, людські втрати, особливо серед умовно цивільних, не були катастрофічними.

¹⁴⁹ Є цікавий анекдот зі збірки «З новинами торба кур'єрська, знайдена у Наливайків» (1645) – спомин про життя «на Україні в Кодаку». Оповідач визнає, що то «край дуже веселий, повітря здорове, вода солодка», але сняться йому там страшні сни (про бій з дияволом, про перевертнів тощо). Дико-магічна Україна – земля порогу-межі – відчутно тисне на нерви умовній цивілізованій людині! Власне, у ранішій збірці польських прислів'їв 1629 р. було і таке «Bywszy w Ruśi, do domu muśi / Бувши в Русі – додому мусиш іти» (себто поляк в Україні і Білорусі хіба тимчасово – для нього це чужина). Зрештою, у крайнощах українці крайні хіба для поляків, а для дальших чужинців і ціла Річ Посполита – то місце розгулу пристрастей, всіляких варварських надмірностей не гідних «цивілізованої людини» (див. розмисли західного німця Вердума 1670-1672 рр.).

¹⁵⁰ Є версії, що то наслідок «постчумного» світу, який давав поріділому простолоду більші шанси на заробіток і добробут.

колоніях¹⁵¹), серед українців були живі і більш-менш повсюдні (особливо від них потерпали жінки¹⁵²). Не дивно, що, за Евлеєю Челебі, у Криму середини XVII ст. цілу українську невольницьку групу називали «копна» від коп/куп – багато (жінок-невільниць тут також часто звали просто «марія»). 29 % надходжень османської скарбниці від кримських портів у XVI ст. давала торгівля рабами¹⁵³.

Так, тримати в неволі одновірця було вже моветоном (і вперше прямо, за незначними винятками, заборонено на українських теренах свіжими Литовськими Статутами XVI ст.¹⁵⁴),

---

¹⁵¹ Ось і 1671 р. на Поділлі «західна людина» – драгунський підполковник-люксембуржець – «з вінницької здобичі» купила за дукат «козацького хлопчика» і подарувала іншій «західній людині» – німцю Вердуму.

¹⁵² До речі, попри традиційну вразливість жіноцтва щодо невольництва, українські ранньомодерні екстремі подарували історії і цілу низку нестандартних жіночих образів – султанш Роксолану і Хатідже Турхан (Надія з Поділля), рокових цариць Олену Глинську і Марину Мнішек; снайпершу-козачку з війська Я. Острянина 1638 р. та інших українських амазонок – жінок-войовниць; шерег шанованих козацьких ворожок (до речі, ще раніше мати О. Глинської – Ганну – росіяни також підозрювали у чаклунстві); зрештою, описаних Бопланом наречених, які самі сватають собі чоловіків.

¹⁵³ *Кінг Ч.* Історія Чорного моря. – С. 144 (посилання на: *An Economic and Social History of the Ottoman Empire* / Ed. by Halil Inalcik and Donald Quataert. – Cambridge, 1997. – Vol. I. – P. 283).

¹⁵⁴ Ідея загальнохристиянської солідарності у справі звільнення одновірців вкорінюється, можливо, під італійським впливом (папський католицький Рим був у цьому послідовний). Зокрема, ще на початку XV ст. генуезці брати Сенарега, які купили у татар маленьке укріплення на нижньому Дніпрі (Леріки/Локум Ілліко, на місці Олешок), надавали допомогу-притулок християнам-втікачам з татарського полону – згодом цю функцію на цьому ж місці успадкує козацьке Запоріжжя. Зрештою, навіть Московське царство з 1551 р. почало практикувати т. зв. «полонянничні деньги» (податок на викуп християнських бранців-співвітчизників, регулярним він став уже з 1580-х рр. і збирався аж до 1679 р.). Утім, по той бік Великого Кордону ситуація була схожа, бо іслам також не вітав рабства одновірців. Щодо антирабської налаштованості козаків цікаве свідчення д'Асколі

але на Великому Кордоні Європи¹⁵⁵ і чужовірів не бракувало. Проте, якраз сприйняття природності рабства¹⁵⁶, нехай і у варіанті регламентованого і частково обмеженого законодавчо кріпацтва, в Україні не знаходило розуміння¹⁵⁷ (такого собі російського Воронежу, який у XVII ст. функціонував як невольницький ринок, де донські козаки збували татарських бранців у легальні холопи, українці не знали¹⁵⁸).

Від неволі/полону-рабства на українському Фронтирі не був застрахований ніхто, але то тлумачили як попросту нещастя (порушення природного стану) і гадали, що людина завжди мусить шукати шансу вийти на волю (повернутися до природ-

---

1634 р. – той писав, що козацьке захоплення судна на морі закінчується винищенням наявних мусульман, а християн відпускають за викуп, але тільки якщо вони не мають невольників (таких вбивають разом з бусурманами). Прикметна і компромісна практика зі зводу прав львівських вірмен 1519 р., де мовилося, що християнин християнина, за старим законом, тримати в неволі міг не більше 6 років, а за новим те дозволяється лише доти, доки невольник сплачені за нього гроші не відпрацює.

¹⁵⁵ Термін *Великий Кордон* історики-ранньомодерники звичайно застосовують до смуги, що розмежовує християнську та ісламську цивілізації, але й ділянку кордону Речі Посполитої з Московією-Росією зручно вивчати у такій самій системі координат. До сучасного історіографічного дискурсу України термін вже добре вписаний, див. зокрема: *Леп'яво С.* Великий кордон Європи як фактор становлення українського козацтва (XVI ст.). – Запоріжжя, 2001.

¹⁵⁶ Ймовірно, найкраще відмінність між *черкасами*-українцями і *черкасами*-кавказцями проявляється саме у ставленні до рабства. Черкеська данина хану одноплемінниками і змагання козаків за звільнення невольників – то діаметрально різні поведінкові стратегії.

¹⁵⁷ Тут також ймовірний вплив ісламського права, яке джерелом рабства вважало фактично лише військовий полон і не сприймало невольницький стан за вічний. Зрештою, рабів-військовополонених знає тоді навіть футуристична «Утопія» (1516) англійця Т. Мора.

¹⁵⁸ Боплан згадує, що у заморських походах запорожці беруть у неволю малолітніх турчат. Їх або тримають як слуг, або дарують вельможам Речі Посполитої. Утім, це історія більше про дитячу неповноправність, чим про класичну торговілля.

ного стану)¹⁵⁹. Не сприймалося і спадкове рабство (патріархальне рабство-невільництво зазвичай передбачало звільнення рабів по смерті господаря). Можна навіть казати, що той хто змирявся із рабством – переставав бути українцем (чи, принаймні, пересувався у затінок ненормальності-маргінальності)¹⁶⁰.

Взагалі, для людини Фронтиру характерний жорсткий поділ світу на зони миру і війни, де поведінка різнилася кардинально. «Чужинці» з подивом зауважували як про татар, так і про козаків-запорожців, що вони «вдома» дуже милі і гостинні люди, але за кордоном своїх обійсть ті народи знані різноманітними проявами жорстокості-злочинності.

Мало значення й розташування ранньомодерної України на межі з локальними світами-економіками – ще непідкореними європейським світом-економікою чи досить слабо інтегрованими до нього. Мова про зону ісламської цивілізації (в її турецько-татарських варіантах з фантастично містким ринком мегаполісу Стамбулу)¹⁶¹ та Московію-Росію – з її сибірським

---

¹⁵⁹ Цікавими тут є справи «пошуку малоросіяинства» особами, які були за межами України закріпачені російськими поміщиками XVIII ст. Царський уряд на найвищому рівні (у Сенаті) фактично визнавав, що українець не може бути кріпаком. Тому «катерининська кріпаччина» з 1783 р. як українську реакцію отримала украй саркастичну «Оду на рабство» В. Капніста.

¹⁶⁰ Думка О. Галенка, що козаки – то військові раби монголів, мені чужа. То явне пересмикування фактів – екстраполяція-поширення патріархально-невільницького статусу молоді («джура» у перекладі «раб»; «домочадці» – слуги і молодші родичі – також залежні від господаря) на всю, справді по-своєму субалтерну (підлегло-служилу), спільноту (козаки назагал часто окреслювані як «онаки», «молодці», але рабство повноправного козака – це завжди девіація-порушення норми).

¹⁶¹ В українській народній пісні співалося – «Ти, земле Турецькая, віро бусурменська! || Ти єшь наповнена сріблом-златом і дорогими напитками!». Для цілої Речі Посполитої XVI ст. зиски з турецької торгівлі склали 15 % від головної торгівлі балтійської, а ось для України та пропорція була суттєво вища.

тилом¹⁶². Вряди-годи це дозволяло компенсувати втрати від внутрішньоєвропейських криз підключенням до сусідських економік (вони також традиційно поцінювали передусім українську худобу і вироби зі шкіри; з рослин – льон, а не зерновий експорт)¹⁶³.

Ось звіт про товари кримської торгівлі Полтавської полкової канцелярії за 1749 р.: «... В Крым отправляют скот рогатой и овцы, мехи лисьи, кошечки, заечи, бабаковые, тхоровые, сибирочьи [сибірка – різновид білки] и белочки, масло коровье, курительный табак. Ис Крыма в Россию привозима бывает – меть [=мідь] красная, сафьяны красные и желтые, выбойка, сукно габинное, ладон [=ладан], бумага хлопчатая, сок лимонной, лимонне яблоки, пшоно сорочинское [=рис], вино крымское, синей камень [=лазурит?], орехи волоски и весовые дробные, финиги, изюм, рошки [=рожки, цукрові стручки, бобові плоди рожкового дерева], винные ягоды [=інжир/фіга], мыло турецкое, нашатырь». Окрім цього ввозили коней і військово спорядження (рушниці, шаблі, сідла), але з 1749 р. російський уряд оголосив заборону на торгівлю такими товарами¹⁶⁴. Баланс у цій

---

¹⁶² Зрештою, і Османська імперія, і Московське царство були і на XVI ст. «відкриті» для європейського світу-економіки, але до XVIII ст. це ще не була реальна взаємозалежність.

¹⁶³ Прикметно, що якраз напередодні Козацької революції середини XVII ст. – з 1620-х рр. – у Речі Посполитій почався тривалий (аж до середини XVIII ст.) спад прибутків від західного експорту (зерна – через Гданськ і худоби – через Вроцлав), див.: *Валлерстайн И.* Мир-система Модерна. – Т. II. – С. 157-161. Отже для України – цього «героїчного часу» її козацтва – значення торгівлі з Кримом і Туреччиною (найкоротша траса зі Львова до турецьких володінь – надністрівський Волоський шлях якраз 1642 р. названий *Золотим*), а також із Московією-Росією мало суттєво зрости. Не дивно, що вже на початку Козацької революції – у липні 1648 р. – Б. Хмельницький уклав угоду про вільну торгівлю для українців у турецьких володіннях по всьому Чорному морю. Крім того, за нею, турки мали збудувати і спеціальні порти у гирлі Дніпра та Пд. Бугу для торгу з Україною.

¹⁶⁴ *Тищенко М.* Нариси історії торгівлі Лівобережної України з Кримом у XVIII ст. // Історично-географічний збірник. – Т. 2. – Київ, 1928. – С. 103. Про товарну структуру торгівлі цілої Речі Посполитої XVI ст. див.: *Rybarski Roman.* Handel i polityka handlowa Polski w XVI stuleciu. Rozwój handlu i polityki handlowej. Tablice i materiały

торгівлі був переважно на користь Криму (лише стабільний хлібний експорт через новоросійські причорноморські порти з кінця XVIII ст. змінив такий стан речей).

Зрештою, саме турецько-татарський відступ-«ісход» та більша інтеграція Російської імперії до європейського світу-економіки підірвала цей старий порядок¹⁶⁵ і знищила «добру стару» ранньомодерну/річпосполитську Україну¹⁶⁶. І навіть емігрант-

---

statystyczne. – Oświęcim, 2015.

¹⁶⁵ Бродель і Валерстайн наочно показали як з часом (починаючи з XV ст. і до XIX ст.) неухильно зростає розрив між центром (Західною Європою) і периферією (Східною Європою) в межах світу-економіки.

¹⁶⁶ Валерстайн вважав, що тривалий опір (із взоруванням на Західну Європу – центр світу-економіки, а не Східну Європу – його периферію) убезпечив Росію-Московію від колонізації – надав їй не периферійний, а напівпериферійний статус на кінець раннього модерну (Османською імперією він цікавиться менше, але зауважує її значну подібність до російського прикладу). Згодом – у 2-й половині XVIII – на початку XIX ст. це навіть забезпечило ривок державної (імперської) потуги, коли регіональна «наддержавна» стала основним агентом-посередником світового економічного порядку (світ-системи) у «своєму» регіоні (сюжет добре представлений Валерстайном не лише на російському прикладі, див.: *Валлерстайн II*. Мир-система Модерна. – Т. III: Вторая эпоха великой экспансии капиталистического мира-экономики, 1730 – 1840-е годы. – Москва, 2016. – С. 160 і наступні).

Але ціна цього вибору для московського суспільства була висока, бо – за конкуренції неекономічними методами – прийшлося жорстко згуртуватись навколо царя та його владної вертикалі. Українська дилема, за такої теоретичної «рамки» – між *колонією центра* і *колонією напівпериферії*. І вибір на користь 1-го варіанту, зрештою, очевидніший (тут ще можливе зростання зі збереженням самобутності плюс – доведено – добробут простоліду периферії був вищим, аніж на напівпериферії, змороної програмою «наздогнати і перегнати»; у 2-му ж варіанті і стеля зростання нижча, і вимагає воно практично повної асиміляції). Отже, російська влада в Україні завжди трималася здебільшого на прямому примусі й усуненні самої ідеї існування альтернативи (утім, не виключаю тут і пояснювальної моделі, за якою держави центру світу-економіки на середину/кінець XVII та ціле XVIII ст. так «перенапружили» східноєвропейські колонії-периферії,

ські «релікти» старокозацького українства – мазепинці і запорожці – за останній прихисток мали якраз Кримське ханство та Османську імперію.

Плюс, нагадаємо, про звичайні прибутки з транзиту. Не секрет, що «східне» (географічно, власне, південне) купецтво весь цей час творить найзаможніші і найорганізованіші групи торгівців в Україні¹⁶⁷. Звідси й слава традиційних для країни діаспор¹⁶⁸ – вірмен, греків, караїмів і, почасти, євреїв¹⁶⁹ (турки, татари і росіяни, замкнуті на свої імперсько-національні державні проекти, до кінця XVIII ст. українцями, поза суто прикордонними територіями, сприймалися як немісцевий елемент – чужоземці¹⁷⁰). Поруч із діаспорними групами з Заходу –

що вони не проти були й сховатися, до часу, під парасольку напівпериферійних імперій, де колоніальні практики ще не набули досконалості). Про специфіку раннього російського колоніалізму див.: *Ходарковський М.* Степные рубежи России: как создавалась колониальная империя. 1500-1800. – Москва, 2019. – 352 с. (хоча цікавий українцю кримський напрямок представлений тут вибірково).

¹⁶⁷ Це суттєво відрізняло Україну від Польщі, де Гданськ-Данциг і балтійські торговельні інтереси були поза конкуренцією. Чорноморська зорієнтованість для українських теренів взагалі традиційна і далеко старша за Річ Посполиту та її візію економічного розвитку регіону. Цікаво, що і перша спроба «транснаціональної» бізнес-корпорації (голландської) у 1740 р. знайти собі постійного представника на Гетьманщині (полтавського купця Герасима Максимовича) вийшла з контори в Константинополі.

¹⁶⁸ Вважається, що всяка «упорядкована громада» має більші шанси на збагачення.

¹⁶⁹ Як уже мовилося, у XVI ст. суттєво зріс потік єврейських мігрантів з Заходу, а не Сходу. Про «рейтинг» діаспор був тоді цікавий львівський вислів: «Де приходять один грек, там плаче п'ять євреїв. Якщо ж однак прийде вірменин – плачуть і греки, і євреї» (у вірмен тоді була перевага із доступом до ринків багатого Близького Сходу).

¹⁷⁰ Хоча, щодо татар я не буду категоричний – їх роль помітна у XVI ст. (коли спільна золотоординська спадщина була ще свіжа), у XVII ст. траплялися яскраві періоди і анклавів козацько-татарського союзу-симбіозу (аж до проекту Ханської України), а з середини XVIII ст. кримці почали робити досить успішні кроки, аби «підклю-

німців, італійців, поляків – усі вони творили той специфічний «інтернаціонал» українського бізнесу, який за модерних часів сильно пригальмував націоналізацію буржуазії¹⁷¹. Світ ранньо-модерного українського міста взагалі дуже мультикультурний і вряди-годи демонструє карколомні альянси та приклади співпраці.

Тут варто зупинитись на орієнтальному цивілізаційному складнику буття України. Ясно, він мав головним чином ісламську призму, хоча і не зводиться винятково до неї (християнство – особливо східне – також мало зі Сходом-Орієнтом чис-

---

читись» до українських шляхів у бік загальноєвропейської економіки (ось 1742 р. на татарську худобу вже чекав Вроцлав, а запорожці того часу ставали для Кримського ханату зручними торгівельними агентами).

¹⁷¹ До речі, певний «антимеркантилізм» Речі Посполитої (сприяння не своїм, а чужоземним західноєвропейським купцям), аналізуючи ситуації ще на середину XVI ст., історики економіки відзначали давно, див.: *Валлерстайн И.* Мир-система Модерна. – Т. I. – С. 375, 397 (посилання на поляка Маріана Маловіста). Зрештою відомо, що король Сигізмунд-Август 1550 р., переконаний у благотворності конкуренції, відмовився (за себе і за своїх спадкоємців) від створення будь-яких торгівельних корпорацій-монополій. Отже, антимеркантилізм – це також річпосполитська спадщина України?

Власне, і меркантилізм на сході Європи – це «національне» запозичення, за взірцем Голландії. Запанував він тут лише після 1720 р., див.: *Арриги Дж.* Долгий двадцатый век. Деньги, власть и истоки нашего времени (розділ «Другий [голландський] системний цикл накопичення»). Тому не дивно, що проблематика формування самодостатнього «національного ринку» має на той час формат Російської імперії чи цілої Речі Посполитої, а не власне України. А найвиразніше національною верствою буржуазії в Україні стали промисловики (виробники і продавці місцевої сировини), а не торговці і фінансисти.

До речі, дослідники меркантилістської політичної економії зауважили її антипатію до моральних економік [де релігія визначає економічні норми], місцевих військових і/або аристократичних властних структур, а також до феодальної відданості і привілеїв. Тому антимеркантилістський вибір шляхетської Речі Посполитої власне цілком послідовний.

ленні пов'язання)¹⁷². Утім, конкуренція з цивілізацією Ісламу, то радше загальноєвропейська, чим суто українська ранньомодерна тема (причому – це тема часто-густо якраз про рух європейців навздогін за Азією).

Дійсно, люди великою мірою є тим, що вони їдять і носять¹⁷³ (он і, нещодавно, Ніл Фергюсон у «Цивілізації» проспівав осанну переможним джинсам і кока-колі). А якраз одяг і кухня¹⁷⁴ ранньомодерних українців виглядають акцентовано орієнтальними¹⁷⁵.

---

¹⁷² Одною з наріжних ознак ісламу є відсутність церковної ієрархії. Українське православ'я також знане як слабкоцентралізоване явище (особливо у порівнянні із католицизмом чи православними сусідами у Москві).

Іншою виразною рисою ісламу є дистанція між суспільством і державою (союз купців і простолюду проти чиновників). В ранньомодерній Україні також маємо примітний народний скепсис та іронію (нерідко з акцентом на чужорідності) щодо шляхти з її показухою. А явище українських городових козаків (козаків-міщан) досить сильно нагадує османський союз XVII-XVIII ст. городян з яничарами проти султанської влади і спільнот іновірівців.

¹⁷³ Популярний афоризм про те, що «люди є тим, що вони читають» – дає в ранньомодерній Україні інший розклад, але він тоді усе таки більше про еліту (письменних).

¹⁷⁴ На жаль, попри свіжі зусилля О. Сокирка (див. його «Кулінарна мандрівка в Гетьманщину» (2021)), староукраїнські мода і кухня – то ще дуже слабо опрацьовані теми. Чогось на кшталт – *Ревель Жан-Франсуа*. Кухня і культура: літературная история гастрономических вкусов от Античности до наших дней. Екатеринбург, 2004 або *Schubert Ernst*. Jedzenie i picie w średniowieczu. Toruń, 2019. – в Україні не маємо.

¹⁷⁵ Цікаво, що навіть американські «харчові мігранти» – *кукурудза* та *квасоля* в Україні XVIII ст. знані як *турецька пшеениця* і *турецькі боби* відповідно (їх сюди волохи-молдовани занесли). Інший всім відомий рослинний мігрант – *тютюн*, до речі, також мав в українців смак східної (турецької) звички. І *перець* вони також звали турецьким (причому, для української кулінарії перчення було критично важливим – ось француз Боплан писав, що тут перець їдять, як у нас горох). Утім, з «американцями» плуталися й інші європейці, серед яких теза екзотичне = турецьке також здавна популярна.

Ось і залежність від прянощів, яка на Заході Європи відступає вже у XVII ст., в Україні зберігається довше. Так, коли західні європейці безоглядно попрямували в «еру кави, чаю і шоколаду», українці ще довго трималися збитню (гарячого напою з меду зі спеціями)¹⁷⁶.

Ще й садова культура (отой наш «садок вишневий коло хати») – а писано ж бо «будь-яка висока цивілізація розквітає в садах»¹⁷⁷ – на українську землю тривалий час плинула саме зі Сходу¹⁷⁸ (першим садівничим успіхом місцевих німців-

---

Крім того, поширеність молокопродуктів у раціоні українців явно близька до кочових практик (ось вареники з сиром поляки досі «пирогами руськими» кличуть, а були до того і «сирник український», і «бринза волинська» з козиного молока).

¹⁷⁶ Про «середньовічні» прянощі і «новочасні» каву і чай див.: *Шивельбуш Вольфганг*. Смаки раю. Соціальна історія прянощів, збудників і дурманів. – Київ-Львів, 2016. – 256 с.

¹⁷⁷ *Делюмо Ж.* Вказ. праця. – С. 314. Хоча Вердум, який 1670-1672 рр. відвідав Галичину і Поділля, писав, що українці і поляки мають мало садів, бо не дуже охочі до такої акуратної роботи. Краща справа була з городиною – ось про Шаргород він навіть занотував, що це місто славне своїми днями на всю Правобережну Україну. У XVIII ст. на світовий ринок пробився український тютюн (цю ранньомодерну новинку городів українців у другій половині того століття продавали навіть у Голландії і Франції).

Тоді вже траплялися і елементи зоопарку. Як пише Юнкер 1737 р. про Лівобережжя, «багаті козаки» для власного задоволення тримають павичів і журавлів, а у полковника Г. Галагана в Прилуках він бачив чорних курей, схожих на персидських. Згадаймо і що 1762 р. гетьман К. Розумовський купив через запорожців у Криму кілька білих верблюдів.

Зрештою, рідкість українських садів за Раннього Модерну породила і кумедну історію 1789 р. Тоді «потьомкінський сад» у Кременчуці (висаджений 1785 р.; мав яблуні, груші, волоські горіхи і виноградні лози) викопали і перевезли до новозакладеного Катеринослава.

¹⁷⁸ Культ «східної» деревини пливув і з християнських традицій. Згадайте кипарисні хрести – окрасу українських церков. Популярні були і фахівці з Балкан – ось 1758 р. сербів-емігрантів Петра і Степана Войновичів відправили «для примноження і розведення виноградних садів» до Києва.

колоністів другої половини XVIII ст. була картопля). Утім, чи такий статус «крайнього» (у-крайнього) – це «баласт» України, чи тут вона якраз «попереду Європи всієї» – то досить спірне питання (принаймні, мандрівникам-чужоземцям було у нас часто комфортніше, чим деінде).

Відсутність паритету у торговому балансі України і сусідів давала шанси на збереження і постійне відродження прямих грабіжницьких практик. Для кочових/напівкочових спільнот присутніх на українських теренах до кінця XVIII ст. – це взагалі одна з природних і ефективних форм виживання (варіант редистрибуції-перерозподілення). Такі практики своєрідно вбудовувались у структури усіх трьох світів-економік, що стикалися на рівнинах між Сяном і Доном, породжуючи найколеритніше місцеве явище – козацтво (татарське, російське і власне найпотужніше – українське). Цікавим питанням є – чи відбиває зростаючу економічну перевагу Заходу явно більша і багатоплановіша історична роль в регіоні козаків-українців?

Мізерія внутрішніх резервів України перед лицем викликів Великого Кордону породжувала постійні заклики про допомогу до «тилових» спільнот (з центрів «своєї» цивілізації). Надія, що «ми не самі» та «ми важливі для світу» живила не одне покоління українських *borderlanderів*-прикордонників, знижуючи тут звичайні «пороги ксенофобії» (згадаймо кар'єри сілезця Претвіца-Претвича, італійця Ганнібала – слугу-козака князів Острозьких, француза Боплана, численних гайдуків-угорців, драгун-німців і шкотів-шотландців з загонів королівського «чужоземського автораменту» та приватних гвардій¹⁷⁹).

---

¹⁷⁹ Нерідко говорять про *мілітарну революцію* 1500-1800 рр. як складник «вивищення Заходу». Так ось Україна мала тут можливості черпати з першоджерел (а іспанський міністр ще 1559 р. заявив – «мистецтво війни тепер таке, що треба перевчатися щороку»). Власне, та революція і покінчила із давньою перевагою кочовиків у бою на відстані – вогнепальна зброя дозволяла значно менш підготовленим стрільцям (недаремно в Україні рушницю звали *самопалами*) гідно опонувати лучникам (навчити яких зовсім не легко).

Авжеж, папська вежа Кам'янця-Подільського, всуціль італізований проект Бару (навіть з назвою за родовими маєтностями королеви Бони в італійському Барі), численні менш знані оборонно-будівельні споруди архітекторів-італійців по всій Україні чи ось австрійські імператорські прапори та інші знаки-інсигнії запорожців середини 1590-х рр. – робили присутність Заходу тут вельми опуклою. Це, до речі, зафіксував перший друкований вчено-латинський путівник по країні – С. Сарницького «Опис давньої і нової Польщі», 1585¹⁸⁰.

Українські реалії – коли свідомо, коли не зовсім – але «підганяли» під «західний» досвід. Ось, зокрема, запорожців ще з кінця XVI ст. порівнювали з мальтійськими лицарями, а 1622 р. М. Смотрицький у творі «Еленх» прямо допасував Мальту до Запоріжжя (твердив, що останнє є прикордонним щитом Речі Посполитої так само як перша – щитом Італії)¹⁸¹.

Класична формула цієї революції (вогнепальна зброя+фортеці) znana італійському спостерігачу з 1634 р.: «...поляки побудували по всьому татарському кордону фортечки, що звуться паланками (palanche). Як тільки мешканці околичних поселень дізнаються про наступ татар, а вони завжди бувають про те повідомлені, навіть коли ті просто йдуть повз, то зі своїми пожитками уходять у ці фортечки, так що татари не лише не можуть полонити їх, але самі залишають на місці [вбитими] багатьох своїх же». Кримці кажуть: 'король – усе вогонь', себто на землях Корони їх повсюдно зустрічають вогнепальною зброєю, тому татари ладні вже забути туди дорогу», див.: *Описание Чёрного моря и Татарии*, составил доминиканец Эмиддио Дортелли Д'Асколи, префект Каффы, Татарии и проч. 1634 // ЗООИД. – Т. XXIV. – Одесса, 1902. – С. 116.

¹⁸⁰ Його українські фрагменти див.: *Вирський Д.* Річпосполитська історіографія України (XVI – середина XVII ст.). – Київ, 2008. – Ч. I. – С. 175-214; Ч. II (Додатки). – С. 41-118.

¹⁸¹ «*Бо запорізький вояк для славного Польського королівства супроти пограничного неприятеля – то так як мальтійський для Волоської [=Італійської] землі: стоїть в поважнім порядку і відважних кавалерів вітчизни нашої дає*». Я кажу «підігнав», бо раніші західні спостерігачі акцентували на «міжнародності» Мальтійського Ордену. У їх порівнянні-прирівнянні мальтійців-ветеранів хрестоносного руху із запорожцями був наголос на образі «суміш народів»

Взагалі, «козацький фортель» – у сенсі нестандартної адаптації-оптимізації чужого технологічного досвіду – то своєрідно український внесок до цивілізації.

У свою чергу, по всій Європі тогочасна Україна знаходить «уболівальників», підживлює давні практики «хрестоносного руху» (власне у новому варіанті «ліги націй»), стає «міжнародним» питанням (симптоматичні регулярні порівнювання українських діячів з загальноєвропейським героєм християнського спротиву – албанцем Скандербегом). Численні проекти колонізації українських теренів – за рахунок ресурсів «внутрішніх» європейських країн (Німеччини, Франції, Голландії, Шотландії, Ірландії і т. д.) – не раз за період XVI-XVIII ст. спадали на думку багатьом інтелектуалам і спостерігачам-практикам, котрі пропонували їх різним річпосполитським урядам та світовій громадськості.

Нерідко вже і на інших ділянках Великого Кордону починають сподіватися на допомогу українців (див. зокрема газетні повідомлення-чутки 1638 р. про проект козацького флоту на іспанській службі проти Франції), подекуди, їх прямо беруть за приклад (згадай, гасло «Робімо як козаки!» повстання волоських сейменів 1655 р.). Зрештою, на повсюдну християнську солідарність могли завжди розраховувати і звільнені бранці, які поверталися з «бусурманського» полону – часто дуже звивистими шляхами через цілу Європу (супутньо утверджуючи стійку суспільну міфологію, що європейська співдружність країн – це простір свободи і волі, а світ ісламу – юдоль неволі).

(більше християн загалом, чим представників своєї держави-нації). А ось українському популяризатору, як бачимо, йшлося про образ прикордонників-захисників країни-вітчизни.

Розділ 2.

«Тектонічне» XV століття: знаки майбутнього

XV ст. в історіописанні України традиційно стоїть у затінку (концепт трьох «темних віків» – XIV-XVI ст. – і досі популярний). Утім, воно, з багатьох точок зору, є ключовим в історії нашої країни (а про цього століття роль як рубежу модерності вже йшлося). Це час глибинно-тектонічних зрушень на українських теренах – доба накопичення структурно-системних прецедентів просторової самоорганізації, які даватимуть згодом численні «точки опертя» для ранньо- і просто модерних проєктів України.

Люди XV ст., як уже йшлося, вже трохи привичаїлися до зрушень клімату, які ніс Європі т. зв. «малий льодовиковий період» (1300-1850). Світ-економіка Старого світу (Євразія + Африка), яка почала з'являтися у XIII ст. після походів Чингісхана, але через вікові кліматичні зміни та чуму середини XIV ст. зазнала дефрагментації на кілька регіональних світ-економік (християнський Захід, мусульманський Схід, Індія, Китай)¹, знову подає ознаки «волі до життя». За лаври відновителя і майбутнього гегемона змагання йде між латинською Європою і Османами (власне, за монголів, синергію розвитку світ-системи забезпечували ресурси Китаю + мусульманського Сходу, тепер же йшлося передусім про ресурси Західної Європи та Близького Сходу). Ренесанс і Реконкіста – наслідки тієї цивілізаційної напруги (обидві не випадково з приставкою – *re-*, =повторення).

Старі середньовічні континентальні імперії, панства-вотчини, засновані на приматі родового аристократизму («золотий рід» Чингізидів, Гедиміновичі, Рюриковичі та ін.), почали пос-

---

¹ *Abu-Lughod, Janet L. Europa na peryferiach. Średniowieczny system-świat w latach 1250-1350.* – Kęty, 2012 (першодрук – 1991). Є думка, що найголовніший здобуток «монгольського міражу» був навіть не в економіці, а в «мережі знання», яка розсунула людські уявлення про світ, див.: *Кембриджская история капитализма.* Том 1. Подъём капитализма: от древних истоков до 1848 года. – Москва, 2021.

тупатися т. зв. «пороховим імперіям» – з їх юридичною формулою опори права («держави загального блага»), більш демократичною служилою шляхтою (в ідеалі взагалі кондотьєрами/найманцями-професіоналами) та новою піхотою (гусити, яничари, гайдуки угорського короля Матяша Корвіна, ландскнехти-драби) і артилерією, а також ідеалом ренесансного абсолютизму та цікавістю до націоналізму (останньому ще не вистачало модерних комунікативних засобів, аби стати масовим і посунути середньовічного лідера на полі єднання ширших спільнот – віру-релігію).

Ситуація певної «переповненості» (аж до «технологічної вичерпності») ріднить XV-е століття із просвітницьким XVIII-м (1-е є межею-«осінню» середньовіччя, 2-е – раннього модерну). Тут та сама купа провісень ривка наступного століття – гуситський рух (провісник Реформації), Флорентійська унія церков 1439 р., книгодрук Гутенберга, розквіт середньовічної святкової культури (у т. ч. Ладсхутське весілля однієї з Ягелонок 1475 р.), перші успіхи Ренесансу у Східній Європі та початок ери Великих географічних відкриттів.

Врешті-решт, це т. зв. «золотий вік труда» – через вилюдження постчумної Європи робітники стали великою цінністю, тому зарплата зростала, а кількість робочих днів зменшувалася. Те навіть покликала до життя перші прояви «роботизації» – технологічних рішень, спрямованих на економію праці (на кшталт друкарського верстата).

На регіональному рівні (Україна+сусіди) проявами «переповнення» є з'їзд європейських монархів у Луцьку 1429 р., «першокозацьке» повстання Мухи 1490-1492 рр.², епізод 1420-х – 1430-х рр. з великолитовським виходом до Чорного моря (з

---

² Цікаво, що і давньоруський родовід дніпрового козацтва («черкас») уперше віднайдений у XV ст. – що правда, тоді цих нових героїв вивели не від княжих дружинників (як у XVI-XVII ст.), а від степових союзників-федератів київських князів (у Московському літописному зводі 1479 або 1480 рр. є твердження, що черкаси – це інша/нова? назва чорних клобуків).

налагодженням досить масштабної хлібної торгівлі³), конфедерація малопольської і руської (=червоноруської) шляхти 1439 р. задля знесення надужить в Короні Польській (що намножилися за молодих літ короля Владислава Варненчика)⁴. Зрештою, навіть Запоріжжя до Запоріжжя (козацького) – замок генуезців-братів Сенарега в Олешках з початку XV ст. (він надавав притулок християнам-втікачам з татарського полону).

Для українських земель важливою стала також своєрідна «міська революція» – на засадах німецького магдебурзького права та за взірцями італійських міст-республік (знаних як безпосередньо, так і через чорноморські колонії), а також чеської Праги (міста свіжої слави імперської столиці). Та революційна зміна різко підвищила автономію городян у тогочасному суспільстві. Львів утвердився у статусі головного «мегаполіса» України (особливо, із втратою для християнського світу генуезької Кафи 1475 р.⁵).

---

³ Дніпрово-бузькі шляхи до моря увінчував великолитовський Дашів – майбутній Очаків (реліктом того часу, напевно, є згадка у описі Черкаського замку 1552 р. монополії мешканців Черкас на провіз човнами купецьких вантажів униз Дніпром). Дністровський сплав контролювало Молдовське князівство (воно володіло портом Білгород-Дністровського). Епізод з Качибеем-Хаджибеем (майбутньою Одесою), ймовірно, пов'язаний із захопленням протягом 1430-1434 рр. Західного Поділля Польською Коронаю – вона також забажала мати свій чорноморський порт. Не дивно, що 1672 р. православний піп у Могилеві-Подільському оповідав німцю Вердуму, що 200 років тому татарські Дикі Поля були густенько заселені людьми, яких він звав оши-Оши (так, принаймні, розчув Вердум; може, оси/аси/алани?). Їх татари зювали і продали туркам у неволю.

⁴ Для червоноруської шляхти 1430-і – то взагалі точка відліку емансипації. Ось 1598 р. англієць Дж. Пейтон переповів «загальноприйняте» уявлення, що місцева аристократія зрівнялася з польською, коли 1433 р. король Ягайло видав привілей, який по його смерті (а це 1434 р.) звільняв коронну Русь (=Червону Русь) від «данини вівса».

⁵ Цікаво, що Львів став і осередком «чорноморського реваншизму». Ось 1497 р. у привілеї короля Яна-Ольбрахта для цього міста є

Київ вітовтових часів замінив зруйновані Тимуром золотоординські Сарай і Азов як ключовий транзитний пункт торгівлі східними товарами⁶. На жаль, дестабілізацію 2-ї третини XV ст. – заколот Свидригайла і деградацію Великої/Заволзької Орди цей тренд не пережив⁷. Навіть київський митрополит 1458 р. перебрався у затишніший білоруський Новоградок.

Зрештою, і східні товари (шовк, спеції-прянощі та ін.), які до XV ст. зуться в регіоні «татарськими», вже у XVI ст. стають «турецькими»⁸. Османи фактично замкнули торгівлю ними на Константинополь, а регіональна гілка експорту в Європу звідти йшла на Молдову і Львів (на ВКЛ було відгалуження через Кам'янець-Подільський і Луцьк). Отже, Київ майже втратив транзитне значення⁹.

Утім, були і добрі новини – «від феодалів». За Олельковичів Київ й позбувся конкуренції Путивля (найближчого до ординських центрів південноруського міста¹⁰) і з прикордонного

допис про «якщо Кафа, Кілія і Білгород повернуться під владу християн».

⁶ *Dzieje gospodarcze i społeczne Imperium Osmańskiego 1300-1914* / red. Halil Inalcik, Donald Quataert. – Т. 1. – Warszawa, 2008. – S. 237. До того ж Й. Барбаро у середині XV ст. писав, що Казань постачає хутра, зокрема і до «Польщі і Фландрії». І тут Київ також міг стати у нагоді.

⁷ Цікаво, що самі кияни (за свідченням М. Груневега з 1580-х рр.) вважали причиною занепаду міста трохи раніший набіг Едигея 1416 р. – але справа таки в Великій Ordі! До речі, у XVII ст. записана білина «київського циклу», де фігурує «цар Золотої Орди *Кащей*». Може, то репліка давньої «любові» киян до епігонів золотоординців.

⁸ Реліктом-спомини про часи, коли трансконтинентальна торгівля була «татарською», лишився хіба міфічний родовід кримських караїмів «з Бухари у Великій Татарії», як засвідчив Пейссонель-1755.

⁹ З часом Київ знайде контраргумент на турецьку монополію – ним стануть дніпрові пірати-запорожці, які виходитимуть на Чорне море вже не купувати, а «експропріювати».

¹⁰ Ясна річ, конкуренція Києву Путивля XIV ст. була скромною, але вона дозволила т. зв. «путивльській династії» претендувати тоді і на київський престол. Характерно, що і Сарайська (екс-Переяславська) православна єпископія у XIV ст. стала писатися Сарайською

замку знов почав перетворюватися на «столичне місто»¹¹. На жаль, зміни ці також ще не стають незворотними – Олельковичів 1470 р. зігнали до білоруського Слуцька, спробу їх реваншу – т. зв. змову князів 1481 р. – викрили і задушили, а киян 1482 р. чекав новий татарський погром¹². Справді, карколомний калейдоскоп. Не дивно, що Сарницький 1577 р., згадавши про казкові дива Індії, додав – ну, то вже «київські повісті» (себто побрехенькі). Київ в його очах – місце, де казку з реальністю так легко сплутати.

Взагалі, саме у XV ст. давньоруський (і, ширше, старорусько-візантійський, «греко-руський») «цивілізаційний» спадок переходить з живої практики із запасом саморозвитку до стану релікту – старовини (ледь не «античної», згадаймо спроби руських літописців ділити історію на «стару» та «нову» за рубіжним 1453 роком – датою падіння Константинополя). Невдовзі придумали навіть байку, що Київ – то колишня Троя (фіксується Груневегом і Кльоновичем у 1584 р.).

Золота Орда так і не оправилася після погрому Залізного кульги із Самарканду у 1390-і рр. Якщо навіть Куликовську битву 1380 р. можна було тлумачити як війну улусів-регіонів імперії (Московія-«Орда Заліська» проти Орди Мамаєвої), то перемоги Тимура і першоногайця Едигея – це зовнішня поразка і банкрутство цілого золотоординського простору-світу¹³.

(Сарською) і Подонською. Це може свідчити про певне відновлення тоді давньоруського сіверянсько-тмутараканського колонізаційного простору, ключем до якого також ставав Путивль (утім, це не певно – Подонщина могла з'явитися у єпископській титулатурі і як свідчення формування Волго-Донського ядра-гінтерланду самої Золотої Орди).

¹¹ Союзні молдовани Семена Олельковича навіть царем, а не князем, титулували.

¹² Мало того, 1492 р. Київщину польський король був готовий передати кримському хану, аби лише відірвати його від союзу з Москвою. Утім, ідея Києва як удільної столиці не померла – ще 1496 р. обговорювалося питання надання міста-князівства «в уділ» королевичу Сигізмунду (майбутньому королю Сигізмунду I).

¹³ Ханство Мамаєва можна тлумачити як революцію. Вона вінчала т. зв. «Велику Зам'ятню» в Орді і мала за мету зміну династії (повер-

Ханська легітимність втрачає взірцевість, а татарські практики – привабливість імперського універсалізму. До того ж додався і примітний наслідок ісламізації Орди, який перетворював останню з самодостатньої суперсистеми (толерантної і синкретичної) на невиразну околицю мусульманського світу¹⁴.

Розбитий 1380 р. Мамаїв улус (Крим + причорноморські степи) протягом XV ст. реваншувався як нове Кримське ханство Гіреїв (1502 р. на Сулі кримці, зрештою, добили Велику/Заволзьку Орду). Утім, визнання ханами Криму турецької зверхності 1475 р. обмежило їх можливості як «відроджувача» повноцінного (суверенного) золотоординського світу¹⁵ (згодом, з 1517 р., ще й ієрархія ісламських володарів вивищила турецького султана як захисника святих місць – Мекки і Медини, а цей «захист» поширювався і на будь-яких паломників до них¹⁶). Спроби створити стійкі опорні пункти поза Кримським півостровом (на нижньому Дніпрі, на Сіверському Донці та на Кубані) також мали хіба короточасні успіхи.

нення до влади тюрків? – то аналог дій китайців, котрі щойно скинули Юанів). Зрештою, «золотий рід» Чингізидів могли вважати і винним за щось перед Небом, яке насилає на землю холод, голод і чуму. За такої інтерпретації, долю ординців вирішило Куликове поле-1380. Смерть хана-революціонера і реставрація Чингізида Тохтамиша – це вже реакція і застій, що і добило політичний проект Золотої Орди.

¹⁴ Так, Тимур переформатовував цей світ «під себе» (і це могло сприйматися за взірць-надію для постмонгольських проектів), але зовсім ненадовго (краще це вийшло у тюрків-османів). Є згадка іспанця Клавіхо про те, що і Едигей спирався на іслам, протиставляючись традиційній монгольській релігійній толерантності Тохтамиша.

¹⁵ Реквієм за планами Криму стати новою Великою Ордою (Кримська+Заволзька/Ногайська) пролунала поразка у битві на Ольшаниці 1527 р., де військо ВКЛ (союзника останнього хана Заволзької Орди Шиг-Ахмета) розгромило кримців і де-факто отримало права на Дніпро із Запоріжжям (кочове володіння саме ногайців).

¹⁶ Згодом Росія копіюватиме цю практику – 1700 р. вона змусила тюрків визнати її статус «Хранителя Єрусалиму» з правом опіки над православними прочанами до Святих Місць (1711 р. за Прутським миром росіяни втратили це право, але вже 1720 р. знов його повернули).

Велике князівство Литовське, яке на Ворсклі 1399 р. спробувало перехопити ординську фортуна¹⁷, після Вітовта і Свидригайла втрачає власну «коронну» перспективу¹⁸. Воно стає одним із клаптиків широкозакроеного, але німецького Ягеллонського проекту – системи династичних уній, ренесансної неоСарматії (фактично, конфедерації престолів поляків, литовців, німців-прусаків з лівонцями, чехів, русинів, татар, угорців, румун-молдован і південних слов'ян). Опора на «західний феодалізм», що дала литовцям XIV ст. технологічний успіх (на тлі занепаду «висококультурних» елементів руської і ординської традицій¹⁹), у новий вік «національних королівств» ставала стримуючим чинником (хоча, до безперечних аутсайдерів потрапила тоді не Литва, яка таки мала «національну перспективу», а її «вчителі» у феодальних практиках – спільноти «західних колонізаторів», хрестоносні Ордени Прибалтики²⁰ та купецька Ганза).

Це дало шанс іншому «збирачу земель» – Московському князівству. Воно захоплює ініціативу на «спірному» просторі,

---

¹⁷ Програму-максимум – контроль над усією золотоординською спадщиною – Ворскла-1399 поховала, але програма-мінімум – Дніпровсько-Дністерський коридор до Чорного моря – відстояна у післягрюнвальдських війнах 1410-х рр. (з опорою на потенціал Тохтамішевичів, «гнізда Орди» переведеного до Литви). Зі смертю 1419 р. «еміра емірів» і беклярбека Едигея її можна було вважати для ВКЛ осягнутою.

¹⁸ Панлитовським фольклорним відлунням був новий запис побатькові билинного ідеального володаря – київського князя Володимира Красне Сонечко. Він стає *Володимиром Вітовтовичем*.

¹⁹ Криза Візантії і падіння монгольської династії Юань у Китаї обмежила шанси на «поміч клубу» (=цивілізаційного ядра) і для русинів, і для татар. Тоді лише «латинський Захід» та «ісламський Схід» могли надавати своїм периферіям «гуманітарну допомогу».

²⁰ Вичерпаність орденської місії у Прибалтиці була для сучасників очевидна. 1493 р. висловлювалася ідея про перенесення діяльності Тевтонського Ордену з Пруссії на українське Поділля проти турків і татар, див.: *Smolucha Janusz. Kilka uwag na temat wyprawy czarnomorskiej Jana Olbrachta w 1497 // Studia historyczne. – R. XL: 1997, z. 3(158). – S. 420. Але цей подвиг хрестоносці вже не подужали.*

що вирішило долі Твері, Рязані і Великого Новгороду. В Україні втрата відчуття опори у ВКЛ призвела до краху проекту Поділля Коріятовичів (з відступом-втечею аж на Закарпаття та шансом для нового молдово-руського симбіозу²¹), упокорення «удільного» Київського князівства Олельковичів, закулювання у своїх острогах Полісся-Волині та появи ефектної, але пустоцвітної, генерації бездомних аристократів-авантюристів (зіркою тут став Сигізмунд Корибутович, який здобув собі примарну чеську корону²²).

Чехія, наснажена свіжою славою імперського (священно-римсько-німецького) домену²³, у чомусь випередила час і явила Європі перший праобраз Реформації (гуситський рух мав і непоодиноких українських adeptів, серед яких ось і князь Федір Острозький). Цікаво, що боротьба «за чашу» (причастя мирян «кров'ю Христовою») звернула нову увагу Європи до православ'я. А гусити-таборити своє славне на полях бойовищ шикування-табір (=рухома фортеця) скалькували з русько-татарських взірців.

Візантія, як і її останній кримський уламок – князівство Феодоро, доживали свої останні дні. Надія на порятунок зброєю західних хрестоносців (серед яких тоді були і українські піддані польсько-угорського короля) загинула у битві під Варною 1444 р. (Флорентійська церковна унія 1439 р.²⁴, таким

---

²¹ «Уламком» зруйнованого Подільського проекту стали і т. зв. Білогіродські/аккерманські козаки (ці потатарені подоляни стали вічним клопотом польських колонізаторів Поділля).

²² У татарському світі *ера козаків* – вигнанців-повстанців-державотворців – почалася навіть раніше. Її зіркою був «батько ногайців» – емір Едигей.

²³ У цьому імперському домені робилося чимало «взірцевих справ» для раціоналізації економіки. Тут таки у Кутній Горі вибував потужний гірничо-металургійний комплекс (за кращих часів він давав третину європейського видобутку срібла).

²⁴ Взагалі, унії сприяли не лише проблеми Візантії, але і криза папства (з кількома папами/антипапами водночас), яка дозволила піднятися хвилі соборного (загальнохристиянського) руху – і вже

чином, рятувала хіба православних вчених-емігрантів в Італії²⁵). Держава візантійців все більше ховалася в церкві (православ'я справді забезпечило тривання візантійської спадщини і по-своєму увічнило її²⁶). Для України також було важливо, що мігранти (а на чорноморському узбережжі і традиційне осіле населення) зі східнохристиянської імперії – мова передусім про греків і вірмен – стали примітними діаспорами на її теренах («своїми чужинцями») і «гравцями» як на політичному, так і культурному полях.

З іншого боку, 1453 р. візантійський Константинополь став турецьким Стамбулом – отже, статус цивілізаційного «Царгороду» (взірця і точки тяжіння) він фактично зберіг. І Османська імперія саме на поствізантійському просторі була найуспішнішою. Не дивно, що турецька загроза на українських теренах надовго стала ключовим фактором місцевої геополітики.

Туреччина ж була класичною «пороховою імперією». «Нове військо» (це дослівний переклад слова яничари-*yeniçeri*), турецька артилерія і флот зробили свій великий внесок до «технологій війни». При цьому султани XV-XVI ст. здобули собі славу освічених і справедливих володарів (універсальної вартості), на службу до яких не гребували переходити навіть християнські ренесансні вчені. Зрештою, динамічний і наступаючий тогочасний іслам готовий був підтримувати і практики

1418 р. на собор у німецькому Констанці приїхав і київський митрополит.

²⁵ Хоча і Ягелонам у їх польсько-литовських володіннях унійно-церковна ідея де в чому стала у нагоді (отже і тут XV ст. готувало наступне XVI-е – з його Брестською унією 1596 р.). До ідей унії церков у ВКЛ зверталися і пізніше – згадай послання київського митрополита Мисаїла до римського папи Сикста IV 1476 р. і дії, спрямовані на скріплення правлячої еліти 1499 р. – у відповідь на претензії Москви до опіки щодо великолитовських православних.

²⁶ До речі, османська система *міллетів* – національно-релігійних спільнот з релігійним лідером на чолі (той відповідав перед султаном за весь свій міллет) позначилася і на тривалому сприйнятті Русі як такої самої національно-релігійної спільноти (ось і київський митрополит у Речі Посполитої зазвичай сприймався як «лідер нації»).

толеранції. Щодо зацікавлення турецьким досвідом, в т. ч. і українськими сучасниками, варто згадати про популярність «Записок яничара» серба-артилериста Костянтина Михайловича (Костянтина з Островиці), написаних на межі XV-XVI ст., ймовірно, на теренах ВКЛ.

Тримати турецький фронт спочатку випало Угорському (угорсько-хорватському) королівству, яке на тому і надірвалося (попри підтримку різнорідних європейських хрестоносців типу французького маршала Бусіко)²⁷. Скромна за силами Молдова вийшла зі сфери впливу короля угорців. Згасло й бажання поборотися за руську чи то русько-половецьку спадщину (нагадаю, що Угорщина XIII ст. надавала притулок половцям-втікачам від монголів та активно втручалася у справи Русі²⁸).

Утім, для українського Закарпаття Угорщина стала звичним політичним простором, перша записана українська пісня – вона про Дунай, а героєм однієї з ранніх козацьких дум українців є «старий козак Матяш» (його праобразом вважається славний за антитурецькою боротьбою угорський король Матвій Корвін – на тій таки Закарпатській Україні про цього володаря склали казку «Як Матяш став королем» та інші фольклорні оповідки)²⁹. Зрештою, і звід угорських законів склав 1514 р. закарпатець Стефан з Вербовця (Іштван Вербоці, 1458-1514). Цей правовий кодекс був чинний аж до 1848 р.

---

²⁷ Власне вважається, що монгольський погром 1240-1242 рр. змусив Угорщину стати піонером середньовічної європейської централізації і різко накачав військові м'язи цієї держави, що стало дуже помітно у XIV ст.

²⁸ І то не лише Русі найближчої, української – ось 1408 р., коли Вітовт захопив Смоленськ, смоленський князь утік шукати притулку до Угорщини, до короля Сигізмунда Люксембурзького (див. Смоленський літописець початку XVII ст. в: *Мицик Ю.* Albaruthenica. Студії з історії Білорусі. – Т. 2. – Київ, 2018. – С. 28; хоча в джерелах є й інші версії-факти цієї події).

²⁹ Угорщина була також першопрохідцем у експорті м'ясної худоби до Західної Європи – галузі економіки, яка, за часів Раннього Модерну, уславила і Україну.

XV століття уявило у світі й невеличку Молдову – край «від полонини і до берегу моря»³⁰. Її господар Стефан Великий (1429-1504), який правив 47 років, на фронті антитурецького опору християн важив не менше за албанця Скандербега (Стефан-воевода і є героєм вже згаданої першої літературної української пісні «Дунаю, Дунаю, чому смутен течеш?»). Молдовани тоді здатні були поборотися і за своє право на «руське причастя» – контроль Подільської землі (ген до нижнього Дніпра) та Галичини (з претензіями і на столичний Львів). Вони таки стали останніми союзниками кримського князівства Феодоро проти турецької навали 1475 р. і усялися обороною Мангупу (тоді, коли могутні фортеці генуезців – Кафа і Судак – просто здалися). Билися молдовани з турками і за Білгород-Дністровський 1484 р. (білгородсько-львівський шлях торгівлі східними товарами – то головна економічна підпора існування молдовської державності³¹).

Саме роль Молдови як форпосту християнства наслідують в очах Європи XVI ст. запорізькі козаки³². Цікаво, що навіть молдовська залежність від Османської імперії парадоксально позначена проникненням руської (української) мови з канцелярій князівства до турецьких адміністрацій³³.

Польська Корона навчилася на угорському прикладі і здебільшого віддавала перевагу миру з турками. Але вона охоче приймала мігрантів з захоплених османами християнських кра-

---

³⁰ Формула з титулатури молдовських господарів.

³¹ Є порівняння тодішнього Білгород-Дністровського з балтійським Гданськом, бо і для Польського королівства – то був ключовий чорноморський порт (дунайська Кілія виконувала таку ж роль для Угорської Корони).

³² Цікаво, що молдовський приклад для козаків використовував не лише християнський світ, але і його турецько-татарські опоненти. Ось у хроніці Наїми кримський хан 1648 р. виправдовував перед турками свій союз із Козацькою Україною тим, що султан від того буде у вигаді – зможе призначити короля, як господаря Молдови.

³³ Ось 1542 р. польський король писав до сілістрійського санжака-бея саме руською мовою.

їн³⁴ (чимало причорноморських італійців стало вести свої справи через коронні міста) та переймала їх досвід (ось славні польські гусари – то військове ноу-хау принесене в армію Корони сербськими вояками).

Утім, наснажені перемогою у тривалій боротьбі із Тевтонським Орденем та успіхами централізації на польських етнічних землях (1529 р. останній значний «уділ» – Мазовецьке князівство – остаточно інкорпоровалося до Корони), поляки готові були до масштабних змагань за домінування у Центрально-Східній Європі. І тут шати «нових хрестоносців» були не зайві – на що і римська курія звернула увагу³⁵.

«Колоніальний» досвід на Галичині XIV ст. відкрив для Кракова українські (подільські) та молдовські простори³⁶, які, утім, слід було ще відстояти перед турецькими конкурентами. Тому для Польської Корони Україна на довгий час стає фронтом і фронтиром.

Велике московське князівство XV ст. розчаровувалося у єдності правлячого роду, «шемякіному суді» старої удільної аристократії та забажало стати царством. Зазвичай історики тут акцентують на давньому золотоординському досвіді Москви (раніше ще любили вельми респектабельний акцент на «трансляції імперії» з Візантії – т. зв. III-римськості), утім, насправді, у цьому процесі більше важили нові (квазітурецькі) елементи «порохової імперії»³⁷. Для України, крім активності росіян

---

³⁴ Це, до речі, давало польським королям шанс виступити й у ролі «спадкоємців». Ось у перемовинах початку 1470-х рр. про антитурецький союз Корони Польської і тюркської малоазійської держави Ак-Коюнлу йшлося, що у випадку перемоги усе Причорномор'я (а також Константинополь і Греція) відійде під владу короля Польщі.

³⁵ Хоча «перший млинець» під Варною 1444 р. (власне ще не польський, а «перехідний» – польсько-угорський) вийшов таки глевкий.

³⁶ Польські стратеги XVI – першої половини XVII ст. мріяли вийти на рубіж Дунаю – а отже, включити до зони польського впливу ще й Волощину і Трансильванію.

³⁷ 1626 р. у розмові «про історію» з російськими д'яками-дипломатами авантюрист-лжесултанчик Ахія (Ях'я) безбожно лестив, що в

на «історичному фронті» (в межах програми «государ всея Русі»³⁸), значущим було перехоплення Москвою наприкінці XV ст. сіверської колонізації – до того часу контрольованої ВКЛ³⁹. Українсько-білоруська Сіверщина взагалі надовго стає «прифронтною смугою» – кордоном у литвино-московитському «спадковому ворогуванні». Без цього українська Слобожанщина (аж до Донщини) могла розквітнути і одним-двома століттями раніше.

ісламському світі найбільшим володарем є турецький султан, а в християнському – московський цар. А в «Казанської історії» – російському творі середини XVII ст. – є уявна заява казанських татар турецькому султану, що московський государ «точен бо есть он тебе во всем: і багатством, і силою». Утім, турки такого паритету не визнавали. Ось, як свідчив 1616 р. А. Любенецький, турецький візир Махмет-баша заявляв бл. 1579 р. (перед Московською війною Стефана Баторія) польському послу Кшиштофу Держжу, що поляки збираються битися з 2-м за могутністю (після турецького султана) володарем у світі. Про таке уявлення турків згадував і Дж. Пейтон 1598 р.

³⁸ Прийняття царського титулу 1547 р. дозволяло поборотися вже не лише за «усю Русь» та ширше світ православ'я, але і за постординських простір. Причому, тут варто звернути увагу на те, що претензії на давньоруську столицю Київ, дуже нагадують на пізньоординську ідею важливості володіння престольним місцем (Хаджи-Тархан, згодом Астрахань) для обґрунтування прав на верховну владу у Великій Орді. До речі, 1556 р. московський цар анексував Астраханське ханство, що, безперечно, додало йому «очок» у боротьбі за постординську спадщину (не дивно, що у росіян в епіці з'явився новий образ царя-богатиря і під Івана Грозного перелицьовували билини-старини давнього київського циклу, див.: *Шамбинаго С. Песни-памфлеты XVI века.* – Москва, 1913). Зі стольним Києвом довелося чекати до 1654 р., а Константинополь-Царград так і лишився імперською мрією.

³⁹ На неї також – з апеляцією до ординських «старих податкових реєстрів» – ще у 1515 р. претендувало Кримське ханство. За 8 сіверських міст (Брянськ, Стародуб, Почеп, Новгород-Сіверський, Рильськ, Путивль, Карачев і Радогощ-Погар) хан готовий був відновити давній (антилитовський) союз з Москвою.

Розділ 3.

Ентузіазм «золотого» XVI століття: Шляхетська революція – 1-а модернізаційна революція на українських теренах

У XVI ст. Європа стає центром світ-системи, яка уперше набуває справді глобального виміру. До того лише Старий Світ (Євразія+Африка) час від часу грали у глобальність – тепер то була уже уся земна куля. Середземномор'я втратило статус ядра системи (набутий ще за античності) на користь атлантичного узбережжя Європи. У новому світі вже не релігія, а держава має найбільший ресурс мобілізації і модернізації. Не дивно, що якщо у XV ст. чехи ще називають свою революцію «гуситською» (за іменем віровчителя), то в XVI ст. – модельна модернізаційна революція зветься «Нідерландською» (за іменем нової великої держави).

Річ Посполита, яка через «балтійське вікно» мала добрий вид на Голландію¹, і сама пішла шляхом модернізаційних революційних перетворень². Щоправда, регіональна периферійність

---

¹ Як писав 1534 р. імперський секретар Максиміліан Транссильєан регенту Нідерландів: «Весь прибуток і зростання королівства Польського і вказаного міста Данциг полягає у тому, що один або два рази на рік туди приїжджають голландці з 200 чи 300 кораблів, і за два тижня купують і вивозять усе зерно, яке можна знайти у вказаному місті Данцигу. Адже усі володарі і аристократи Польщі і Пруссії за останні 25 років навчилися посилати за певними річками усе своє збіжжя до Данцигу і продавати його мешканцям цього міста. І тому королівство Польське і вказані володарі стали дуже багаті і збагачуються й далі. Бо в минулі часи вони не знали, що робити із хлібним врожаєм і залишали свої землі під паром, а місто Данциг, котрий колись був простим селом, нині найбільш впливове і багате місто на усьому Балтійському морі», див.: *Доллінгер Філіпп*. Ганзейський союз. Торговая империя Средневековья от Лондона и Брюгге до Пскова и Новгорода. – Москва, 2020 (документальний додаток № 43). Є підрахунки, що гданський хлібний експорт приносив 75 % зиску.

² Конкурентною перевагою перед таким самим «континентальним» сусідом – Московським князівством-царством – була якраз балтійська торгівля: до Гданська голландці могли споряджати два ка-

щодо нових атлантичних центрів світ-системи зробила рушійною силою тутешньої революції не буржуазію, а шляхту – елітну верству більш обтяжену феодалним минулим. Звідси певна «позанаціональність» Шляхетської революції (1505-1608), менший акцент на всесильності держави-Левіафану та численні прояви «перехідності» і «незавершеності».

Виведення ідеальної держави-«республіки» за стіни поліса / міста-держави на простори територіальної держави Нового часу може лічитись серед головних заслуг річпосполитського проекту³. Абсолютизм, також вибуялий – бодай почасті – на ренесансному ґрунті, мало де знаходив такого переконливого республіканського конкурента⁴. Власне, у XVI столітті, «сто-

---

равани на рік, а до російського біломорського Архангельська англійська Московська торгівельна кампанія – через клімат – мала спроможність плавати лише один раз щороку (прикметно, що польський король 1556 р. – коли англійці відкрили архангельський маршрут – побоювався, що то вдарить по торгівлі власне Кролевця-Кенігсбергу – пункту другорядного порівняно із Гданськом). Пробити ж собі «балтійське вікно» у Нарві росіяни, попри тривалу Лівонську війну 1558-1583 рр., так і не змогли.

³ П. Шоню багато писав про 2-поверховий устрій Російської імперії XVIII ст., коли держава (з пограниччя-периферії, а не з центру-ядра Європи – де держави глибші і всепроникніші) – то власне держава 1-го поверху – 2-3 млн. привілейованих, держава дворян (рівна середньому німецькому курфюрству). 2-й поверх – 20 млн. кріпаків живе «поза державою» і контролюється за посередністю дворянства. Річпосполитський проект XVI ст. з його 10% громадян-шляхтичів – то ранній начерк-варіант такої системи, чергова фронтрна модернізація у межах «мистецтва можливого» (формування еліти = перший крок).

⁴ Власне, Співдружність/Commonwealth – «Річ Посполита обох/багатьох народів» – щодо «республіканізму» стоїть у ряді із іншими «Сполученими»: *Сполученою міською комуною* (купецькі міста-держави Венеція та Генуя) – 1-м гегемоном (XV-XVI ст.), *Сполученими Провінціями* (Голландія, протонаціональний союз міст-провінцій) – 2-м гегемоном (1648 – 1660-і) світу-економіки, *Сполученим Королівством* (Великобританія, нація-Англія у купі з її Британською імперією) – 3-м таким гегемоном (1815-1848), *Сполученими Штатами*

літті імперій», Річ Посполита – навіть кількісно, за квадратними кілометрами і мільйонами населення – завжди 2-а. Тобто – у західнохристиянському світі вона менша за Іспансько-Австрійську імперію Габсбургів, а на цивілізаційному кордоні – поступається Османській імперії та Московському царству, але ця 2-сть – то ще і потенціал альтернативності, «інакшості», утворення порівняльного горизонту.

До того ж відмова від середньовічного концепту монархоцентричної держави-вотчини заради антично-ренесансної ідеї «спільного блага»⁵, у купі із вигасанням 1572 р. «природної» династії Ягелонів і подальшої серії крахів нових династичних проєктів, послабило на теренах конкретної країни позиції монархії у класичній «політії»⁶. Нагадаю, що політія – то ключове поняття античної політичної науки, відправна точка міркувань ренесансний політологів. Це лад змішаний з трьох можливих принципів організації суспільства: як влади одного, як влади групи і як влади більшості. Причому, кожен з цих принципів має свою «добру» і «злу» іпостасі. Політія якраз ґрунтувалася на «добрих» – монархії, аристократії і демократії відповідно (антитезою політії виступала «химера» – тип «поганої» змішаної держави, де першоелементами змішання виступають негативні іпостасі вищезгаданих принципів – тиранія, олігархія і охлократія).

На жаль, демократія-гміновладство – після поразки рокошу 1606-1608 рр. під проводом Миколая Зебжидовського – також

(США, не-національна поселенська демократія) – 4-м (1945-1973?) і *Європейським Союзом* (5-м? постнаціональний союз?).

⁵ Для популяризації цієї ідеї шляхетські революціонери пристосували середньовічне протиставлення *королівства* і *князівства*, надавши першому змісту ідеальної правової держави (де король – вуста закону), а другому – типової тиранії (де все вирішує сваволя князя).

⁶ І. Валерстайн вважає, що тут була й економічна детермінанта – абсолютизм виґравав у країнах з центру світу-економіки, а на периферії монархи програвали. А сила турецьких султанів і московських царів вибуяла якраз тому, що їх держави-імперії були вже поза кордоном європейського світу-економіки.

послабилася⁷. Отже, у трійці «добрих» форм політії – монархія-аристократія-демократія – звияжила аристократична «середня ланка»⁸. Її ідеалом була клієнтарна система – гармонічна модель суспільства-великої родини, людяної для готових «знати своє місце» (і, справді, здатних демонструвати вершини компетенції на тому визначеному їм становищі), але із родовим ганджем частковості-меншинності, з чимдалі ускладненішим «входом», постійним збільшенням «щаблів» і майже відсутніми «ліфтами».

Тріумф магнатерії-«королев'ят» – на якийсь час і не на всьому річпосполитському просторі – зупинила Козацька революція (1648-1709). Утім, зрештою – союз аристократів-олігархів із зовнішніми монархіями-тираніями надовго маргіналізував перспективний демократичний складник побудови суспільства на східноєвропейському просторі між Балтійським і Чорним морями.

Отже, перейдемо до оповіді «як все починалося». Так, Радом-1505 – то символічна точка відліку, але з'їхалися на той славний сейм люди певного досвіду, з покоління, яке вивчилося в ренесансних університетах⁹, відкрило для себе античну політичну науку і юридичну практику провідних європейських держав сучасності та стало прагнути визнання своєї «виучки» як вдома, так і цілою Європою («латинським світом»).

Причому, вельми у дусі «консервативної природи революції» акцент зробили на намацальній переконливості прецеденту. На першому знамені своєї революції – Радомській конституції 1505 р. – шляхтичі написали «Nihil novi» / «Нічого но-

---

⁷ Утім, у школі, в ідеологемах для молоді демократія почувалася ще міцною, див. виданий 1632 р. політико-педагогічний трактат: *Siemek Kasper. Civis Bonus / Dobry Obywatel.* – Warszawa, 2018.

⁸ Є думка (В. Шайдель), що у стабільних умовах існування суспільства нерівність у ньому зростає – отже, будь-який «золотий вік» завжди веде до розшарування-поляризації.

⁹ Якраз тоді «масовою» стала система єпископських «грантів». За нею претенденти на значні посади у католицькій церкві отримували стипендії на навчання у найкращих навчальних закладах.

вого»¹⁰. Так минуле стало «фронтом», його пізнання стало справжньою «революційною практикою».

Співучасть у цьому «акті творіння» представництва з західноукраїнських земель важко переоцінити. Так – тогочасні «територіальні українці» мали радше статус «молодшого партнера» та «колонії», але то було справжня ритуальна містерія причастя і включення до спільного світу. До того ж, не секрет, що «колоніальний простір» нерідко дозволяв «чистий експеримент», працю з нового листа (ось відомо, що принципи феодалізму найдосконаліше реалізовані у колоніальному Єрусалимському королівстві хрестоносців).

Тому на українських теренах знайшлося чимало «поляків, більших за самих ляхів/польських поляків» (даруйте, за тавтологію!). Холмщина, яка, через вигасання місцевих руських князівських родів, стала унікальним «безмагнатським» краєм (де немає звичної «феодальної драбини» та різниці «у титулах»), взагалі може претендувати на статус «пілотного проекту» Шляхетської революції. Шляхта Руського воєводства, як сусіднього із столицею Корони (саме звідси корінь знаного пізніше вигуку Б. Хмельницького про «Русь по Краків»), традиційно з ентузіазмом брала участь в усіх столичних рухах та звивах моди¹¹. А «плинуче медом» Поділля – мікромодель пізнішого дніпрового Низу-Запоріжжя – не давало забути, що Україна таки не Польща (природного поляка, як чітко сигналізував Меховіта, воно просто дивувало).

---

¹⁰ Повний текст: *nihil novi sine communi consensu/ нічого нового без загальної згоди*. Практично це означало, що не можна ухвалювати королівських рішень поза згодою сейму (принцип тоді діяв лише щодо шляхти, але мав революційний «універсалізуючий» потенціал). Звичаєвий козацький постулат «двоє третього судять» також про те – долю одного вирішує загал.

¹¹ Симптоматично, що один з найяскравіших історичних міфів «золотих шляхетських вольностей» – т. зв. *глинянський рокош 1379 р.* (формально виник для обґрунтування тези, що рокош Зебжидовського 1606-1608 рр. має прецеденти в минулому), «розігрувався» у підльвівських Глинянах.

Осердям Шляхетської революції став езекуційний рух. Покликаний він був до життя, коли малопопулярний король Олександр (1501-1506) спробував наблизити польську політичну модель до рідної Ягелонам литовської (король + сенат/рада панів) і видав Мелницький привілей 1501 р. Ним передбачалося розширення прав сенаторів в управлінні Короною (це дозволяло королю більше часу приділяти Великому князівству Литовському). Середня шляхта, яку фактично усували від керівних важелів у державі, не сприйняла нову «олігархічну програму». Зрештою, і сам король не був від неї у захваті (як і брати, він виріс на «радах Калімаха», італійського емігранта-теоретика абсолютизму та й рівень лояльності литовських і польських олігархів різнився – для литвинів Ягелон був *природний* володар, а для поляків – просто *законний*¹²). Тож від 1504 р. монарх пішов на союз із середньою шляхтою. У союзників були різні плани, але швидка смерть короля 1506 р. дозволила езекуціоністам зміцніти (наступні Ягелони також потребували підтримки шляхти, а сенатори були зовсім не монолітні – вистачало й охочих на роль «трибунів люду шляхетського»). Тому, на якійсь час «демократична програма» отримала пріоритет.

Основним гаслом езекуційного руху було проведення сеймового аудиту (з точкою відліку від 1504 р.). Він мав розібратися у законності прав на маєтності в країні і повернути до державного фонду усе отримане свавільно-корупційним шляхом (йшлося про майно на «казкову» на той час суму 700 тис. злотих). Значним успіхом езекуціоністів став новий звід законів – Статут Яна Ласького. Виданий 1506 р. фоліант (720 стор.) перетворився на настільну книжку політично активного шляхтича (то був перший приклад друку юридичного кодексу в Короні). Отже, право також стало «зброєю революції», його кодифікація та популяризація продовжилися і надалі.

---

¹² Власне таки *виборний* – поляки акцентували, що після 1382 р. усі їх монархи вибираються – просто робиться це у межах однієї династії – Ягелонів. Нетотожність *природи* (божого творіння) і *закону* (творіння грішної людини) добре відчувалася тогочасними інтелектуалами.

Причому, і локальні теми (права князівства Руського¹³, статус запорізьких козаків) також не обходилися правознавцями.

Зрештою, поява терміну «Річ Посполита» також стала продуктом нової політико-правової дискусії у суспільстві. Він знадобився, коли шляхетські революціонери почали подавати свій проєкт як втілення «ідеальної держави». Ясна річ, ця «неформальна» назва ніколи не витіснила формальних (Королівство Польське, Велике князівство Литовське), але явно посприяла революційним уявленням про «ми наш, ми новий світ збудуємо»¹⁴.

Крім світських магнатів, під ударом опинилися і церковні. І тут революційній шляхті в нагоді став протестантизм, який від 1517 р. чудово пропагував гасла «дешевої» для суспільства церкви і надав у розпорядження революціонерів чимало «гло-

---

¹³ Не дивно, що на Люблін-1569 провідна у руській спільноті Речі Посполитої волинська шляхта вийшла «озброєною» історико-юридичними аргументами своїх квазінаціональних прав. Причому, первісний фокус річпосполитських інтелектуалів на досить невеликій долублінській «коронній Русі» (=Руське, Белзьке і Подільське воєводства) діяв на них надто заспокоїливо (щодо «русських» загроз для держави). У постлюблінський період вони ще довго «гальмували» і часом неадекватно оцінювали потенціал нової Русі-України.

¹⁴ Характерно, що «дореволюційна» Польська Русь акцентувала зверхність поляків (як завойовників). Перехід на польське право XIV-XV ст. відбувався зовсім не добровільно. Але ось уже 2.I.1609 р. «Лямент або мова» руських міщан Львова до короля заявляв, що «Польський народ веспол [=спільно] з Руським єдного суть права» (отже, «чуже» стало «спільним»). Після Любліна-1569 загальний уряд зіткнувся і з практикою ВКЛ, де ось 21.XII.1565 р. на сеймі домогся внести до законів-статутів країни привілей про «содноченья народу Литовского з Руским» (мова явно про акт зрівняння у шляхетських правах католиків і православних з 1563 р.). Зрештою, вже 1577 р. С. Сарницький – не чужий революційній жазі до перейменувань – пропонував співвітчизникам за античним взірцем дати імена вітрам, що дмуть з 4-х сторін світу. Причому, зробити це «у пам'ять про наших славних предків» – *Руса, Пруса, Леха і Чеха* (Рус – східний вітер, Прус – західний, Чех – південний, Лех – північний). Отже, сарматська мультикультурність Речі Посполитої стала нормою.

бальних» рецептів (використання частини церковних прибутків на державні потреби, виведення польських католицьких ієрархів з-під контролю зовнішніх чинників – папської Римської курії). Не дивно, що серед вождів екзекуціоністів протестанти найбільш примітні.

З інших вимог екзекуційного руху важливі 1) розширення повноважень нижньої палати парламенту (Ізба Посольська – зібрання земських послів-депутатів від шляхетського стану); 2) реформа державного скарбу та податкової системи; 3) організація ефективної оборони держави силами регулярного (кварцяного) війська (назва «кварцяне» від кварти-чверті доходів короля, що мають бути виділені на утримання цих солдат-жовнірів); 4) інтеграція, аж до повної інкорпорації в загальнодержавний політичний простір, специфічних регіональних спільнот (Мазовії, Сілезії, Прусії, Русі та Литви). У питаннях зовнішньої політики екзекуціоністи здебільшого дотримувались антигабсбурзької орієнтації (через відстоювання цією династією абсолютистсько-олігархічних цінностей, налаштованість Польської Корони на конкуренцію з Австрією в регіоні та небажання втягуватися в широкомасштабний конфлікт з Османською імперією, для якої Габсбурги були головними опонентами). Взагалі «демократи» традиційно більше цікавилися внутрішнім станом держави, але від експансії принципово не відмовлялися. Не обійшлися шляхетські революціонери і без станового егоїзму – серед їх вимог були й обмеження на користь шляхти прав міських громад і селян.

Зростання потуги «демократів» не могло не зіштовхнути їх із королем. Тим паче, що екзекуціоністи наполягали на його статусі «виборного монарха» (аби уникнути проблем із таким положенням Сигізмунд Старий (1506-1548) навіть добився «коронації» власного сина 1530 р. – за свого життя; утім наявність двох коронованих лише сіяла сумніви щодо легітимності такої процедури)¹⁵.

---

¹⁵ Король Сигізмунд мав власний проект модернізації країни – це програма оздоровлення фінансів держави 1512-1519 рр., яка дозволила б замінити посполите рушення на наймане військо, а також пра-

До відкритого протистояння дійшло 1537 р. і трапилося воно на українській землі. Шляхта, зібрана під Львовом для виправи на Молдову, відмовилася йти в похід допоки король не задовольнить її жадань з упорядкування внутрішнього життя країни. Військова кампанія була зірвана (тому в історії цей епізод відомий як «куряча війна», мовляв шляхта, замість воювати, поїла в околиці усіх курчат). Сигізмунд Старий вимушений був до компромісів – на Пйотрковському (1538) та Краківському (1538-1539) сеймах (король зобов'язався не видавати законів без згоди сейму та не заперечувати проти проведення вільної королівської елекції по смерті його сина)¹⁶.

Сприятливим для езекуціоністів було і королювання Сигізмунда-Августа (1548-1572), монарха із справжнім італійським лоском, останнього Ягелона на польському троні. У чомусь то взагалі «ідеальний володар» доби Шляхетської революції, бо, не маючи спадкоємців, він був найбільше готовий дбати за «річ посполиту» – загальне благо.

Саме у цей час сейм стає справжнім центром політичного життя країни. У 1562-1567 рр. проведено обмежену езекуцію «добр» (ті, хто мали державні королівські маєтності, могли залишати собі лише $\frac{1}{5}$ прибутків, отриманих з них, а з решти $\frac{1}{4}$ йшла на потреби кварцяного війська). Щоправда, на українські землі – через екстраординарний статус прикордоння (де «магнат і армія – єдині») – вона не поширилася, але те, що така практика стала новою «нормою», повисло «дамокловим мечем» над привіллям місцевих олігархів¹⁷. 1563 р. світським

вова реформа, вінцем котрої став кодекс «Коректури прав» 1532 р. Усе те шляхта заблокувала, бо вважала корисним більше монархові, аніж собі.

¹⁶ Шляхтичі-демократи піді Львовом-1537 провалили і олігархічну контрреволюцію зі спробою – за чеським взірцем – роздвоїти шляхту на вищу (значні дома) і нижчу-убогу. Прикметно, що в «неревольюційному» ВКЛ, аж до Любліна-1569, подібний 2-поверховий поділ на *шляхту* і *бояр* якраз утверджувався.

¹⁷ Власне, на українських землях включених до Корони після Любліна-1569 не лише олігархи, а й уся шляхта опиралася езекуційній програмі. Справа у тому, що до 1569 р. шляхетські маєтки

урядовцям (старостам) заборонено виконувати вироки церковних судів – суттєвий крок відділення церкви від держави, яким скористалися різновірці (так, на чолі їх були протестанти, але й іншим неофіційним релігіям такий стан речей сприяв¹⁸). На сеймі 1562-1563 рр. проведено податкову реформу (зокрема обкладено податками церковні десятини). 1569 р. у Любліні завершено об'єднання Корони Польської та Великого князівства Литовського в єдину федеративну державу.

Вже по смерті Сигізмунда-Августа, 1573 р. варшавська конфедерація гарантувала релігійну толерантність у державі, а 1578 р. – утворено шляхетське суддівство вищої інстанції – Найвищий трибунал коронний у Пйотркові (для Великопольщі) та Любліні (для Малопольщі й України).

Такі вражаючі успіхи «річпосполитського проекту» логічно відкрили йому нові можливості – розпочалася доба експансії¹⁹.

мали дуже різний статус, але після інкорпорації усі вони були визнані дідовими (спадковими) і це стало святом для власників. Крім того, за привілеями Любліна-1569 заборонялося вимагати у місцевої шляхти документальне підтвердження прав володіння і це також було вельми зручно для тих, хто втратив ті папери або й взагалі їх не мав (на Україні то було не рідкість).

Князь В.-К. Острозький сприйняв нову «вольність» ще більш широко. Ось 1597 р. король вимагав, аби цей олігарх таки виплатив податок (подимне), який він перестав сплачувати з 1569 р. (князівський борг перед скарбницею лічив тоді 4 тис. коп литовських грошей чи то 10 тис. злотих), див.: *Кулиш П.* История воссоединения Руси. – Т. 1. – С. 26. Про те, що після унії «руські князі», користуючись новими польськими вольностями, привласнили давні джерела прибутків держави з Русі-України писав і англієць Пейтон 1598 р.

¹⁸ У ВКЛ православні 1563 р. добилися зрівняння у шляхетських правах з католицькою шляхтою (про те, що це сприймалося як злиття литвинів і русинів у єдиний політичний народ вже йшлося). А 1568 р. київський митрополит на сеймі ВКЛ просив надати православним єпископам місце в Раді (державному уряді країни), за прикладом католицьких єпископів. І король не відмовив тоді, а просто відклав питання до часу.

¹⁹ Власне, Сарницький 1577 р. визнавав, що «старі панове поляки» втратили чимало завойованих земель і пропонував звернути увагу на

Власне, це либонь найбільш знаний в Україні період історії Речі Посполитої – бо й українські козаки опинилися серед його героїв.

Певні успіхи на зовнішніх фронтах доба Шляхетської революції знала і до того. Пруська війна 1519-1525 рр. розвіяла останню надію на відродження Тевтонського Ордену лицарів-хрестоносців. 1525 р. на ринку у Кракові экс-великий магістр дав васальну присягу за Прусію польському королю. Інший «бунтівний васал» – Молдовське воєводство – розгромлений у битві під українським Обертином 1531 р. і надалі на тривалий час зв'язаний подвійним турецько-польським васалітетом.

На турецькому фронті Польському королівству вдалося 1533 р. досягти тривалого миру (так, що Сигізмунд I Старий з Сулейманом Пишним стали для дипломатії обох держав символом примирення). Для України – то було великим полегшенням, бо ще 1523 і 1524 рр. турки здійснили вельми руйнівні набіги на західноукраїнські землі²⁰ та обперлися об Чорне море у Очакові (1526) і Білгороді-Дністровському (у турецькому володінні з 1484 р., з 1538 р. – центр нового санджака²¹). Польський король відповів укріпленням подільських фортець Бару і Тернополя.

досвід давніх римлян, які панували над світом невеликими силами завдяки добрій організації.

²⁰ Про критичність ситуації свідчить і те, що 1524 р. король оголосив про військову мобілізацію не лише шляхти, але і щодесятого від селян і міщан.

²¹ Власне, оформлення нового санджака затягнулося (фортеці Білгороду-Акерману, Бендер і Очакова жили де-факто автономно під загальним командуванням з болгарської Сілістрії). Спроба О. Галенка представити центром османського дніпро-дністровського межиріччя від 1538 р. Очаків мене не переконує. Це місто вивищується лише з 1590 р. (через запорізьку загрозу). Дуже характерна згадка «Козловської пристані» (Євпаторія) як ближньої станції турецьких галер у ранньому «Невільницькому плачі»; з Козлова тікає на захопленій галері і герой «Думи про Самійла Кішку» (обидві пісні публікував П. Куліш у «Истории воссоединения Руси», т. 1).

Під загрозою була навіть наддніпрянська Київщина – ще 1497 р. турки мали план здобуття Києва, спираючись на свій морський флот²². А про пізніший Кизикермен хроніка Наїми згадувала, що він збудований на місці старої турецької фортеці часів Сулеймана Пишного (1520-1566)²³ – цілком може бути саме на неї реагував славний козацький проект О. Дашковича 1533 р.

Були успіхи і у боротьбі із «спадковими ворогами» – татарами і росіянами. В обох випадках проявилася нова опція опори коронної армії на технологічну перевагу. Можливість перемагати не числом, а вмінням – стала прикметою річпосполитської школи військового мистецтва. Вона охоче користувалася запозиченнями (сербські гусари, татарсько-черкеські козаки, німецькі драби і угорські гайдуки, чеський табір-вагенбург, західні інженери і гармаші і т. д.)²⁴. Причому, у т. ч. і

---

²² 1532 р. яничари брали участь у облозі Черкас кримцями. Ймовірно, османці навіть прибріхували у цьому питанні – бо француз Андре Теве, який відвідав Стамбул 1549-1550 рр., згодом описав у своїй «Космографії універсальній» Київ як захоплене і спустошене турками місто.

²³ Точно відомо про спробу турків закріпитися у 1530-х рр. в Балаклєї над Пд. Бугом. То своєрідне мале Запоріжжя – тож укріпитися і під великим дніпровським Запоріжжям було логічно. На мапі ВКЛ 1613 р. (де є врізка з Нижнім Дніпром – ймовірно, за картою 1550 р.) також навпроти Іслам-Кермену показана безіменна фортечка. Цілком може бути моделлю і для Бугу, і для Дніпра була Тягиня-Бендери на Дністрі (захоплена турками у молдаван 1538 р. і за три роки тут збудовано першокласну фортецю). Вона прикривала Білгород-Аккерман у гирлі річки (дещо вище Бендер – біля Сороки і Ямполья – також знані пороги і Рашків – спадкоємць великолитовського Калауру-Каравулу – плюс сусідня Бершадь – могли грати роль «запоріжжя»). Ймовірно, коронною відповіддю були «поради» Б. Претвича (1550-х рр.?) і С. Сарницького (1577), які передбачали будівництво (у лісах під Баром і Києвом) і сплав річками у розібраному вигляді фортець – за російським прикладом на Волзі проти Казанського ханства.

²⁴ Навіть загальна військова модель Речі Посполитої – коронна армія + Військо Запорізьке – схоже була калькою турецької – головна

приймаючи на військову службу безпосередніх носіїв чужого досвіду – іноземців (в Україні часто люблять вказувати на первісний інтернаціонал запорожців, але то також і традиція коронного війська).

Крім того, нестандартною була і військова стратегія армії Речі Посполитої. Традиційною відповіддю усіх осілих держав на кочову загрозу ставали «великі китайські стіни» та «засічні черти», тобто система прикордонних оборонних споруд. Утім, маючи справу з надто розлогим східним та південно-східним кордоном воєнні стратеги Корони і ВКЛ зробили ставку на сценарій «генеральної битви» – коли армія швидко мобілізується і виходить назустріч супротивнику, нав'язує йому зіткнення і, завдяки якісній перевазі у спорядженні, перемагає.

Такий «сарматський» спосіб війни викликав повагу у татар, які раніше були його майстрами²⁵. Через «індустріальну» обмеженість Кримського ханства золотоординські військові практики тут деградували (спроби кримців створювати ударні важче озброєні підрозділи – навіть з трофейної панцирної зброї західного зразка – знані, але без власної виробничої бази вони були приречені²⁶). Та сама історія і з вогнепальною зброєю – тут

армія (навчена шикуванням і «правильної» битви) + корпус акінджи (шкідників). Останній перебував на прикордонні, мав автономне командування, вирушав в похід окремо, йшов попереду або збоку головного війська і навіть, коли усі сили об'єднувалися перед вирішальною битвою, то стан акінджи мали поза табором головної армії. Після погрому акінджи 1595 р. їх роль фактично виконували татарські контингенти (кримці і ногайці).

²⁵ Західних європейців здатність річпосполитської армії до далеких багатомісячних експедицій у пустельних краях також вражала. Згадаймо свідчення 1690-х рр. французько-військового інженера Філіпа Дюпона, який вважав базою такого успіху – дешевий український провіант і багатофункціональне використання табірних возів, які не лише транспорт, але й елемент укріплення та надзвичайний запас їжі (воли) і дров (сам віз).

²⁶ Християнські сусіди добре знали про цей «дефіцит» у татар – ось московити другої половини XVI ст. цілком заборонили давати зброю і боєприпаси в обмін на татарські товари (і поляк М. Бельський у своїх «Сатирах» 1566/1567 рр. ставив таку політику за приклад

коронна армія мала цілковиту перевагу. Дещо меншим був «технологічний розрив» із росіянами, але до XVIII ст. він таки давав жовнірам непогані шанси у зіткненнях із царськими ратниками.

Першим прикладом, коли великолитовська армія із допоміжним польським підрозділом меншими силами розбила більше кримське військо, є бойовище 1506 р. під білоруським Клецьком²⁷. Героєм битви став якраз полководець із західно-східним досвідом – князь Михайло Глинський (нащадок хана Мамаю, добре знаний на українському кордоні, він раніше послужив і австрійському імператорові; до речі, його вважають автором ідеї прийняття на коронну службу першогоусар – сербів)²⁸.

У «серію» – Вишневець-1512, Орша-1514, Іслам-Кермен-1523 (річковий десант), Ольшаниця-1527, Обертин-1531, Стародуб-1535 – такі перемоги увели вже славні гетьмани князь Костянтин Острозький (1460-1530) та Ян Тарновський (1488-1561) – вчитель і учень, які, зрештою, навіть породичалися через дітей. Тарновський зокрема вважається ідейним натхненником т. зв. «козацької реформи» коронного війська (починається з 1540-х рр.), яка забезпечила коронній армії якісну легку кавалерію²⁹. Бо без неї ті такі татари могли ефективно

своїм співвітчизникам). Тому бідніші з ординців нерідко билися «маслаками» (кістяними кістелями) і навіть коням підкови робили з рогів биків, а стремена до сідла – з дерева. 1566 р. кримський хан при штурмі Меджибожу виставив – на пострах обложеному – дерев'яні імітації гармат. 1618 р. під Оринином татари уживали дерев'яні кулі – лише облиті зовні свинцем. Зрештою, чимало з того, що згодом знане як славні козацькі фортелі – то стара ординська безвихідь.

²⁷ Нагадаю, що за доби Чингісхана монголи вважалися майстрами битв у меншості.

²⁸ Цікаво, що згодом козацький гетьман Іван Виговський волів виводити свій рід від князів Глинських.

²⁹ Ймовірно, в рамках цієї «реформи» і прозвучала «порада» (1550-х років?) Б. Претвича, яку згадував С. Сарницький 1577 р. – обернути кошти з упоминків-квазиданини кримському хану на жалування низовим козакам і надати їм боярський (напівшляхетський)

застосувати тактики уникання битви або бою-на-відстані (через обстріл стрілами і відхід), які руйнували річпосполитську стратегію «вального зіткнення»³⁰.

Таким чином, наступальний порив Криму і Московії, відчутний наприкінці XV ст., на початку XVI ст. став видихатися, а невдовзі і захлинувся. Зрештою, увінчала згаданий період внутрішнього зростання Шляхетської революції участь міцніючої Речі Посполитої у великому міжнародному конфлікті – Лівонській війні 1558-1583 рр. (учасниками боротьби за спадщину Лівонського Ордену, крім Польської Корони і ВКЛ, були Московське царство, Дансько-Норвезька унія та Швеція). У чомусь та тривала війна завершила модернізацію родів військ коронної армії – її піхота реформувалася за взірцями угорських гайдуків і німецьких ландскнехтів. Вона таки адоптувала до державної служби запорожців. Був навіть епізод 1569 р. із спробою творення військово-морського флоту (каперська блокада російської Нарви).

З українських земель місцем бойовищ (і то не першого значення) стала тоді хіба Сіверщина (плюс степові епізоди Д. Вишневецького-Байди³¹). Новим явищем великої війни вис-

---

статус (напевно, у Претвича було про просто козаків, а про низових подумав сам Сарницький).

³⁰ У «Книгах гетьманських» (1577) С. Сарницький прямо заявив, що «легким супротивником» для коронної армії татар зробили нові технології – рушниця + новочасні форми організації війська.

³¹ Для мене історія Байди є сюжетом про обрив Лівонською війною литовсько-московської конкуренції у наступі на татар. Адже захоплення Москвою Казанського (1552) і Астраханського (1556) ханств поставило Ягелонів у становище того, хто відстає – а це дуже погана позиція, за стратегічну ініціативу тоді прийняти було стояти на смерть. Тому ідея взяти Кримське ханство (і так сквитатися з московитами) викликала палку підтримку усіх політичних литвинів (зрештою, і коронні прикордонники на кшталт Б. Претвича мріяли про те ж). Але була Туреччина, яку треба було нейтралізувати. І тут Дмитро Вишневецький, бастард молдовського господаря Петра Рареша (останнього турки поважали, а один з його синів прийняв іслам) був чудовою компромісною фігурою – завойований Крим мав стати другою Молдовою (з її подвійною васальною присягою – турецькому

тупила московська еміграція в Україну (від князя Андрія Курбського до козацького отамана Олексія Орла³²), яка наочно сигналізувала про втрату привабливості царського проекту «вся Русі». Власне, і стійкий образ «тиранічної Москви» – то здобуток тодішньої воєнної пропаганди, спопуляризований по всій Європі.

Цікаво, що, попри апокаліптичні страхи³³, перше безкоролів'я 1572-1573 рр. пройшло хоч і не без галасу (одних шляхетських з'їздів було 16), але мирно. Це продемонструвало досить високу зрілість нової революційної еліти – шляхти. З доброго боку (як центри української самоорганізації) себе показали і Руське та Волинське воєводства. З огляду на майбутні вимоги Війська Запорізького, цікаво, що ідею участі коронної армії у виборах короля озвучили вже на початку обговорення елекційних справ. Утім, були і загрозливі тенденції – перспектива повернення на олігархічний шлях мала вельми впливових лідерів. Зрештою, і перший король, який підписав 1573 р. «загальну угоду» (*pacta conventa*) та «Генрихові артикули» – Генріх Валуа (1573-1574) – ретельно виконувати їх не поспішав.

Друге безкоролів'я 1574-1575 рр. теж ледь не повернуло «дореволюційні часи». Справа в тому, що спочатку (12 грудня 1575 р.) обраний був австрійський імператор Максиміліан II і лише його смерть невдовзі (12 жовтня 1576 р.) дала шанс трансильванському князю Стефану Баторію. Попри круту вдачу, той став ще одним культовим королем доби підйому Шляхетської революції. Як і Сигізмунд-Август, Баторій не мав шансів на спадкоємців (умовою коронації значилося одруження на вже зовсім немолодій останній Ягелонці – Анні), тож і займатися

султану і польському королю). І попри невдачу авантюри Байди (того «першого млинця грудкою»), ідея «нвої Молдови» виявилася перспективною для України.

³² Близько 10 % козаків з реєстру 1581 р. походили з теренів Росії.

³³ Навіть Молдова 1572 р. згадала про територіальні претензії до Корони (господар Івоня претендував на Покуття). А «старші руської нації» у Львові тоді ж попросили зрівняти православних городян у правах з католиками.

загальною справою («річчю посполитою») йому було досить природно.

Талановитий полководець, король Стефан зупинив московський наступ і виграв Лівонську війну³⁴. Охочий до міжнародної слави він мав грандіозні задуми – об'єднати сили Угорщини, Речі Посполитої і Московії в інтересах цілого християнського світу для великої війни з Османською імперією. Отже, «руське питання» живо цікавило монарха. Його найближчим соратником став холмщанин, канцлер Ян Замоїський. Змусив король себе поважати і українських козаків (попри страту І. Підкови та інші суперечки, згодом навіть утворилася «Баторіанська легенда», яка подавала цього володаря за засновника вірного державі козацтва).

Після смерті Баторія, саме Замоїський заблокував спробу австрійського реваншу – задля цього йому навіть прийшлося кинути армію на битву під Бичиною 1588 р. Утім, обраний за підтримки звиязжного канцлера-гетьмана шведський кандидат – Сигізмунд III Ваза (1588-1632) за час свого довгого королювання фактично відновив «Ягелонську ситуацію» (виборів короля в середині нової династії). Власне, добре знана схильність цього монарха до «Контрреформації» виходить за межі лише повернення позицій католицизму (причетний він і до пам'ятної Брестської унії 1596 р., яка дала початок греко-католицькій церкві³⁵). Контрреформація – це гасло цілого володарювання першого Вази.

---

³⁴ Може бути, він потрапив і до билинної традиції – як Дюк Степанович, богатир-франт, який переплюнув московитів (інший варіант – він богатир-батько героя, реальним прототипом якого був Лжедмитрій, але той Дюк, справді «Степанович», тому що продовжив лінію на «перевершення» Заходом росіян).

³⁵ Це розкололо доти єдину «руську партію» (з впливовою волинською аристократією на чолі) і поставило хрест на локальному повторенні успішного сценарію Шляхетської революції – союз революціонерів із королем. Зрештою, і проєкт мирної інтеграції-квазіунії Речі Посполитої з Росією-Московією 1600 р. (посольство Льва Сапєги) – це робило фантастикою. А мрійники у того плану були – ось Анджей Любенецький у творі «Полонеєвтихія» (1616; дослівно «Полоношас-

До самої смерті 1605 р. Замоїський стримував амбіції короля – не допускав союзу з Австрією і заблокував вступ Речі Посполитої до антитурецької ліги, яка розпочала з Османами виснажливу Тринадцятилітню війну 1593-1606 рр. – а ось після скону великого канцлера «демократичній партії» лишалось тільки битися. Замоїщики прийняли виклик і пішли під проводом Миколая Зебжидовського на рокош (=законне повстання) 1606-1608 рр., але програли³⁶. Цікаво, що рокошанам українці зобов'язані таким славним захисником коронної Русі як Ян-Щасний Гербурт та й долю цілого того останнього революційного виступу шляхти своїм приєднанням до короля вирішив магнат українського походження з Жовкви – коронний гетьман Станіслав Жолкевський³⁷.

тіє») писав, що якби Московське царство вдалося утримати під владою польського короля, то і татарський Крим завоювали б, і на Чорному морі донські і запорізькі козаки запанували б, і польсько-турецький кордон відсунули б до Дунаю.

Не дивно, що і румунський герой – господар Міхай Витязь – спробував 1600 р. стати прапором православних Корони (Любенецький пише, що «усе поспольство Руське виглядало його охочіше, аніж євреї Месію»). Власне, «лебединою піснею» ідейних батеріанців (зокрема Я.-Щ. Гербурта) був набіг трансильванського князя Габора (Габріеля) Баторія на Перемиську землю у серпні 1610 р. (сягнув Дрогобича і Самбора). А 1611 р. той таки трансильванець-претендент на польську корону хотів, об'єднавши сили Семигороддя, Волощини і Молдови, взяти Львів, а то і Краків (утім, зверхник-турецький султан той план не підтримав). Його невдача викликала втечу-міграцію кількадесят тисяч «руснаків»-українців до Трансильванії-Угорщини (осіли біля Егеру і Сольнока).

³⁶ Такий результат – зовсім не закономірність. Ось 1609 р. трохи більш згуртована чеська шляхта змусила змусити свого виборного короля з могутніх Габсбургів дотримуватися давньої традиції релігійної толеранції.

³⁷ Цікаво, що на схилку життя М. Зебжидовський зв'язався з анти-турецьким «лицарським» європейським проектом Ліги християнської міліції, до якого 1618 р. залучили і козацького гетьмана П. Сагайдачного. Тінь рокошу ще озветься у жовнірській конфедерації 1622 р., яка пробувала висувати і демократичні антимагнатські вимоги

Зрештою, у ранньомодерній Європі демократична програма аж ніяк не горувала, на її кращі часи ще треба було почекати. Трохи ліпше з тим тоді хіба у таласократії, які вели морську експансію – у моряків відчуття, що «усі в одному човні» взагалі гостріше. Не дивно, що і козаки – нові ультрареволюціонери, які підхопили рокошанський прапор боротьби за ідеальну державу, також були «людьми моря», і їх чайки сягнули далі за шляхетських орлів³⁸.

(зрештою, ремствування жовнірів коронного війська, що «уся земля навкруги панська і їм лишається хіба повітрям літати», чуємо ще навіть і 1637 р.). По-своєму це засигналізувало, що «демократам» у Речі Посполитій лишилися тільки військові засоби. Їх і ужили згодом козаки.

³⁸ Цікаво, що сліди «баторіанської легенди» – міфу-заснування українського козацтва войовничим королем Стефаном Баторієм – уперше фіксуються напередодні рокошу 1606-1608 рр. Якщо врахувати, що за задумом рокошан, у випадку успіху їх справи, короля Сигізмунда III мали усунути з престолу і новим володарем обрати трансильванського князя Г. Баторія – та історія не така вже і безневинна. Вона «тхнула» революцією.

Власне, полублінський розвій козаччини можна викласти і у «революційних координатах» руху до демократії: 1) запорожці вийшли з-під «князівського даху» олігархів ВКЛ. Їх голос вже не українні князі і старости – Дашковичі, Вишневецькі, Ружинські, не молдовські династи-господарі – Підкова з родичами, і не заїжджі магнати – Язловецькі чи Зборовські, а громада-Військо. Воно, щоправда, ще партнер не авторитетний. Тому 2) під проводом Косинського (перехідна фігура – зять Ружинських) прийшлося битися (із перемінним успіхом) зі «старим ладом» під час т. зв. Острозької війни 1591-1593 рр. І лише 3) Наливайківщина 1594-1596 рр. утвердила «нову реальність» козацької удільності – причому, тільки після баніції *цілого* Війська, знятої аж 1600 р.

Розділ 4

«Залізне» XVII століття:

Козацька революція – досвід «національної» трансформації держави і церкви

Для цілої Європи XVII ст. стало кризовим¹ – періодом вичерпання екстенсивних можливостей розвитку і потреби перейти до інтенсивніших практик (на вістрі соціального реформаторства опинилися Англія і Франція). Навіть природа особливо випробовувала тогочасних європейців – у середині століття відбувся пік похолодання², тож погіршення умов харчування тягнуло за собою численні епідемії. А Тридцятилітня війна 1618-1648 рр. дала «новий» приклад загальноєвропейського військового конфлікту.

Тому античний образ жорстокого «залізного віку», який іде на зміну щасливому «золотому», став вельми популярним у середовищі європейських інтелектуалів³. Отже, українські війни і руїни XVII ст. не так вже і вирізняються на тлі цілої Європи (і переносити сучасний стереотип, що за західним кордоном Ук-

---

¹ Антиєвропоцентрист К. Понтінг твердить, що 1560-1660 рр. – то загальноєвразійська криза (4-а в історії, за його підрахунком), див.: *Понтінг Клайв*. Всемирная история. Новый взгляд. – Москва, 2010 (глава 19. Кризис XVII столетия и его последствия). Хоча і він зве Європу найбільшим постраждалим від тієї кризи.

² Українські літописці рідко згадують про холод, але ось на Галичині 1644 р. записали, що на Покрову (14 жовтня) випав великий сніг, який по містах і селах доми поламав, а у лісі – дерева, див.: *Крижановський А.* Руська «кроника» з XVII в. // ЗНТШ. – Т. 62 (1904). – С. 3. У Криму 1641-1645 рр. через посуху і сарану був голод, якого, як казали місцеві, не знали з часів постання тут ханства. Білорус Ф.-К. Обухович також згадував, що 1643 р. було дуже холодно, а через неврожай 1642 р. – ще й голодно.

³ Цікаво, що перед тим історичний бестселер Цезаря Баронія назвав тоді «залізним віком» бурхливе X століття. Отже, європейцям XVII ст. було з чим порівнювати. Метафора жива і в сучасній історіографії, див.: *Kamen Henry*. The Iron Century: social change in Europe, 1550-1660 (History of civilisation). – London, 1971.

раїни починається зона процвітання, на ті суворі часи не варто).

Що насправді змінилося відносно попередньої доби – це масштаб, масовість перемін. В умовах вибору «зміни або смерть» до культурних експериментів взялася значно більша кількість людей – ота хитра на видумку «голота», яка увірувала в можливість розуму (ну, і просто сили-відчаю – з якою тоді намагалися витиснути з життя усе)⁴.

Подолана була і середньовічна та ренесансна залежність від «античного взірця». Лондонське королівське товариство з розвитку знань про природу, засноване 1660 р., взяло собі девіз «Nullius in verba» («Нічого на слово [не приймаємо]»). Блез Паскаль (1623-1662) прямо заявив, що мислителі античності – то діти проти його сучасників⁵. Останні і є творцями норми людської історії, що тримається на експериментальному знанні⁶. Можна сказати – вони знайшли оту архімедову точку опертя⁷.

---

⁴ Ось у цей доволі голодний час відбулася навіть «кухарська революція» середини XVII ст., коли у Франції заміняють середньовічну кухню – засновану на поєднанні, нагромадженні, змішуванні продуктів і диктатурі перцю, кориці, мускату та інших прянощів, що застосовувалися у жахливій кількості, на кухню більш тонку, яка черпала натхнення у створюваних у кілька етапів композиціях, прикрашуваних соусами (які з'являються саме тоді), в роздільному приготуванні і гармонічному поєднанні різних інгредієнтів, у врахуванні важливих нюансів і делікатному впровадженні ароматів і прямих трав, див.: *Ревель Жан-Франсуа*. Кухня и культура: литературная история гастрономических вкусов от Античности до наших дней. – Екатеринбург, 2004. – С. 18.

⁵ Утім, гуманітарії тут випереджали природничиків – вже 1620 р. італієць Алессандро Тассоні переконував, що сучасні письменники кращі за античних.

⁶ Ширше див.: *Готтлиб Энтони*. Мечта о Просвещении. Рассвет философии Нового времени. – Москва, 2020 (англомовний першодрук – 2016 р.).

⁷ Не дарма пишуть про математизацію світу чи то математичну революцію XVII ст. Зворотнім її боком була певна дегуманізація – ставлення і до людини як до абстракції (хоча казус антропології

Новизна ставало все більше і представляли їх все частіше «люди нові», маргінали для старих еліт⁸. І козаки в Речі Посполитій чудово вписалися у такий загальний «тренд». Адже, цьому «молодшому сину», немов казковому Котигорошку – цілком за народною фольклорною традицією українців – дістається і хата батьківська, і подвиг недокінчений (бо ж «старша» шляхта із модернізаційною програмою не впоралася)⁹.

Причому, ключовою рисою нової Козацької революції (1648-1709) стає – у порівнянні із наднаціонально-федеративною Шляхетською попередницею – її більш «національний» формат¹⁰ (можливо, це максимум ефективної згуртованості в умовах домодерну). «Ідеальна держава» козаків менш імперіальна за шляхетську Річ Посполиту, а їх традиційний союзник – українське православ'я – не так захоплене проектами «всесвітньої церкви» як ось реформовано-потриденський католицизм¹¹.

Джамбатіста Віко – з його «більш реальні закони людської діяльності, аніж точки, лінії, площини і фігури» – не дав математикофілії стати новим монолітом).

⁸ Не дивно, що 1639 р. Ш. Окольський в описі козацької війни 1638 р. твердив, що «селянська війна» (=протистояння еліти і простолюду), то головна загроза існування держав.

⁹ Власне, козацький акцент на молодості («козаки-молодці» то справжній мем) мав у час кризи XVII ст. і не такий романтичний бік як виростання-дозрівання. Адже, антрополог Д. Гребер у книжці «Борг: перші 5000 років історії» (2011) висловив цікаву думку, що тимчасова служба-наймитування молоді – то звична для середньовічного суспільства життєва стратегія практично на всіх його рівнях (в результаті накопичувалися гроші, аби одружитися і завести власне господарство). Криза почалася, коли з'явилися «вічно молоді», у яких майже не лишилося шансу стати повноцінним газдою-господарем. Отже, козаки старовинні – це не завжди про вибір-покликання, це і про безвихідь.

¹⁰ Саме у цей час нація осмислюється як *природна* форма людської самоорганізації (тому вона здатна апелювати до «природних прав» навіть усупереч «священного права» монархів).

¹¹ Спостереження про те як «свобода» (і людина загалом) виграє від зменшення формату державного проекту див.: *Скотт Джеймс С.*

*4.1. Річ Посполита «на вершині»:
запаморочення від успіхів і застій (1608-1648).
Від експорту революції до колоніалізму*

Попри усі розмови про «мегаломанію» шляхти цього періоду, насправді то була вже «доба нічиїх». Просто це ще ті «нічиї», котрі можна трактувати «на свою користь» і тішитися, що діставалися вони відносно легко (поки новий конкурент долав свою 40-річну пустелю).

Не дивно, що тоді таким популярним став образ «козацької війни» – як акції «охотницької», коли «сини коронні» змагаються з ворогами «у своє задоволення». Тогочасна Річ Посполита перевела боротьбу на «поле супротивника» під час російської Смути 1605-1618 рр., уникла виснажливої європейської Тридцятилітньої війни 1618-1648 рр. (обмежившись толеруванням набору на своїй території охочих-найманців), зупинила турків під Хотиним 1621 р. і наступально-комфортно билася за шведську спадщину королів-Вазів¹².

Вона таки отримала певну перевагу і на кримському напрямку – досить активно втрутилася у справи ханату у 1620-х рр. і почала суттєво відсувати кордон Дикого Поля – зіркою цього просування стала державна фортеця Кодак над дніпровими Порогами, збудована у 1635 р. і розбудована у 1639 р. Не дивно, що у 1646 р. взагалі всерйоз обговорювалися проекти завоювання Криму – але і тут справу не доведено до кінця (і результат знову – лише «сприятлива нічия»).

Теж і у Молдові та інших румунських князівствах – вплив Речі Посполитої був, але одноосібне домінування залишилося недосяжною мрією (і Самійло Корецький спромігся лише на лаври епігона Дмитра Вишневецького-Байди). Єдина примітна заморська колонія Речі Посполитої – Нова Курляндія на кариб-

---

Против зерна: Глубинная история древнейших государств. – Москва, 2020 (англомовний оригінал 2017 р.).

¹² Навіть за витратами на військові потреби з держбюджету це помітно – якщо в Європі першої половини XVII ст. на війну пересічно витрачали з прибутків держави 80 % і більше, то в Речі Посполитій – бл. 20 %.

ському о. Тобаго (закладалася кілька разів – 1637, 1639, 1642 і 1654 рр.) – також не стала історією цілковитої перемоги.

Так само було і з політичними альтернативами в середині «федеральної» Речі Посполитої. Пруські, литовські і руські «націоналісти» на той час ще не готові на відвертий сепаратизм, але аж ніяк не деградують чи розпадаються (навпаки їх рівень внутрішньої згуртованості і «культурної» роботи радше прогресує). У релігійних питаннях, попри успіхи контрреформації, перевага католицизму над протестантизмом ще зовсім не повна (в Україні і Білорусі так само – дві східнохристиянські гілки, православ'я і греко-католицизм – знаходяться у перманентному стані взаємопоборювання). Існує й низка суспільних груп, які не проти опинитися у підданстві сусідських володарів.

Тому, довго протривати така ситуація не могла. Навіть хронологічно це коротший за попередній період (і за королюваннями рахунок 2 проти 6). Але «блиск» у нього не відняти – не дивно, що ним захоплювалися численні наступні покоління.

Це тим більш зрозуміло, бо саме у цей час Шляхетська революція «пішла у маси». Її ідеали опанували школу – яка вже стала нормою для шляхтича – без неї «шляхетський полір» більше не уявлявся. Сарматський (респектабельна назва «під античність») стиль життя набув «невбиваємих» ознак – не дарма, згодом Б. Хмельницький казав, що як і сотня шляхти залишитися, все одно за своє стоятимуть.

Отже, коротко оглянемо події цього непересічного часу. На його початку Річ Посполита дочекалася свого шансу поквитатися за давні «великолитовські» втрати у боротьбі з Москвою. Зміна династії в царцентричній Росії відбувалася зовсім не так гладко як у краю шляхетських революціонерів з їх культом громадянських чеснот. І росіяни стрімголов за самозванцями поринули у свою «Смуту», якою охоче скористалися усі їх сусіди-суперники.

Роль «українців» у подіях Смутного часу була дуже примітна. Тут і князь Адам Вишневецький, який вивів Лжедмитрія I на політичну арену, і гетьман Лжедмитрія II князь Роман Ру-

жинський, і тернополянин-козак Іван Заруцький, останній чоловік цариці Марини Мнішек.

Повернення Смоленська та Сіверщини стало великою втіхою для кожного річесполитського патріота. Не дивно, що розвивали ці віднайдені краї охоче і з любов'ю (що було виразним контрастом з попереднім часом російського панування, коли ці землі трималися як штучна пустка, природна перепона для військ супротивника на випадок війни)¹³. Невдовзі цю розбудову використала Козацька революція середини XVII ст., без неї Українському гетьманату може і не вистачило б сил на тривалу боротьбу. Зрештою, козаки були тут не першопрохідцями – відомо з яким ентузіазмом діяв на Сіверщині лідер «руської шляхти» Адам Кисіль, та й «головне розчарування» цієї спільноти-партії – син православних аристократів і досить несподіваний католик князь Ярема Вишневецький – був украй активним на сусідньому Лівобережжі¹⁴ (родич-митрополит – П. Могила – готував його на місце «некоронованого короля Русі» та «не так склалося, як гадалося»).

Крім того, саме на бойовищах російської Смути українські козаки набули ознак не партизан-піратів-диверсантів, а регулярної армії. Похід П. Сагайдачного під Москву 1618 р. наочно продемонстрував їх нові можливості. 1620 р., по загибелі коронного гетьмана С. Жолкевського у битві під Цецорою, саме цей козацький гетьман став на чолі усіх «українних» сил під час відбиття великого татарського набігу¹⁵. А 1621 р. Військо

---

¹³ У 1620 р. на сеймі озвучувався навіть проект переселення до «Сіверського князівства» кількох тисяч ірландців-католиків.

¹⁴ А Роменська волость Я. Вишневецького то взагалі ще частина Сіверщини.

¹⁵ Тому не дивує оригінальний титул П. Сагайдачного в описі Б. Зиморовича Хогина-1621. Там цей старшина – до отримання гетьманства по Бородавці – названий «значним отаманом українців» (українці тут – то прикордонні мешканці; отже Сагайдачного визнали тоді лідером не лише козаки). З 1620 р. маємо і фіксацію вислову «Низ – батьком є справжнім, Україна – мати». Отже, Запоріжжя пошлюбило Україну і саме з того союзу «козацькому роду – нема переводу». 1622 р. вірш на погреб Сагайдачного твердив, що «Ук-

Запорізьке визначило і долю тріумфу Речі Посполитої під Хотином.

І це справді нова ситуація, бо у попередній період коронній шляхетській армії козаки були не конкурент – жодного паритету між ними не відчувалося. Отже, і тут маємо своєрідний прояв «доби нічийї». Причому, у тривалій перспективі шальки терезів схилялися радше на козацький бік – бо по всій Європі піхота стає головним дієвим актором новочасної війни, а роль лицарської кінноти зменшується.

До того ж свій новий статус «лицарства Русі» Військо Запорізьке підтвердило вступом до Київського православного братства 1620 р. та акціями в обороні «національної церкви» (православ'я), а також бажанням взяти участь у виборах нового короля 1632 р. Цікаво, що і козацтво у цей час втратило попередню цілісність і демонструє нові бінарні поділи – спочатку козаки-лісовчики та козаки-запорожці¹⁶, а потім реєстровці та випищики, городові і низовики (лугові).

Свої «розколи» примітні і в українських містах. Хоча і в попередні часи це був вельми фрагментований та мультикультурний простір, але успіхи постреформаційної конфесіоналізації (пізнання своєї віри і згуртування навколо неї) зробили старі-нові громади менш терпимими. Причому, і стан європейської світ-економіки у цей період був кризовий, що давало нові шанси українським містам – більш «підключеним» до зовнішніх центрів чужих світ-економік (Московії-Росії і Туреччини). Хвиля заснувань нових міських центрів на прикордонні України тоді явно контрастувала із застоєм і навіть занепадом

раїна» (Київщина+Брацлавщина) ціла від татарських нападів лише зусиллями Війська Запорізького, отже тоді суспільство і визнало запорожців *армією України*.

¹⁶Цей розкол 1620-х рр. – то ще й «революція у головах» (джерело добробуту не вождь-патрон, а громада-Військо). І промова 1625 р. полковника О. Голуба ясно креслить, що тоді козаки постулюють свою локальну вищість щодо шляхти (не індивідуальну – козак проти шляхтича, а колективну – Військо Запорізьке проти українної шляхти, час мірятися силами з цілою Речі Посполитої ще не прийшов).

багатьох «внутрішніх» міст Речі Посполитої. У купі з високою мілітаризацією «українних» городян і їх звичкою до ролі опорних пунктів оборони – це звістувало, що до голосу цих співвітчизників шляхетським урядовцям варто було прислухатися уважніше (бо за пропозиціями щодо стилю життя шляхта і тут вже конкурувала з «городовими» козаками).

А ось урядові кола Речі Посполитої у цей час втрачають попередню гнучкість шляхетських революціонерів (це позначилося навіть на інтелектуальній сфері – вважається, що Петро Скарга був останнім річпосполитським мислителем загальноєвропейського масштабу і резонансу, далі охота «повчитися у поляків» уходить в Європі на маргінес). Бажання діяти по старим шаблонам, впевненість у винятковості своїх давніх досягнень хитнуло державну еліту у бік класичних колоніальних практик. Звідси схильність сприймати саме столично-польський досвід за універсальний взірець та оголошувати меншовартісними локальні традиції. Давньоримський вислів «Переможець диктує закон» ужив М. Потоцький у перемовинах з козаками, обложеними на Старці 1638 р. і він, дійсно, дзеркалив – як хотіла бачити стан справ у державі шляхетська еліта¹⁷.

«Добу революції» змінила «доба імперії»¹⁸. Як уже йшлося, вона мала свої чари і блиск, але і внутрішні та зовнішні «варвари» вже були на порозі. І в той час, коли Річ Посполита злякалася розпочати нову імперську війну проти Туреччини (плани 1646-1648 рр.) та промовила своє «миль зупинися – ти прекрасна!» ... тут її дідько і вхопив.

Для власне України построкошанський 1608 р. позначився зростанням активності запорожців. Зокрема, того року вони

---

¹⁷ Підручник для панегіристів з 1644 р. окреслив політкоректне для Речі Посполитої визначення результату козацьких війн 1637-1638 рр.: повстанці залили Дніпро власною кров'ю і «вічними невільниками» бути обіцяли, див.: *Woysznarowicz K. J. Orator polityczny.* – Wilno, 1644. – S. 10.

¹⁸ Цікаво, що окреслення *Сарматська імперія* озвучене на сеймі 1611 р., див.: *Жукович П. Н.* Московская смута начала XVII века и ее отражение в литовско-польском государстве // Христианское чтение. – 1902. – № 11. – С. 644.

взяли Перекоп, про що у захваті писав з ув'язнення чільний рокошанин Я.-Щ. Гербурт (він, до речі, зауважив, що козаки тут ужили свіжу тактику розімкнутого шикунання – вона зменшувала втрати при обстрілі супротивником, який стояв по-старому, у зімкнутих шеренгах). Досить ймовірно, що чимало экс-рокошан знайшли тоді притулок на Запоріжжі¹⁹. Не дивно, що у запорожців з'являється відвага на нові цілі – ось 1614 р. вони перетнули Чорне море і захопили-пограбували Синоп²⁰.

Отже, і столиця Османів – Стамбул-Константинополь – тепер мала засинати упівока. Туркам прийшлося здійснювати низку коштовних заходів проти запорізького піратства – 1616 (1617?) р. турецька флотилія захопила Запоріжжя-січ/кіш (це нічого не вирішило – козаки майже не боронилися – розтеклися і зібралися знов); 1616 р. османці укріплювали Очаків. Зрештою, вони ще мали плани відбудови замку Балаклея на Пд. Бузі 1614 р. (і розмірковували 1616 р. про захоплення Києва).

Значні спустошливі заворушення неоплачених жовнірів (з фронтів російської Смути) відчула Україна 1613 і 1615 рр. До того ж 1612-1616 рр. – це й пік протистояння з турками у Молдові (головними акторами тут були українські магнати Стефан Потоцький, Михайло Вишневецький і Самійло Корецький). З ним пов'язані і шерег татарських походів на Україну кінця 1610-х рр., у яких сходила зірка ногайського вождя Кантемира²¹. Він таки став героєм розгрому коронного війська під Цецоурою 1620 р.

---

¹⁹ На ближньокозацькій надніпрянській «волості» також було неспокоїно. 1607 р. сеймова конституція про сваволу українну окремо згадала Корсунь, Чигирин, Стеблів і Данилів (Медведівку) як місця де мають бути упорядковані служби замкових бояр і міщан, а також покарані існуючі порушники законів держави, див.: *Volumina Constitutionum*. – Т. 2 (1589-1609). – Warszawa, 2008. – S. 353.

²⁰ Здобич була казкова – її у грошах обрахували на 40 млн. Не дивно, що охотників до козацтва далі різко побільшало.

²¹ Посилення ролі ногайців у регіоні трапилося через нову степову міграцію – 1613 р. Велика Ногайська Орда відступила-втекла на захід від нашестя калмиків. 1615 р. вона розташувалася під Азовом, де

Кардинально вирішити запорізьку та молдовську проблеми турки зібралися 1621 р. (крім того, турки ставили на карб Речі Посполитій і лісовчиків, які з 1618 р. пішли на австрійську службу²²). Супротивники зішлись під Хотиним і ця молдовська фортеця надовго стала символом успіху братерства по зброї козацької та коронної армій.

Утім, Османам, за умовами миру, пообіцяли угамувати запорожців. Останні за старою традицією²³ вважали, що договір між державами то одне, а взаємні прикордонні напади – то інше, тому козаки ніби поза угодою великих монархів.

1625 р. дійшло до масштабної морської битви турецького флоту із запорізькими чайками під Очаковом²⁴, у якій турки опинилися на межі поразки (отже, покарати «порушників миру» самим, як це вдалося коронному війську 1624 р. під Мартинівим на Галичині – тут дісталось ногайцям Кантемира, у турецької сторони не вийшло). Тому і уряд Речі Посполитої змушений був діяти – восени того ж 1625 р. відбулася Куруківська кампанія коронної армії проти Війська Запорізького. Утім, і в жовнірів, і в козаків ще дуже свіжа була пам'ять про

посланці польського короля навіть зробили їй пропозицію перейти на нижній Дніпро і діяти спільно із запорожцями. Тут таки озвалися і кримці, які вимагали від ногайців визнати свою зверхність. Останні ж воліли служити турецькому султану, а не давньому супернику – кримському хану. Звідси і тривалий кримсько-ногайський конфлікт (дуже характерно, що головний ранг у Криму доступний нечингізиду – бей Перекопу/Ору – мав зверхність якраз над ногайцями).

²² У запорожців також після останнього московського походу 1618 р., який завершив бойовища Смути, були кадри для найманства за кордоном – але їх цілим полком прийняли на службу росіяни (утім, розפורшивши цей підрозділ по прикордонним зі степом фортецям).

²³ К. Рангоні у «Реляції про Польське королівство» (1604) писав, що напад козацьких загонів до 2 тис. вояків не вважається Османською імперією з усіма васалами та Річчю Посполитою за порушення миру між державами. Якраз у межах цієї традиції перебували і претензії запорожців 1620-х років окремо домовлятися із кримським ханом.

²⁴ За хронікою Наїми, битва трапилася в гирлі Дунаю, куди турецький флот рушив від Очакова.

братерство Хотина-1621, тому ця «козацька війна» стала найбільш лицарсько-куртуазною в історії козацько-шляхетських конфліктів – козаки не робили диверсій проти шляхетських маєтків «на волості», зійшлися на битву у пустельних місцях за межею сталих поселень і готові були на компроміси.

Коронному гетьману С. Конєцпольському у напівострівному куруківському таборі довели, що повна перемога над запорожцями стане для нього «Піровою», і уклали досить почесну угоду. За нею, з'являється 6-тисячний козацький реєстр (до того уряд погоджувався хіба на 3 тис.). Важливо акцентувати на постійному легальному стані того формування – бо раніше у річпосполитського уряду завжди була можливість жонглювати екстраординарним (а значить тимчасовим) статусом козацтва²⁵. Реєстровці, яким Річ Посполита зобов'язалася виплачувати жалування, мали обмежитися прикордонною службою – не допускаючи жодних самодіяльних акцій за кордонами держави (були ті, хто не погодився і вони пробували 1626 р. розбудувати собі новий «квазіслобожанський» осідок за контрольованим кордоном Речі Посполитої – у Гадячі, але звідси їх з боєм зігнали росіяни з Путивля²⁶).

Утім, сам коронний уряд на той час звик до можливості використовувати запорожців для дипломатичного тиску на Османів і вже 1626 р. тихцем санкціонував запорізьку морську виправу на Стамбул. Тоді ж успішна жовтнева битва під Білою Церквою з татарами відновила блиск братерства по зброї ко-

---

²⁵ Реєстрові полки Наддніпрянщини стали, власне, пілотним проектом для Козацької революції середини XVII ст. Тут маємо схожу із Шляхетською революцією XVI ст. модель – там «малою батьківщиною» революціонерів стала Холмщина (край, де вигасли «свої» магнати). Масштабування революції в обох випадках призвело до опанування «столиці» (Кракова-Варшави у шляхетських революціонерів, Києва – у козацьких). Це дозволило використати на благо нових проектів старі інституції – Королівства Польського і Київської митрополії (тіні княжої Русі) відповідно. Хоча дійти до цих «природних кордонів» революціонерам було непросто.

²⁶ *Русская историческая библиотека.* – Т. 9. – СПб., 1884. – С. 395-396.

зацького та коронного військ. А 1627 р. навіть чутка про виступ козацько-урядових сил зірвала спробу турків збудувати укріплення на нижньому Дніпрі, аби заблокувати море від Запоріжжя. Зрештою, внутрішній конфлікт у Кримському ханстві 1628 р. подав козацтву нові шанси – сам хан попросив козацької допомоги, причому як у самих запорожців, так і в уряду Речі Посполитої (і той знов тихцем погодився). І хоча союзники тоді програли, а козацький гетьман М. Дорошенко навіть поліг у бою, але можливість татарсько-козацької співпраці стала «нормою» у розрахунках політичних діячів з обох таборів²⁷.

Бажання нового ханського уряду поквитатися за втручання 1628 р. знову наразилося на ефективність співпраці козацької та коронної армій. 1629 р. під Бурштином на Галичині в полон потрапив навіть майбутній хан Іслам-Гірей.

А ось 1630 р. дійшло до нового протистояння козаків з коронною армією під Переяславом. Воно мало доволі багатопланове підґрунтя – бо, крім внутрішньокозацьких проблем виписників і дозволів на здобичницькі виправи, стосувалося і легалізації становища у Речі Посполитій православної церкви (яку уряд представляв навіть як шпигунів бусурман, бо 1620 р. церковну ієрархію Київської православної митрополії відновив турецькопідданий патріарх). Характерно, що зовсім не всі українські магнати відгукнулися на заклик С. Конєцпольського прибути до війська (особливо показова відсутність старости переяславського і черкаського кн. Костянтина Вишневецького – зверхника теренів на яких точилася основна боротьба).

Війна ця вразила сучасників кривавістю – обидві сторони мали сучасні військові технології, тому втрати були численні. Уперше головною опорою повстання стало Лівобережжя. І вперше відчулося – перемога козацького війська над коронним

---

²⁷ Ба навіть 1648 р. кримський хан переконував турецький уряд, що здатний схилити козаків піти на морську службу Османам у триваючій війні з Венецією.

цілком можлива²⁸. З'явився і прецедент зростання реєстру Війська Запорізького (з 6-и до 8-и тис.) як результат повстання.

Конфлікт пробували роздмухати росіяни і навіть шведи, але 1632 р. козаки знов стали разом із коронним військом у великій війні з Московським царством за Смоленськ (1632-1634). Для України це була ще й війна за Лівобережжя, яка відсунула далі на схід і стабілізувала кордон української колонізації.

Але обрання нового короля Владислава IV поставило руську спільноту перед великою дилемою. Адже, король фактично задовольнив «шляхетську» частину її вимог – легітимізував православну церкву і культурні ініціативи, а також зняв обмеження для політичної кар'єри православних шляхтичів. 1638-1641 рр. українські аристократи відстояли і своє право на князівські титули²⁹ (вони суперечили постулату про підставову рівність між шляхтою, але князі послалися на «привілей унії» – Люблін-1569).

Загалом виглядало, що «русська партія» могла досягти своїх цілей у Речі Посполитій цілком законним шляхом і «козацька шабля» їй вже ніби і без потреби. Утім, осягнення річпосполитської рівності швидко призвело до розмивання «руськості» українських вельмож і навіть оновлена П. Могилою православна церква схилилася до компромісу з греко-католиками (у формі Київського патріархату водночас вірного і Константинополь, і Риму³⁰). Власне, то «імперський» колір періоду по-

---

²⁸ Цікаве повідомлення хроніки Наїми, що вже після Переяславської кампанії (за угодою від 8.IX.1630 р.) коронний гетьман погодився на те, що турки з Очакова самі «зачистять» острови Запоріжжя. Нагадаю, ще 1625 р. ляхи хизувалися перед Османами, що власноруч приборкали козаків.

²⁹ Це справляло враження навіть на польську рідню українських князів. Ось Фірлеї, породичавшись з кн. Вишневецькими, також стали писати, що і вони походять від перших руських князів (зокрема, від Рюрика і Ігоря, див. «Катафалк рицерський» 1650 р.).

³⁰ Ідея Київського патріархату зринала і за часів Козацької революції. Ось про гетьмана П. Дорошенка і митрополита Й. Тукальського є згадка 1670 р., що вони думають про «удільну державу і патріархат».

всюдно сприяв стандартизації (освіти, політичних і юридичних практик і т. ін.), яка мала відчутне забарвлення колонізації.

Навіть із претендентами на роль потенційного «короля Русі» з'явилися проблеми. А притому, що монархічна ідея тоді панувала в Європі (та власне – в усьому знайомому українцям «цивілізованому світі») і навіть у Речі Посполитій ідея «вибору П'яста» (короля-земляка) була цілком легітимна – це є знак явної «структурної кризи».

Нагадаємо, що у групі т. зв. «княжат головних» Русі-України XVI ст. була доволі чітка ієрархія. Спочатку кн. Слуцькі (Олельковичі) – нащадки київських князів і старша, навіть за Ягелонів, лінія Гедиміновичів. Передостанній з них – Юрій Слуцький – під час 1-го безкоролів'я 1573 р. претендував на спадок по Сигізмунду-Августу. Але останній представник чоловічої лінії цього роду зійшов зі світу вже 1586 р.

Далі йшли князі Острозькі. Вони – цілком можливо під впливом Любліна-1569, де спадщина Галицько-Волинського князівства-королівства стала опертям «національної програми» депутатів-волинців – почали виводити свій рід від короля Данила Галицького. По вигасанню Слуцьких, примат князя Василя-Костянтина Острозького (1526-1608) вже був беззаперечний³¹. Утім, його єдиний православний син Олександр помер ще 1603 р., 1619 р. – помер і Януш-Павло, останній син того Олександра, а 1620 р. – і останній представник чоловічої лінії всього цього князівського роду, католик Януш Острозький.

Основними спадкоємцями Острозьких стали до того менш примітні князі Заславські. Але з ними реально конкурувати могли вже і князі Вишневецькі. Цікаво, що представники цих двох аристократичних домів – Владислав-Домінік Заславський та Ярема Вишневецький (1612-1651) – 1639 р. претендували на руку «першої нареченої» Корони – Гризельди Замойської і остання вибрала князя Ярему. На цього українського аристократа великі надії покладав і його родич по матері, митрополит Петро Могила. Але юний Ярема рано осиротів і виховувався у

---

³¹ У генеалогії 1600 р. (з «De bello Ostrogiano» Шимона Пекаліда) Острозьких вивели просто від «*патріарха Руса*».

сім'ї іншого родича – католика Костянтина Вишневецького. Під його впливом цей останній православний Вишневецький і перейшов на католицизм.

У 1630-х рр. «руську партію» очолив парламентський діяч Адам Кисіль (той навіть вивів свій рід від одного з перших не князівських персонажів давньоруських літописів – воєводи Свенельда). На сеймі 1641 р. він озвучив цілком сформульовану концепцію єдності «всіх чотирьох руських воєводств» (Брацлавського, Волинського, Київського і Чернігівського). З погляду норм Шляхетської революції, Кисіль зрештою був органічнішим політичним лідером, але для звичної до «князівського даху» України-Руси його харизма-легітимність виглядала слабшою. Так само, і готовність цього волинця вивести за дужки «Русі» три долюблінські руські воєводства (Руське, Подільське і Белзьке) контрастують як з ранішими (1613 р. – Русь з шести воєводств³² – Я.-Щ. Гербурт; аналогічно окреслена і «Червона Русь» у трактаті Ш. Старовольського «Полонія» 1632 р.), так і пізнішими українськими маніфестами (1648 р. «Русь – по Віслу» Б. Хмельницького³³).

Іншими «стовпами» річпосполитської влади на теренах України були вожді армії – коронні гетьмани. І власне, якщо українська шляхта могла «гратися у короля» – то ось її конкуренти-козаки якраз «гратися у гетьмана». Не дивно, що останній носій «русько-королівської» легітимності – князь Ярема Вишневецький – так пристрасно марив коронною булавою³⁴.

З гетьманами Речі Посполитій майже увесь період 1608-1648 рр. пастило. Спочатку булаву великого коронного гетьмана тримав Станіслав Жолкевський (до смерті на полі бою

---

³² 7-го – Чернігівського воєводства – тоді ще не існувало (утворене 1635 р.).

³³ Власне, окреслення «Русь – по Віслу» можна зустріти і раніше. Ось див. у творі з 1616 р.: *Poloneutichia Andrzeja Lubienieckiego*. – Lwów, 1843. – S. 69.

³⁴ Цікаво, що останній Острозький – князь Януш – також обрався на короля, коли по смерті Я. Замойського 1605 р. коронне гетьманство дісталось не йому, а С. Жолкевському. Так що булава – то давній приз-мрія українських королев'ят.

1620 р.), потім Станіслав Конєцпольський (до смерті 1646 р.) – обидва були непересічні полководці (вартий на згадку ще Стефан Хмелецький, який заступав відсутнього Конєцпольського у кампаніях на Україні 1626-1629 рр.). І лише останній носій того клейноду – Миколай Потоцький – мав посередні полководницькі таланти.

Для українських справ значущим був і певний рівень релігійної толерантності Жолкевського і Конєцпольського (з плеканням загальнохристиянської вояцької солідарності) – перший взагалі походив з історично православної родини (є версія, що навіть хрестив його православний піп; мав цей гетьман і численних православних клієнтів – зокрема і батька Б. Хмельницького), а другий виявляв схильність до протестантів (його клієнтом став аріанин Ю. Немирич) і скептично ставився до уніатів (греко-католиків). М. Потоцький поступався попередникам і у цьому – відданий католик, якихось ширших релігійних обріїв він не мав.

Дуже характерно, що саме розлогі володіння коронних гетьманів на Україні були базою для козацьких повстань. Адже гетьманська військова клієнтела мала тут надто близькі стосунки з козацтвом, а армійські склади харчів, пороху і спорядження ставали першою ціллю повстанців.

А для козаків, все більше, повстання лишалося єдиним виходом – уряд не забув уроків Переяслава-1630 і пробував ізолювати Військо Запорізьке та надійніше взяти його у карби. Уже мовилося, що поступки православної церкви та українським аристократам позбавили козацтво старих «руських» союзників. 1635 р. збудований перший Кодак, який навис над вільним Запоріжжям (щоправда, його відразу знесли повстанці І. Сулими – лише відбудований 1639 р. 2-й Кодак міцно стояв до 1648 р.).

З 1630-х років все гучніше чуються голоси, що запорожців на військову службу треба вербувати не підрозділами з власним командуванням, а в індивідуальному порядку – як польську (т. зв. виборну) піхоту. Поширюється і практика творення піхотних формацій одного з козаками класу («німецька піхота», драгуни, гайдуки, яничари, стрільці), які прозоро натя-

кали, що козацтво тут не монополіст³⁵ (згадаймо, історію з корсунським старостою С. Даниловичем, який, за козацьким літописами, спробував на початку 1630-х рр. відмовитися від послуг клієнтів-козаків, бо і своїх шляхтичів привів досить).

Тогочасні коронні жовніри, зрештою, добре познайомилися із Наддніпрянщиною (раніше знання місцевості тут було суто козацьким козирем)³⁶, а з появою Кодака-1639 і Запоріжжя уже не сприймалося далекою пустелею³⁷. 1644 р. під Охматовим (недалеко Умані) війську Корони уперше вдалося розбити велике татарське військо на початку вторгнення, а не при відступі – після спустошення краю³⁸.

Закордонну службу козаків – Москві (тут «служилих черкас» приймають охоче на степовий кордон), Кримському ханству (яке має клопіт з ногайцями Кантемира), а також спільні виправи запорожців з донцями проти турків (з героїчним Азовським сидінням 1637-1642 рр. включно) – Річ Посполита також за «заслуги перед державою» або зовсім не лічить, або лічить дуже вибірково (краща ситуація була з тими,

---

³⁵ Реалізацію цієї ідеї, щоправда, підірвала спроба і за дешевизною таких вояків наблизитися до козаків. Тому, «німцями» і «яничарами» служили ті самі українці і нові однострої їм дороги не були. На початку Козацької революції такі «німці» стріляли у спину шляхті в Корсунській битві 1648 р., а драгуни на Сіверщині чемно відсилали клейноди підрозділу наймачеві і ставали на козацький бік. Зіркою жовнірів-ветеранів, котрі підтримали Козацьку революцію, став полковник Михайло (Станіслав) Кричевський.

³⁶ 1644 р. у Львові Кшиштоф Порадовський видає твір «Розмова України з жовніром», у якому, явно в пику козацтву, оголошує шляхту єдиною справжньою захисницею краю.

³⁷ Он зірка військової клієнтели коронного гетьмана С. Конєцького – коронний стражник Самійло Лащ – і на Запоріжжі замолоду побував. І попри те, що саме він 1637-1638 рр. багато в чому спричинився до розгрому козацьких повстанців, 1648 р. Б. Хмельницький пропонував йому полковницький пернач у Війську Запорізькому.

³⁸ Так, козаки-реєстровці взяли участь у тій битві, але то вже не була Біла Церква-1626, коли переможцями величали двох гетьманів – коронного і козацького.

хто вирушав на бойовища Тридцятилітньої війни – воювати на боці католицьких союзників польського короля). Зрештою, і козацький реєстр стає вельми дієвим засобом для корумпування частини козацтва.

Була у козаків «остання надія» на велику війну Речі Посполитої з Туреччиною – на відвойованих землях їм цілком могло ще знайти місце. Але і 1635 р. (кам'янецький табір), і 1646-1647 рр. ці плани зривалися. Не дивно, що саме після тих зривів розгорталися дві найбільших козацьких війни – 1637-1638 рр. і 1648 р.

У 1637-1638 рр. козаки уперше спробували наступальну стратегію – не чекати коронне військо, а йти йому на зустріч. Утім, «у полі» шляхетська кіннота домінувала і рухомий табір козаків був їй цілком «по зубах». А ось взяти «останній укріплений табір» козаків для коронного війська і далі становило проблему (козацькі хроністи навіть цілі свої війни звали «табірщинами», бо табір і був осердям будь-якого військового руху)³⁹.

Принесла війна 1637-1638 рр. і явище організованої козацької еміграції – підросійський Чугуїв став осідком «гетьмана-увигнанні» Якова Острянина. Таким чином, початок української Слобожанщини було покладено⁴⁰. Спроба укріпитися ще й у турецькому Азові 1637-1642 рр., щоправда, провалилася. Турки ще й помстилися – 1641-1642 рр. вони будують під самим

---

³⁹ Цікаво, що *табір* як осереддя держави-«спільної справи» (речі посполитої) оспівав С. Сарницький 1577 р. (себто ще до часів козацьких війн). Цей апологет полюблінської Речі Посполитої вивів його як іпостась ідеального міста-поліса, де «король бурмістром, рада [=Сенат] райцями, а вся шляхта з усією Короною міщанами». У козацтва ця табірна тріада мала виглядати як гетьман-старшина-козаки. Підозрюю власне, що табір як символ державності розкручується ще від чеських таборитів XV ст. та степових ставок Орди.

⁴⁰ Цікавим для козаків був і царський указ 1637 р. про «казанні міста» (12 прикордонних міст, де уряд забороняв мешканцям внутрішніх районів Росії скуповувати землі – аби вони лишалися місцевим дрібним землевласникам, зобов'язаним нести і військову службу на кордоні).

Запоріжжям Кизикермен, який сильно обмежив можливості виходу запорожців на морський простір. У купі із відбудовою-розбудовою Річчю Посполитою над Порогами Кодака 1639 р. – відомий опис козацької ситуації як «нас вже увібрали в мішок – тільки що поки не зав'язали» цілком мав рацію⁴¹.

Утім, на краю козаки були не самі. Згаданий погром кримського війська коронним під Охматовим 1644 р.⁴² і блокування армією Речі Посполитої 1647 р. Муравського шляху при верхів'ях Ворскли (табір на Мерлі і Коломаку) показали, що «у мішку» не лише запорожці, але й татари в Криму (сам Іслам-Гірей, хан з 1644 р., мав свіжі спомини про 7 років польського полону після поразки під Бурштином 1629 р.). Ще пам'ятним було й те як під зверхність польського короля 1639 р. просилися бунтівні ногайці⁴³ (немало з них і далі наймалися до т. зв. татарських корогв українних магнатів).

Не дивно, що відчуття – далі вже час «останнього бою» і треба «хапатися за соломинку» – ширилося в обох спільнотах. Для козаків союз з татарами ще й давав шанс зрівноважити згадану перевагу шляхетської кінноти у наступі, на відкритому полі.

4.2. Козацька революція

і спроба Речі Посполитої адоптуватись до неї (1648-1713)

Козацька революція 1648-1709 рр.⁴⁴ навічно зруйнувала «золотий спокій» шляхти. У минуле пішов час неважких перемог

---

⁴¹ На початку 1648 р. підписане королівське надання Запоріжжя (з усіма прилеглими річками) кн. Я. Вишневецькому. У дію вступити йому завадила лише Козацька революція.

⁴² Написаний на рубежі 1644 і 1645 рр. «Дискурс про знесення кримських татар у союзі з Москвою» гетьмана С. Конєцпольського зауважував, що кримці наразі особливо вразливі, коли їм «пів панства немал знесено».

⁴³ Ще 1637 р. польський уряд акцентував, що Чечельник, околиці якого ногайці бажали зробити центром свого об'єднання, знаходиться у «коронних полях».

⁴⁴ Як і у випадку із Шляхетською революцією (1505-1608) верхня межа Козацької революції (ультрареволюції) прив'язана до дати,

«за явною перевагою». Тепер треба вже було бігти на повну силу, аби тільки залишатися на місці. Але Речі Посполитій ще ставало снаги на змагання. Капітал Шляхетської революції давав значний запас міцності.

Тому революціонерам-козакам прийшлося забагато ставити на «методи слабких» – на руйнування⁴⁵. Зрештою, досить природно, що Військо Запорізьке передовсім на війні було здатне доводити супротивнику свою перевагу⁴⁶. Зі старими героями – шляхтою – трапилося те ж, що колись із спартанцями – їх домінування на полі бою в Елладі закінчилося, коли фіванці додумалися до нерівномірного шиккування (з ударним загоном прориву).

«Прорватися» козакам вдалося, а ось із створенням очевидної альтернативи, яка могла позмагатися на всіх цивілізаційних

коли закінчився розвиток-зростання проекту і почався розвиток-деградація (і це не лише полтавська поразка 1709 р. генерації мазепинців, але і страта поляками 1702 р. Данила Братковського – останнього волинського шляхетського політика, який вибрав бік Козацької революції, котра надалі «вироджується» в гайдамацький рух/селянську війну-жакерію). Скорочення ж кожної чергової «революційної епохи» за часом – то взагалі виразна тенденція як ранньомодерних, так і модерних революцій.

Якщо шукати у новій революції своє «вершинне плато» (у попередньої Шляхетської, нагадаю, це був час між 1564 і 1608 рр.), то у Козацької революції це буде відтінок *від 1668 р.* – коли «обидва береги Дніпра» солідарно виступили проти Андрусівського розполовинення України *до 1709 р.* – коли гетьман І. Мазепа не зміг збройно («през шаблю») здобути незалежність Гетьманщини. Втім, на підлеглому Речі Посполитій Правобережжі опір мазепинців-орликівців тривав до 1713 р.

⁴⁵ Американський революціознавець М. Малія вказував, що для успіху і масштабу революції важливі вже існуюча розвинута державна структура, потужна столиця-мегаполіс з інтернаціональними зв'язками та максимально широка коаліція станів. Усе це в Україні маємо радше в ослабленому варіанті.

⁴⁶ Ідея, що козаки кращі за шляхту воїни, як і думка, що мілітарно-фронтирна Русь-Україна більш лицарська країна, аніж цивільно-тилова Польща – то наріжні камні української ідентичності ще з XVI ст.

фронтах та універсальних змістах, були проблеми (а революції виграють не лише «през шаблю», але й через розум і красу чи то через т. зв. «складність» системи-суспільства)⁴⁷. Ба навіть «військовий ресурс» козацтво мало не безмежний – і повстанська необхідність діяти часто-густо числом, а не вмінням, виснажувала його підвищеними темпами. Отже, шляхта ще спробувала «виграти за очками».

Взагалі середина XVII ст. – це час загальноєвропейської кризи, яку охоче звали «залізним віком» (який приходить на зміну добробуту «золотого»). Ось і італійський історик Майоліно Бізаччіоні не завагався вписати Козацьку революцію в Україні до своєї «Історії громадянських війн останнього часу» (Венеція, 1653; 1655; 1664; а також Болонья, 1654; 1663). Сучасний український читач надто часто гадає, що війна, чума та руїна тоді – то лише на наших «кривавих землях», а «за бугором» – саме процвітання. Насправді лихоманило усю Європу (це т. зв. «криза середини XVII ст.» – тоді навіть з кліматом знані проблеми⁴⁸) і людськими втратами-жертвами чи міграціями-згонами годі було тут когось здивувати.

---

⁴⁷ Метою ефективною трансформації є більш збалансоване, інтегроване і всевключаюче суспільство (Кен Вілбер). Цікаво, що й інші проекти, які змагалися за лідерство на європейській периферії – також спочатку ставлять на зброю-силу. Розум-наука живе собі збоку. Це добре ілюструється впливовими «новими» університетськими центрами, які з'являються у XVII ст. поруч, але не в середині великодержавних «ядер» (для Швеції – то данський Копенгаген, для Прусії – тюрингська Єна, для царської Росії – ближче вже до XVIII ст. – український Київ).

⁴⁸ Делюмо писав, що фантастично різнобарвне XVI ст. в усіх областях віддалялося від традиційних настанов, але так і не знайшло рівноваги. Не дивно, що наступне XVII ст. знане і з епітетами «залізний вік» і «бунтівне століття». Бродель висловлював цікаве міркування, що ісламський світ-економіка та Росія, як ще один регіональний світ-економіка, знаходилися поза межами тогочасної кризи європейського світу-економіки. Тому для прикордонної української спільноти спроба у кризовий час «підключитися» до сусідніх альтернатив виглядає природно.

Мирний характер Шляхетської революції не в останню чергу забезпечив «союз з тронем»⁴⁹. Козаки теж були не від того, аби залучити на свій бік монарха і діяти як «взірцеві піддані», але розірвати попередній пакт короля і шляхти не змогли (хоча, ситуаційна обопільнокорисна узгодженість дій і далі траплялася)⁵⁰. Традиційно Військо Запорізьке мало слабкість до володарів-войовників – як ось Владислав IV чи Ян Собеський. Зрештою, і король Ян-Казимир (1648-1668) мав чим завдячувати козакам і не був їм за особистого ворога⁵¹.

А ось претензії шляхетства на винятковість у суспільному проводі козацтво підважувало ефективно. Бо очевидність примата «заслуг» над «чесною за народженням» мала усі переваги як давньої «святої простоти», так і нової ренесансної «природності». Зрештою, Шляхетська революція сама почала експлуатувати демократичну риторичку – не дивно, що вона виривалася за прийнятні для шляхти рамки на простір універсальності. Довести, що козацька Річ Посполита більш загально-«посполита» за шляхетську, було не складно (так, у т. ч. і засобами Його Високості Популізму із гаслом «дешевої влади»). Але визнати рацію «молодшої братії» шляхтичам виявилось чи не найважче

---

⁴⁹ Ще Токвіль зауважив, що егалітаризм ранньомодерних монархів не такий вже безневинний – наступ на аристократію з її імунитетами, це й атака на індивідуальну свободу. Тому у шляхти з «тронем» були доволі складні стосунки. Козаки у сподіваннях на монарха були загалом наївніші.

⁵⁰ Зрештою, і можливості польського короля станом на середину XVII ст. були скромніші за часи підйому Шляхетської революції у XVI ст. Ось за сеймовою постановою 1611 р. старости – основа впливу монарха на владу на місцях – стають «земськими», а не «королівськими» урядниками.

⁵¹ З пізніших випадків співпраці короля і козаків цікаві перемовини С. Лещинського з І. Мазепою 1705 р. Йшлося про те, що Гетьманщина стане особистим доменом польського монарха і буде пов'язана з Річчю Посполитою лише через його особу. Король отримувал антимангнатський важіль, козаки – самоврядування.

(до певної міри повторилася ситуація «магнати проти шляхти» часів Шляхетської революції 1505-1608 рр.⁵²).

Як уже йшлося, свій проект козацько-українські революціонери мислили як «справжню й істинну Річ Посполиту», спадкоємця-відроджувача ідеї «ідеальної держави». Зменшення масштабу нового універсалістського проекту не повинно тут бентежити – то лише продовження попередньої тенденції, бо й Польсько-Литовська Річ Посполита була вже меншою і не єдиною спадкоємицею християнського/латинського світу-імперії. Та сама лінія розвитку позначилася і на соціальному «здрібнінні» революціонерів – зі шляхти у козаки (така «демократизація», як відомо, продовжуватиметься і надалі). Зрештою, емансипація/збільшення свободи – то, за Гегелем і філософами-утилітаристами, сенс історії (ймовірно – в основі цієї ідеї намагання європейської Реформації досягти загального, без усякого посередництва, вивищення людини у справі богопізнання). А козаків, як не рахуй, було/стало в Україні сильно побільше, ніж усіх гамузом шляхтичів.

Як доволі молода суспільна верства, не могли козаки розраховувати і на міжнародну солідарність у християнському світі – хоч скільки-небудь порівняльну із шляхетсько-аристократичною⁵³. Та й світова релігійна солідарність православ'я на

---

⁵² Тоді все закінчилося розчиненням (де-факто неповним) магнатів у шляхетському братстві. Згодом так само розчиняться у модерних націях випаде вже і шляхті, і козаччині.

⁵³ Хіба протестанти шукали можливості порозумітися з козацькими революціонерами – за лінією старого антикатолицького союзу протестантизму і православ'я. Єдиним діячем з козацького табору, хто займався міжнародним піаром країни, був екс-аріанин Ю. Немирич (його промова як посла Війська Запорізького на сеймі 1659 р. виходила друком німецькою мовою). А ось Вердум, німець-протестант з голландського прикордоння, навіть наочно побачивши 1670-1672 рр. Руїну на Галичині і Поділлі, схвалював виступ Хмельницького з міркувань, що гніт євреїв для християнина нестерпний (тут варто мати на увазі, що протестанти під час Нідерландської революції 1568-1648 рр. освоїли такий піар-хід як «Чорна легенда» – компрометація супротивників іспанців-папістів; за цією ж моделлю Вердум папістів-поляків малює зрадниками християнства, які віддали

ті католицької і протестантської виглядає скромно (хоча ось балканські сліди у Козацькій революції, справді, примітні, а авторитет церковного Києва «на закордонні» сягнув до того небаченого рівня).

Але бути «з краю» також іноді буває вигідно – ось і козацьким революціонерам пощастило на свій невеликий «фронтирний інтернаціонал» – Військо Донське, Кримський ханат, румунські князівства + Трансильванія та грецька (+південнослов'янська) діаспора. Звідси Козацька революція мала і союзників, і простір для «експорту революції». Особливе значення для її долі відіграв козацько-татарський союз⁵⁴ – якому Б. Хмельницький знайшов навіть історичне обґрунтування в «кроніках»⁵⁵, а наступне покоління козацьких інтелектуалів вже сприймало його як політичний заповіт «великого Богдана»⁵⁶. Річ Посполита охоче оголошувала цей союз державною зрадою («лігою пса з вовком на господаря»), але вже у 1650-х рр. вона ж «перехопила» цього союзника козаків (і до кінця існування обох потуг їх союзництво звалось традиційним).

А ось «народна солідарність» була на козацькому боці.

козаків на поталу недовіркам). Зрештою, і «Опис України» (1651; 1660) – європейський козацький бестселер того часу – написав гугенот Боплан.

⁵⁴ Цікаво, що він окреслювався як *побратимство* (див. «царики татарские, побратавшиися з нами»: РГАДА. Ф. 79. Оп. 1. 1660 р. № 4. Арк. 143).

⁵⁵ «Хмельницький ... давав пораду, яку вичитав у хроніці, що від віків русь у союзі з татарами давали відсіч литві та полякам», див.: *Relacje wojenne z pierwszych lat walk polsko-kozackich powstania Bohdana Chmielnickiego, okresu «Ogniem i mieczem»*, (1648-1651). – Warszawa, 1999. – S. 98.

⁵⁶ Див. у публіцистичному творі 1684 р.: «казакам гетман Богдан Хмельницькой приказывал при смерти своей, при котором государстве станете, стойте, токмо татар не гневайте, ибо с татарами от кого хочете, от того отобъетесь» (*Кочегаров К. А.* «Все наши вольности в арендах». «Остерегательное письмо» против украинского гетмана Ивана Самойловича 1684 г. // Сборник статей по русской истории в честь Александра Ивановича Гамаюнова к его 60-летию от друзей и коллег. – Москва, 2019. – С. 200-201).

Відкритість козацтва для простолюду далеко перевищувала усі «соціальні ліфти» санкціоновані Шляхетською революцією⁵⁷. Масове революційне покозачення українців 1648 р. призводило до того, що *кільком* відсоткам шляхти ставали опонувати *десятки* відсотків «скозачилих» (розмови про всенародну підтримку – то вже, ясна річ, модерна риторика⁵⁸). І закриватися (як це швидко стало зі шляхетськими революціонерами) козацький рекрутинг не збирався. Зрештою, претенденти на ранг «ідеальних козаків» – запорожці – взагалі практикували безжонство, а отже цілковито відкидали ідею козацького статусу за народженням (Запоріжжя лише *школа*).

Утім, рівні підтримки Козацької революції українцями різнилися (на віртуальному референдумі Б. Хмельницький за просто міг і програти!). Як свідчив полонений 1653 р. син вінницького сотника – «усі б радо війну занехаяли, окрім самих лише старих козаків і тих, хто сторону Хмельницького тримають»⁵⁹. Отже, маємо відразу три групи з різною мотивацією і завзяттям (і це не весь можливий перелік⁶⁰). Тому, матеріал для програми «поділяй і володарюй» був готовий.

---

⁵⁷ Хто любить цифри може, наприклад, порівняти «кількість виборців». У перших виборах польського короля 1573 р. взяли участь 40-50 тис. шляхтичів з цілої Речі Посполитої (і це за оптимістичними підрахунками). Зборівський реєстр 1649 р. в Козацькій Україні робив виборцями гетьмана 40 тис. козаків (а Переяславський реєстр 1654 р. взагалі 60 тис.).

⁵⁸ Справді маємо прямі заяви сучасників, що «*тут що не хлоп – то козак*» (інформація про настрої простолюду в Руському воеводстві у листі зі Львова 26.V.1648 р.), але все таки то емоційна реакція.

⁵⁹ *Ковалець Т.* Маловідомі козацькі й татарські конфесати із часів Жванецької кампанії 1653 року // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – Вип. 27. – Київ, 2018. – С. 445-446.

⁶⁰ Окреслився і новий антагонізм між старшиною, яка отримала рангові маєтності (себто постійне і незалежне від війни джерело прибутків), і рядовими козаками, котрі хоч і зросли чисельно, але практично перестали отримувати жалування (тому чимало з них охоче пригадували як добре було колись ходити морем по здобич до турецьких володінь).

Важливо також, що Речі Посполитій доволі швидко вдалося обмежити «простір» Козацької революції. Для того навіть найпопулярніший термін-ідентифікатор «Русь» десь близько 1649 р. підмінили на значно вужчу «Україну»⁶¹. Далі – вже на шляху до Гадяцької унії 1658 р. – вдалося змістити самі панівні інтерпретації Козацької революції – від «міжнаціонального конфлікту» (боротьби козаків-русинів з ляхами) до «громадянського» (війни домової).

Отже, козаків зупинили на Волині і Поділлі. А Галичина стала антикозацьким форпостом Речі Посполитої – це база коронної армії, тут осідають вигнанці зі скозачілого сходу та «зачищають» православ'я. Місцевий герой – Стефан Чарнецький – відзначився збиткуванням з решток тіла Б. Хмельницького, а Львів, за заслуги у війнах з повстанцями-реbelізантами, 1659 р. навіть колективно нобілітований (за прикладом державних столиць – Кракова, Варшави і Вільно)⁶².

---

⁶¹ Попри давність терміну «Україна», тлумачення «Україна-вітчизна» він отримав якраз за часів Козацької революції. Гадаю, що формально – то ідеологічна спадщина Зборівської угоди 1649 р. Тоді, аби не вживати термінів «Русь» чи «Русь Червона», які сприймалися – справді – «по Віслу», «Україна» – «по Стир» чи «по Случ» (*по Стир* – то включно з Волинським і, можливо, Подільським воєводствами, а *по Случ* – без них, лише Київське, Брацлавське і Чернігівське) – стала прийнятним для обох сторін конфлікту компромісом.

До речі, здається, нововитлумачена «Україна» не єдиний тогочасний «новороб». Були тоді охочі й виокремити-обрізати шляхетське українсько-білоруське *Полісся* – див. мапу Д. Цвікера замовлену Ю. Немиричем 1650 р. – на противагу козацько-степовій *Україні*. Утім, остання звияжила і стала домінантою – це засвідчили і нові політико-регіональні терміни-клони – *Слобідська Україна*, *Мала Україна* (так, 1681 р. молдовські літописці окреслили екс-володіння Ю. Хмельницького між Дніпром і Дністром) та *Ханська Україна*.

⁶² Про ключове значення Львова місцевий річпосполитський патріот С. Кушевич писав: «...Тратимо сі краї, оборону, замок найсильніший проти варварів, праве око Речі Посполитої, скарбницю, звідки гроші, головна пружина у війні, одинокий спільний торг королівства, де всякі товари привозяться зі Сходу».

Скористалася Річ Посполита і жадібністю росіян, які загубили проект експорту козацького ладу на Західну Україну 1655 р., а також до Білорусі (цар вважав, що його нові васали мають завойовувати землі для нього, а не для себе). Так само обмежила експансію Козацької революції Москва і на землях Слобожанщини⁶³. Зрештою, поділ України Дніпром у 1660-х рр. між Річчю Посполитою і Московським царством став найбільшим ударом по революційному проекту козаків. У відповідь – 1668 р. – українці ще спромоглися на загальнонаціональне повстання проти того розшматування, але сили були вже аж дуже нерівні⁶⁴.

Взагалі, те що Речі Посполитій не вистачало самих лише власних сил на протистояння з Козацькою революцією – то мабуть головний мотив цілого періоду 1648-1713 рр. Союзи-угоди – з татарами і росіянами, вичікування слухного моменту, а не нав'язування власного порядку денного – ось нині уділ шляхетських патріотів. Ще й втрати на інших фронтах – поки пильнуєш Україну (зник статус європейської «великої держави»; відвалилася Прусія; Швеція, Росія і Туреччина понадкушували з усіх боків). Зрештою, нова річпосполитська скупість зірвала небезперспективну Гадяцьку унію 1658 р. – сейм 1659 р. забув уроки Любліна-1569, коли литвинам охоче йшли назустріч і то ще потім треба було Баторієвих перемог (які вирішували передусім великолитовські проблеми), аби заспокоїти сепаратизм ВКЛ.

Тимчасом для козаків Річ Посполита ставала символом альтернативи. Порівняльна рамка – «а як у ляхів», «а як було за ляхів, коли і початок наших вольностей» – тепер то «міра всіх речей», точка відліку і перший інтелектуальний порух в осмисленні будь-якої суспільної проблеми.

---

⁶³ Лише антитатарська діяльність запорожців викликала майже повне схвалення Москви, тому ж і бачимо далі зростання позицій Січі.

⁶⁴ Цікаво, що повстанці заманіфестували принципову незгоду і з попередніми обрізаннями України. 1669 р. в угоді з Туреччиною гетьман П. Дорошенко визначав українські кордони від р. Вісла і міст Перемишль і Самбір на заході до Путивля і Сєвська на сході.

Докладний виклад подій Козацької революції 1648-1709 рр. виходить за рамки цього нарису, отже можемо дозволити собі сфокусуватися лише на важливих проявах козацько-шляхетських стосунків цього періоду. Насправді, єдиним шансом Речі Посполитої зупинити козаків ще на початку революції (десь до 1651 р.) було повернення до планів турецької війни Владислава IV⁶⁵. У цього варіанта мався навіть впливовий міжнародний лобіст – Венеція, яка якраз вступила у затяжну війну з Османами (1645-1669).

Утім, шляхта не хотіла миритися, не поквитавшись за поразки 1648-1649 рр. (з них особливо відчутні Пилявці-1648, коли повстанці отримали вольову перемогу над шляхетським ополченням-посполитим рушенням⁶⁶, та Зборів-1649, коли коронну армію не врятувала навіть присутність на полі бою монарха). Гонка відплатних акцій 1650-1653 рр. дорого коштувала обом сторонам. Після Жванця-1653 – це вже був тупик⁶⁷.

---

⁶⁵ Б. Хмельницький 1649 р. озвучував вельми перспективний план – після замирення з Річчю Посполитою почати війну з Туреччиною з метою допомогти Кримському ханству здобути незалежність. Для цього організувати морський похід на Чорне море, а сухоходом піти штурмувати Білгород-Дністровський (отже, здобути Козацькій Україні власний чорноморський порт). Незалежний Крим із допомогою союзних козаків-мушкетерів цілком здатний був би і відповісти на калмицький виклик і зберегти гегемонію у Великому Степу (а це ще й можливість відроджувати Шовковий шлях до Китаю).

⁶⁶ Жовті Води-1648 списували на несподівану татарську допомогу, а Корсунь-1648 – на обман, засідку і зраду. Отже, вождя Козацької революції Б. Хмельницького вважали спочатку випадковим «щасливчиком», а не полководцем з талантом. Лише під Пилявцями шляхетське військо програло козакам «в чисту» – бо вичерпало усі ресурси наступу, а від бою в обороні відмовилося саме і... втекло.

⁶⁷ Про вичерпаність козацьких ресурсів є фольклорний переказ з Корсуня: «Як став Хмельницький над Случчу [=на кордоні], на горі, то обібрав своє військо так, що не зосталось у козаків грошей ні в кишнях, ні зашитих», див.: *Кулиш П.* Записки о Южной Руси. – Т. 1. – СПб., 1856. – С. 148. З 26.XII.1652 р. є лист з інформацією про плани козаків зі слів її очільників (Т. Хмельницького і І. Виговського). Останні заявили молдовським союзникам, що готові битися до

Б. Хмельницький спробував новий «хід конем» – і уклав Переяславську угоду з Росією 1654 р.⁶⁸. Але та швидко розчарувала Великого гетьмана небажанням іти до кінця та готовністю до компромісів з Польською Кораною (та й російська кіннота була посередньою заміною татарської⁶⁹). Зрештою, вершиною гетьманської дипломатії став Раднотський договір 1656 р. (союз між Військом Запорізьким, Швецією, Трансильванією, Бранденбургом і литовським князем Богуславом Радзивілом)⁷⁰ – тоді Козацька революція реально була найближче від того, аби *потопити*-заступити шляхетську Річ Посполиту.

Побачивши козаків на вулицях Варшави у червні 1657 р., поляки стали охочишими до компромісів⁷¹. У Гадячі 1658 р. дійшли попередньої домовленості з гетьманом І. Виговським. А ось далі шляхта почала виявляти дріб'язковість і короткозорість – порізала на сеймі 1659 р. козацький «Сумаріуш Пунктів» (щодо якого в молодій українській спільноті таки

перемоги («до того як шабля ляцька нас не переломить або ми ляхів не поконаємо»), але казали – їм для виграшу до того війська, що є, треба ще 50 тис. найманців, на яких грошей не мають (на Гетьманщині і в Криму того року потрепали від неврожаю і засухи). Робочим гетьманським планом було миритися з поляками, а у зручний момент (коли неприятель не матиме великого зібраного війська) бити їх і так – шматками – проковтнути потужного ворога, див.: *Listy Hetmańskie rodu Potockich*. – Т. II: Korespondencja Stanisława Rewery Potockiego. Hetman polny koronny 1652-1654, hetman wielki koronny 1654-1667 / оргас. Р. Kroll. – Warszawa, 2019. – S. 64.

⁶⁸ Свій «хід конем» важилися зробити і Річ Посполита, яка на початку 1653 р. (перед Жванцем-1653) спробувала нав'язати контакти з новим суперником кримських союзників козаків – калмиками.

⁶⁹ Англієць Пейтон 1598 р. зауважив, що найкращі кавалеристи московської армії – татари-ногайці.

⁷⁰ Потенційно до цього союзу могли приєднатися і румунські князівства.

⁷¹ 1670 р. на Острозькій комісії поляки прямо казали козакам, що на Гадяч-1658 пішли через шведську загрозу (тобто Раднот-1656 працював!).

утворився консенсус)⁷². Причому, діяла польська сторона⁷³ цілком протилежно до Любліна-1569 – тоді «волинцям» дали скласти свій крайовий привілей власноруч – в обмін на відмову від престижних декларацій (присяги як ще одному окремому народу Речі Посполитої). У 1659 р. діяли навпаки – гадали, що за титул «Велике князівство Руське» можна вимагати обмежень конкретних станових і групових інтересів. Але брати українця «красивим словом» – то марна справа⁷⁴.

Ще й рятувати Виговського, який і з «підрізаними крилами» тримався мужньо до кінця, прийшли хіба союзні Речі Посполитій татари (і з ними гетьман ще раз доказав ефективність козацько-кримської співпраці у Конотопській битві 1659 р.⁷⁵). Усе ще цінуючі українську єдність старшини-патріоти спробували по-новому домовитися з росіянами. Але ті із т. зв. «Переяславом-2» 1659 р. взагалі пішли на відверте ошуканство (підмінили акти Переяславської ради-1654). Тоді внутрішній консенсус в Україні і пропав – прийшла Руїна.

---

⁷² «Сумаріуш Пунктів і покірних прохань, які подає його милість ясновельможний гетьман Війська Запорозького разом з усім Військом Запорозьким і народом руським його королівській милості і всій речі Посполитій» (перед червнем 1659 р.), див.: *Пункти* Івана Виговського українським послам на Варшавський сейм 1659 року (опублікував Д. Олянич) // *Записки НТШ.* – Т. ССХХІІ. – Львів, 1991. – С. 327-350.

⁷³ Поляки були принаймні договороздатні, бо литвинам ідея ділитися не на 2-х, а на 3-х взагалі не подобалася (адже вони втрачали блокувальну «золоту акцію»).

⁷⁴ Прикметно, що вчений хорват Ю. Крижанич, який майже весь 1659 р. провів на Гетьманщині, радив царю не соромитися назватися «гетьманом вічним подніпрським» (себто вписати цей титул до загального царського титулування). Бо таке «гетьманство» ніщо інше як «велике князівство», якщо взагалі «не царство». Див.: *Белокуров С. А.* Юрий Крижанич в России. – Вып. 1. – Москва, 1902. – С. 37 (Приложения). Отже, сучасне титулування (гетьманство), а не давнє (велике князівство), іде найвищим пріоритетом у постреволюційній Козацькій Україні.

⁷⁵ Турецькі хроністи за ту перемогу нарекли Виговського «королем Дніпра».

Сарматське воїнство Речі Посполитої ще спробувало виграти війну улюбленим квазітатарським способом – обходячи укріплення, нав'язати супротивнику генеральну битву у полі. Під Чудновом 1660 р. це спрацювало (великою мірою через небажання козаків підтримувати росіян-обманщиків до кінця), а ось 1664 р. царські війська не дали себе виманити з фортець.

І хоча нове козацьке повстання на Правобережжі, яке готував І. Виговський 1664 р., вдалося обезголовити і придушити, вже 1665-1666 рр. Річ Посполиту струсонув рокош Є. Любомирського, коли країна воювала із своєю ж шляхетською армією. Ян-Казимир перемиг, але, заплутаний у компромісах, цей монарх вже не бачив перспектив у своєму правлінні. Відтак, 1668 р. він став першим виборним королем, який добровільно зрікся трону.

А «свідомі українці» тим часом спробували «третьої шлях» – почали шукати протекції Османської імперії. Турки якраз 1665-1666 рр. нагадали про свою міць, розбудувавши систему укріплень Кизикермену (Кизикермен на правому боці Дніпра, Іслам-Кермен – на лівому, плюс два форти на островах – фортечна артилерія османів вже не мала ніяких «мертвих зон» і ефективно блокувала будь-якого запорізького судноплавця⁷⁶). Цілком вірогідно, що якраз неможливість повернення до піратського промислу на Чорному морі активізувало і втручання Запоріжжя у схватки за булаву на Гетьманщині⁷⁷.

Причому, спочатку у прихильників султанської протекції горувало бажання обмежитися простим поновленням козацько-

---

⁷⁶ «Морська» угода Б. Хмельницького з турками з липня 1648 р. передбачала, що Гетьманат сам збудує міста-порти нижче дніпрових Порогів, які стерегтимуть піратів і вестимуть легальну торгівлю морем (отже, йшлося про перепрофілювання Січі). Але то лишилося мрією Козацької України.

⁷⁷ Аналогічне перекриття турками гирла Дона закінчилося тим, що донські козаки знайшли собі новий – антиросійський напрямок активності – повстання С. Разіна 1667-1671 рр. А 1679 р. турки з Кизикермена планували будівництво нових фортець на Дніпрі (реально збудували форт на Тавані біля Кизикермену) – з прицілом розширити свій контроль аж до Кодака.

татарського союзу. Тож постать Петра Дорошенка – онука гетьмана, який склав голову за ханську справу 1628 р. – мала символічне значення. У межах цього формату вдалося поквитатися наприкінці 1666 р. за смерть Виговського, розгромивши на Брацлавщині корпус С. Маховського і навіть поставити на межу поразки цілу коронну армію під Підгайцями 1667 р. (власне, якби не диверсія запорожців І. Сірка на Крим, все у Дорошенка тоді б і вийшло⁷⁸).

Полякам знову прийшлося сідати за переговори. Новий король-земляк – Михайло Вишневецький (1669-1673) – був досить популярний серед українців⁷⁹, тож перспективи у компромісу були. Острозька комісія 1670 р. продемонструвала політичну зрілість уряду Дорошенка, але на тлі послаблення внутрішньої єдності козащини (з виокремленням Лівобережжя, Слобожанщини і Запоріжжя) коронні комісари порахували, що Чигирин просить забагато і дешевше буде пошукати зговірливіших (зокрема на Січі, де погоджувалися на суто станові вимоги «дореволюційного взірця»).

До речі, тривалий час в історіографії панувала візія, що компроміс з Козацькою революцією і державністю – то така «поступка» з боку коронних еліт (яка вигідніша власне козакам). Утім, як пише сучасний польський історик Я. Домбровський, то було критично важливим для будучності всієї Речі Посполитої: «Можлива угода позначилася б у перспективі позитивно на розвитку держави і всіх народів, котрі проживали у ній. Йдеться тут не лише про збільшення військової сили. По-перше, угода обмежила б економічну силу магнатерії та її

---

⁷⁸ Кримці після цього взагалі стали більше ставити на стосунки із Запоріжжям (яке вже нав'язало контакти з новим реальним конкурентом татар у степу – калмиками), а не з Чигирином (може бути, що тут також важила кримсько-російська угода від 7.VII.1670 р., за якою хан зобов'язувався не втручатися у справи Гетьманщини – як її підросійської, так і підпольської частини). І то був новий крок в українській Руїні (бо раніше татари стояли за гетьманів проти дейнеків-охлократів).

⁷⁹ Навіть П. Дорошенко звертався до нового короля як до «руського князя» за походженням і чекав від нього прихильності «до Русі».

політичні можливості. По-друге, поява на сеймі руського і православного представництва змусила б до проведення реформ, аби запобігти паралічу цієї ключової для держави інституції. По-третє, відбулося б загальмування чи уповільнення колонізації і конфесіоналізації держави, які несли за собою не тільки позитивні, але і численні негативні результати»⁸⁰.

Зрештою, злегковажили тоді поляки не лише чигиринського гетьмана, але і татар-липків (їх лічилося до 10 тис. осіб), яких козаки змішували із черемисами⁸¹. 1672 р. їм заборонили будувати мечеті на приватних землях, чим і штовхнули цю давню вояцьку спільноту на турецький бік (лише 1677 р., після скасування того дискримінаційного обмеження, значна частина липків повернулася під владу Речі Посполитої).

Дорошенко побив польсько-запорізького претендента на гетьманство Михайла Ханенка⁸², але це ще більше прив'язало «останнього козака» Правобережжя⁸³ до турецької допомоги. Турки таки рушили свою армію на Україну 1672 р. і «неприступний» Кам'янець пав. Поділля стало турецьким вілаєтом, а Львів прикордонням⁸⁴. Дорошенка надмірна близькість до но-

---

⁸⁰ *Dąbrowski J. Próby rozwiązania konfliktu kozackiego w latach 1648-1672 przez polskie elity polityczne // Соціум. Альманах соціальної історії. – Київ, 2007. – Вип. 7. – S. 160.*

⁸¹ *Чемериси/черемиси (барські черемиси)* – окрема група подолян (походили від поволзьких переселенців-марійців 1527 р., 1541-1542 рр. осіли в околицях Бару). 1672 р. вони разом з липками пішли на службу Османській імперії та її молдовським васалам. На той час відчутно українізовані. На польську службу поверталися частково після 1677 р., а далі після 1699 р. (під іменем «волоських чемерисів»).

⁸² Символічна «присяга на вірність» гетьману П. Дорошенку (а не монарху), складена 1672 р. в Умані місцевим козацьким полком та поспільством (див. AGAD, LL 25, k. 355v-356).

⁸³ «Останній козак» тут власне у сенсі *останній козацький революціонер-новатор*. Після П. Дорошенка Козацька революція на Правобережжі покотилася додолу – у царину хитких відроджень-ремійсій.

⁸⁴ На подільському кордоні завелися навіть свої *опришки* (до того це було явище лише гірської Галичини і молдовської Буковини), які діяли не лише як розбійники, але і як антитурецькі партизани. Для

вого кордону Османської імперії також не порадувала (бо жити «на фронті» ніхто не хотів).

І хоча у Хотинській битві 1673 р. армія Речі Посполитої довела свою боєздатність, герою тієї перемоги, яка забезпечила йому обрання на знов спустілий польський трон – королю-полководцю Яну Собеському (1674-1696) – прийшлося укласти невигідний мир. Це сталося 1676 р. у Журавному, поблизу Львова.

Російське втручання 1674-1676 рр. добило гетьманат Дорошенка, але турки не дали росіянам закріпитися на Правобережжі. Чигиринські війни 1677-1678 рр. зруйнували першу столицю Козацької революції, Київ став «островом» за Дніпром, а спустила – почасти через примусове зігнання населення на Лівобережжя 1679 р. – Правобережна Україна цілком опинилася у стані заручниці чужої геополітики (карикатурне Сарматське князівство Юрася Хмельницького 1677-1681 рр. тут лише найяскравіший епізод-приклад). Ключовим пунктом річпосполитської присутності в регіоні стала фортеця у Білій Церкві⁸⁵.

Утім, для українських козаків Правобережжя лишається сакральним тереном – батьківщиною їх вольностей. Повернути реальний зміст своєму титулу «гетьман обох сторін Дніпра» прагнули лівобережні гетьмани – і Іван Самойлович, і Іван Мазепа (останній взагалі мав імідж ставленика правобережних емігрантів). А Запоріжжя творило нові свої курені з правобережними назвами – як власне останній прихисток емігрантів і як маркер козацьких прав на ті землі (відплатний запорізький тероризм і народив згодом гайдамацький рух; зрештою і вся

подільських опришків була й інша назва – *левенці* (з турецької – озброєні селяни-козаки, місцева міліція). Хоча перебільшувати опір туркам на Поділлі не варто – поза шляхтою, багатьом місцевим османська влада була прийнятніша за польську (зокрема, у плані релігійних утисків статус православних покращав, а потурнаки – ті, хто прийняв іслам – мали податкові пільги). Зрештою, той, хто не хотів жити «під турком» – просто втік.

⁸⁵ Власне, за столицю краю австрійський дипломат, який їхав до Б. Хмельницького в Чигирин, сприйняв підкозацьку Білу Церкву ще у 1657 р.

слава Запорізької Січі другої половини XVII ст. – вона коштом Руїни гетьманських структур Правобережжя)⁸⁶.

Віденський погром турків 1683 р. дав Речі Посполитій нові шанси на Правобережній Україні. Король-воїн Собеський був схильний шукати з козаччиною, яка ще мала авторитетних вождів (як ось Самусь і Палій), компроміс. Власне, коронне військо було зосереджене на подільсько-молдовському напрямку – 1684 р. похід на Поділля, 1685 р. – на Буковину, 1686 р. – на Молдову, 1687 р. – облога Кам'яця, 1692 р. на Тернопільщині заклали новий армійський опорний пункт – Окопи святої Трійці. Отже, віддати допоміжний правобережний фронт допоміжному таки козацькому війську мало і чисто військовий сенс. Причому, тут козакам-правобережцям співпрацювати доводилося більше не з коронною армією, а із союзниками у війні з турками і татарами – лівобережним Гетьманатом і Росією.

1685 р. сейм Речі Посполитої декларував повернення козацтву «їхніх прадавніх вольностей, свобод і привілеїв», а королівські накази дозволили козакам осаджувати спустошені прикордонні землі. Насправді, спочатку йшлося про пунктир анклавів навколо давніх козацьких міст – Чигирина, Канева, Корсуня, Черкас, Умані, Кальника та Білої Церкви, але козаки традиційно швидко перевершили сподівання річпосполитського уряду (хоча за межі Київського та Брацлавського воєводств нова козаччина вже не сягала). Спробу накинути їм старшину зі шляхти – також поховали (разом із вбитим 1684 р. – за надмірні козацькі втрати у поході на Молдову – гетьманом Стефаном Куницьким).

Затурбувався тоді навіть гетьман Самойлович на Лівобережжі, бо польська агітація говорила про відновлення «золотого

---

⁸⁶ Наприкінці 1679 р. пробував домовитися з королем Яном Собеським і кошовий Іван Сірко, який претендував на гетьманську булаву. Причому, проект цього порозуміння явно продовжував лінію П. Дорошенка, див. текст чернетки привілею запорожцям: *Кочегаров К. А.* Отношения Запорожской Сечи с Речью Посполитой, Портой и Крымом в последние годы жизни кошевого атамана Ивана Серко // Славяноведение. – 2011. – № 2. – С. 10-11.

часу» первісних козацьких вольностей⁸⁷ і чимало примусово зігнаних мешканців Правобережжя потяглися назад, на рідні місця. Щоправда, нові козацькі правобережні центри – Богуслав і Фастів – тулилися до самого дніпровського кордону (хоча, спочатку «столицею» відроджуваного гетьманату лишився Хмельниченків Немирів⁸⁸). Але попри незначні, порівняно із лівобережною Гетьманщиною, сили правобережців, вони мали імідж «справжніх козаків», які живуть за прадавніми, ідеально-істинними звичаями⁸⁹. Тому, не дивно, що за лідерською харизмою Палій згодом конкурував із Мазепою.

1686 р. у Львові польський монарх підписав Вічний мир із Московським царством⁹⁰. Це також сприяло заспокоєнню Пра-

---

⁸⁷ У той час, коли на Лівобережжі старшина 1680-х рр. новозаведеними 1678 р. «орендами» відбирала у козаків традиційні джерела прибутків (зокрема суперприбуткове право виробництва і продажу алкоголю) і починала вимагати відробітків за зразком селянських («як і з мужиків»), «прадавні вольності» – то була велика соціальна бомба (до речі, знане пряме свідчення сучасника, що серед приводів Хмельниччини-1648 є і заборона польським комісаром козакам самогоноваріння, див. «*Relatia polska o śmierci króla jmcі s. p. Władysława oraz i o klęsce wojsk koronnych na Ukrainie*»).

1691 р., аби відновити «суспільний мир-договір» на теренах Лівобережної Гетьманщини, гетьман І. Мазепа мусив видати спеціальний універсал, де гарантував, що землі (та пов'язані із ними повинності) шаблею і власною кров'ю взяті козаками за Хмельниччини у «панів» часів «лядської держави» залишаться навечно у власності нових козацьких власників та їх спадкоємців.

⁸⁸ Відома схематична мапка з книжки Якуба-Казимира Гаура (Haur) «*Skład albo skarbiec znakomitych sekretów oekonomiey ziemianskiej...*» (Краків, 1693), де «Україна» (=ексгетьманська Правобережна Україна) показана зі столицею (=місцем головної битви за цей край короля Яна Собеського) в Немирові.

⁸⁹ Тут мотив Правобережжя-прабатьківщини зливався із запорізькими темами січовиків як першокозаків і Січі як козацької столиці. І це природно, бо Запоріжжя дуже активно брало участь у «правобережному відродженні».

⁹⁰ Сейм затвердив договір лише 1710 р. (і то з поправкою щодо релігійного питання, що нівелювала права православних).

вобережжя, яке мало розуміти, що дніпровий кордон – то тепер надовго⁹¹. Тим паче, що діям на півдні – проти татар і турків – це не заважало, бо Річ Посполита і Росія були союзниками на цьому фронті.

Лише Карловицький польсько-турецький мирний договір 1699 р. змінив цю ситуацію (він повернув Речі Посполитій Поділля та підтвердив її права на Правобережну Україну). Утім, вже смерть Я. Собеського, того істинного сарматського володаря, для якого козацтво було частиною «природної» картини буття Речі Посполитої, не віщувало козакам «світлого майбутнього». Новий король-саксонець, Август II Сильний (1697-1706, 1709-1733), вірив у сили своєї регулярної армії (яка не завадила татарам ще 1698 р. і 1699 р. спустошити Галичину⁹²), а козацтву звав застарілою «міліцією» (зрештою, і козаки під час королівських виборів трималися більше сторони його головного конкурента – французького принца Конде)⁹³.

Мир з турками і союз з Росією знецінив в очах шляхетського уряду потребу у козацтві. Тому, 1699 р. сейм ухвалив постанову про розпуск «козацької міліції»⁹⁴. Якійсь час козаки

---

⁹¹ Хоча, лівобережна Гетьманщина визнавала цей кордон не цілком (зокрема, на підставі, що на Лівобережжі мешкають власники маєтностей на Правобережжі). Ось Миргородський полк контролював правобережний Крилів у гирлі Тясмину (маєтність полковника Д. Апостола). Ще 1701 р. російські дипломати консультувались із І. Мазепою про можливість відступлення правобережної смуги від Стайок до Чигирини Речі Посполитій. Гетьман погоджувався на віддання Стайок, Трахтемирова та Трипілля, але відмовлявся піти на це щодо Чигирини, Крилова, Канева та Черкас.

⁹² Війна на широкополій Україні все ще велася з перевагою кінноти. Ось і Я. Собеський реформував мушкетерів у коронній армії, доозброївши їх бердишами – зручними якраз проти вершника. А в Західній Європі тоді вже запанував багнет (зручніший проти піхоти).

⁹³ Гадаю, король недооцінив давній монархізм козацтва – його готовність підтримувати володаря проти «непокірливого панства» (окреслення з запису книжки, подарованої козаками Уманського полку 1706 р. околичному Маньківському монастирю).

⁹⁴ Сейм 1699 р. прийняв дискримінаційні постанови і щодо православних міщан – їм, на відміну від греко-католиків, не давали зай-

сподівалися, що до її реалізації на практиці не дійде – вони навіть пішли 1700 р. разом з коронною армією воювати зі шведами під Ригу. Але 1702 р. король ствердив сеймову постанову своїми наказами (тоді ж помер і старий коронний гетьман С. Яблоновський, з яким у козаків була давня «історія стосунків»⁹⁵).

І Правобережжя знайшло ще сили на нове повстання 1702-1704 рр. (іноді зване «другою Хмельниччиною»). Зірками його стали фастівський полковник Семен Палій (саме він діяв проти Білої Церкви – головного центру річпосполитської присутності в регіоні) та останній шляхтич-інтелектуал, страчений Річчю Посполитою за підтримку козаків – волинець Данило Братковський (канонізований 2013 р.)⁹⁶. Козаки уникали великих битв з коронною армією, але змогли суттєво поширити зону свого контролю в бік Поділля і Полісся.

Зрештою, і поляки, зайняті Північною війною (1700-1721), бажали розібратися з повстанцями чужими руками. Справа в

мати посади в міських магістратах. А в Кам'янці-Подільському (щойно повернутому від турків) взагалі заборонили проживання дизунітам-православним (навіть євреям було краще – їм дозволяли офіційно затримуватися у місті на 3 дні).

⁹⁵ С. Яблоновський взагалі був проти союзу з Росією і Північної війни – він вважав, що саме з росіянами і треба воювати, а з козаками шукати компроміс.

⁹⁶ Власне, загибель Братковського стала символом смерті православної шляхти як примітної у Речі Посполитій соціальної групи. Уряд зміг нав'язати шляхетним громадянам думку, що православ'я=нелояльність (бо питання кому вони більш лояльні – польському королю чи російському царю, який позиціонував себе як оборонець світового православ'я). Усі річпосполитські українські єпархії перейшли на унію – Перемиська 1692 р., Львівська 1700 р., Луцька 1702 р. (власне до 1711 р. ще був шанс зберегти цю єпархію за православними). 1708 р. до греко-католиків приєдналося навіть Львівське Ставропігійне братство. Православними лишалися тільки правобережні терени Переяславської єпархії, яка стала вістрям боротьби з унією, бо 1711 р. сюди перейшов останній православний єпископ Луцької єпархії (але через кордон нормально функціонувати єпископство тут не могло і трималося хіба на мережі монастирів).

тому, що козаки оголошували про перехід у підданство російського царя. А той був союзником короля польського – тож ляхи запропонували Петру I прибрати своїх «підданих» з коронних володінь⁹⁷.

1704 р. російські війська із допоміжним лівобережним корпусом гетьмана Мазепи вступили на Правобережжя. Йшли вони на допомогу королю Августу, але і з місцевими справами час розібратися у них був. Попри те, що Палій охоче доєднався до війська гетьмана з Лівобережжя, цар наказав його арештувати. Згодом, 1705 р. Петро I навіть примусив Мазепу відіслати арештанта з Батурина до Москви, звідки заслав героя Правобережжя в Сибір, до Тобольська.

Утім, де-факто господарем на Правобережній Україні тоді лишився лівобережний гетьман (а це цілком задовольняло повстанців, Самусь ось 1704 р. склав перед ним свою булаву). Скидалося навіть, що Мазепа розглядав Білу Церкву як другу столицю свого гетьманату (нагадаю, що Білоцерківщина – це ще й «родове гніздо» Мазеп). До виступу мазепинців 1708 р. і нової шведської протекції правобережці також поставилися лояльно⁹⁸.

---

⁹⁷ Власне і поляки, які підтримали обрання 1704 р. королем про-шведського кандидата Станіслава Лещинського, також уповали на те, що чужинці-шведи розв'яжуть для них українське питання (і повернуть Речі Посполитій Лівобережну Україну).

⁹⁸ До речі, позиція козаків-правобережців не оригінальна. Данський дипломат Юль Юст, який побував у серпні 1711 р. у Львові, ось як переповів настрої громадян Речі Посполитої: «Поляки таким чином пояснюють причини, за якими вони більш озлоблені проти росіян, чим проти шведів. Шведи з'явилися (до Польщі) як вороги і взяли з поляків великі побори, але, отримавши те, що вимагали, залишили їм володіти іншим їх майном спокійно, в безпеці, як у наймирніші часи. Навпаки, росіяни з'явилися у якості друзів, однак теж зажадали з поляків податків, а тепер, отримавши їх, усе таки й далі розбійничують, грабують, крадуть, відкрито здійснюють усілякі гвалти, уносять все із зайнятих ними на постій домів; без всякої сорому, навіть під час посту, коли не можуть їсти м'яса, забивають худобу – тільки для того, щоб продати з нього шкуру, а тушу кидають собакам – і роблять чимало інших (наруг), перерахунок яких вийшов би

Не дивно, що саме на цьому плацдармі пробував утвердитися гетьман Пилип Орлик. Ще напередодні провального для росіян Прутського походу 1711 р. проти Туреччини орликівці пішли на штурм Білої Церкви. Тоді ж прийняв свій «останній бій» вождь правобережного козацтва – Самусь. У квітні 1711 р. він був оточений разом зі своїм Богуславським і Корсунським полками в Богуславі підрозділами росіян Д. Голіцина, що діяли у порозумінні з польськими загонами А.-М. Синявського. Під час боїв Самусь із сином та інші козацькі старшини потрапили у полон, але й після цього їх козаки продовжили битись. Цей опір показав, що Правобережжя і надалі нелояльне як до поляків, так і до росіян, а турецька протекція досі має тут шанси.

Отже, цар наказав зачистити бунтівний анклав – і на рубежі 1711 і 1712 рр. відбувається новий примусовий згін правобережного населення на Лівобережжя. Та Орлик ще мав сили за-порожців і навесні-влітку 1712 р. на згарищах південної Брацлавщини та південної Київщини з'являються близько 4 тис. козаків, які відроджують полки в Умані, Корсуні та Чигирині. Орликівці навіть планують вторгнення на Лівобережжя із захопленням Переволочни на Полтавщині.

Але вже у грудні 1713 р. 20 коронних польських корогв і кілька піших батальйонів кам'янецького каштеляна М. Калиновського виступили з Умані проти піших і погано споряджених сил запорожців-орликівців, які, оселюючись на Правобережжі, явочним порядком бажали закріпити за собою територію від Дніпра до Случі⁹⁹. У сутичках під Погребищами,

---

задовгий. Поляки (скаржилися) і на свого короля, котрий ж бо не захищає їх від таких випадків, дозволяє царю розпоряджатися в Польщі за власним бажанням, без суду і слідства саджати до в'язниці найважливіших осіб, чого не було відпочатку Речі Посполитої», див.: *Юст Юль*. Записки датського посланника при Петре Великому (1709-1711) / пер. Ю. Н. Щербачев. – Москва, 1900. – С. 380.

⁹⁹ Є згадка про успішний напад «взимку» 1713 р. на коронні за-гони відділу «Шавченка» (напевно, це Савченко/Сава Чалий) з іншими повстанцями. Він і став приводом для карального походу Калиновського, див. польську віршовану рукописну хронічку часів короля

Немировом і Фастовом було перебито, повішено та посаджено на палі близько 1 660 козаків. Це був розгром (останнім пунктом оборони став укріплений природою Стеблів, який пав вже на початку 1714 р.). Найбоездатніші частини сердюків і кінних козаків у лютому 1714 р. віддали перевагу відступу на Лівобережжя, де вони склали свої клейноди перед Скоропадським. Ненависні ж Петру I запорожці, які не сподівались на помилювання від царя, пішли на південь, у татарські володіння¹⁰⁰.

Дипломатичну крапку з козацьким Правобережжям поставив Адріанопольський мирний договір 1713 р. Існують думки, що Орлик, який до кінця тримався за шведську протекцію, аби згодився на турецьку зверхність, міг би схилити турків бути активнішими у справі правобережного гетьманату, але сталося як сталося¹⁰¹.

Августа II «Conbinuatio Gestorum in Polonia et allibi Anni 1711 die 24 Aprilis» – s. 9 (зберігається у Кракові «Archiwum Sławuckie» в «Biblioteka Romana Sanguski»).

¹⁰⁰ Козаки мали відійти на Січ і в «ханські слободи, де хліба мало, але сила води» (як глузував польський спостерігач).

¹⁰¹ Останньою «тінню» суверенітету Правобережжя була авантюра 1724 р., коли розстрига-іеромонах, екс-ігумен (самозваний?) Сорочинського монастиря Єпіфаній (в миру – Євстафій Якович Ревуцький, походив з Пириятина, з козаків Лубенського полку) скористався довірливістю деяких «закордонних» щодо підросійської України православних ієрархів і, за фальсифікованими рекомендаціями, здобув собі ненадовго титул *єпископа Чигиринського та Українського*. Хоча про турецькі претензії «на Поділля та всю польську Україну», російський дипломат у Стамбулі згадує ще восени 1768 р., див.: *АВПРИ*. Фонд «Сношения России с Турцией», оп. 89/8, спр. 430, арк. 41-42зв.

Розділ 5
«Перепоვნення» XVIII століття:
Царська контрреволюція і опір старих революціонерів –
шляхти і козаків. Вибір між імперією і націями

Ключем для розуміння цього періоду української історії є торжество цивілізації Просвітництва, яка тоді крокувала із Західної Європи по всьому світу¹. Вона тривала десь зі століття – з 1680 по 1780 роки². Її сутністю оголошують *множитель* (множитель зростання) – тоді різко, в рази змінюються напрацьовані у попередній час параметри західної цивілізації. Населення Європи зростає небаченими темпами (удвічі за століття, причому в Україні цей темп ще швидший) – тому колонізація світу європейцями з точкової стає масовою (українці на Кубані також наприкінці цього періоду здобувають перший стійкий анклав розселення поза межами власної країни). Згуртовані державні центри здобувають рішучу перевагу над розосередженою «варварською» периферією. Письменність – головний параметр інтелектуального розвитку цивілізації – зростає взагалі десятиразово (а культурний багаж, що поширювався у письмовій формі, зріс навіть у 20 разів³). Це нечуваний доти показник⁴.

---

¹ Див.: *Шоню Пьер*. Цивилизация Просвещения. – Екатеринбург, 2008. – 688 с. (першодрук – 1971 р.).

² Це хронологія для Заходу – на європейському Сході ці рамки дещо зсуваються.

³ Тому не слід тлумачити той інтелектуальний розвиток як сферу суто раціонального. Освіта-виховання Просвітництва мала функцію пробудження-ініціації не лише розумної, але і «чуттєвої людини».

⁴ Ширше про революційну роль письменності див. розділ 4 «Чи можуть книги спричинити революцію?» в: *Шартъе Роже*. Культурные истоки Французской революции. – Москва, 2001. – 256 с. (першодрук – 1990 р.). Н. Фергюсон додає, що з кінця XV до кінця XVI ст. книжка ще й подешевшала на 90%, а друкарство стало суттєвим фактором урбанізації – міста з друкарнями між 1500 і 1600 рр. зростали на 20% швидше, див. розділ «Економічні наслідки Реформації» в: *Фергюсон Нил*. Площадь и башня. Сети и власть от масонов до Facebook. – Москва, 2020. Цілком може бути, що неувага до

Цивілізація Просвітництва взагалі пориває із циклом (основним образом традиційної культури) і прагне безперервного лінійного розвитку («прогрес» нове і саме просвітницьке слово у словнику людства)⁵. XVIII століття – це точка неповернення на шляху від традиційного до модерного суспільства, від сталості-застиглості до руху-течії. З іншого боку – це час останнього блиску традиції, її досконалості⁶ (майже штучної, адже, перш ніж вигадувати нові форми, вже згаданий розширений інтелектуалізм Просвітництва всебічно потренувався на старих-знайомих).

На жаль, повернення кріпацтва на екс-Гетьманщину 1783 р. також звідси (це спроба витиснути зі старосвітських практик максимальний додатковий ресурс). А його відміна 1861 р. якраз один із важливих маркерів переходу до доби Модерну.

Доброю ілюстрацією нового трибу життя є будівництво наплавних мостів на Дніпрі – у Києві (1713 р., але регулярність тут з'явилася з 1744 р.) та Кременчуці (з 1765 р.). Технологія досить стара, але застосована у новому масштабі, тому і ефект зміни стану речей – вельми відчутний (Дніпро-кордон де-факто зник, а з 1780-х примірялися і проблему Порогів вирішити).

Спосіб переправи взимку (коли наплавні мости розбирали) також є прикладом застосування старих технологічних рішень

друкарень – то якраз «слабка ланка» Козацької революції (котра лише почасти компенсувалася вибухом усного фольклору).

⁵ Фокус на «лінії» не випадковий – математичність Просвітництва не раз акцентована дослідниками. Україна у цьому відставала (хоча саме до Києво-Могилянської Академії поїхав навчатися математиці росіянин Ломоносов). Лише під завісу Раннього Модерну у 2-й третині XIX ст. маємо яскравого математика-українця – Миколу Остроградського (1801-1862). Зрештою, таке відставання зауважував для цілої Сарматії-Речі Посполитої ще протестант-русин і інженер Юзеф Наронович-Наронський. У своєму творі «Книги наук математичних» (1659) він називав причинами такого стану речей 1) дикість предків (скіфів і сарматів близьких до татар) та 2) потяг до пиятики, яка відводить від наук, що потребують часу і зосередженості.

⁶ Як тут не згадати думку Лейбніца про «найкращий з можливих світів».

для нових завдань. Ось очевидець з листопада 1856 р. оповідав як «полонять» Дніпро в Кременчуці (для очищення смуги переправи від льоду) – «на большую лодку становятся человек 50 народу, которые, стоя на бортах, раскачивали ее что есть силы, тогда как за корму лодки привязан был канат, и стоящие на берегу тащили лодку за канат прямо в лед»⁷. Себто, маємо такий собі старосвітський криголам.

Характерно, що навіть революційне джерело енергії тієї доби – викопне кам'яне вугілля – назвали за аналогією із старим-добрим деревним вугіллям. Та й потужність ультрановітньої тоді парової машини виміряли у «традиційних» (але, фактично, переповнено-перебільшених) кінських силах⁸.

Просвітницька «переповненість» вихлопувалась у світ – отже, вестернізація – то ще одна барва епохи. Тоді відбувається перехід від *малої Європи*⁹ (Англія, Франція, Нідерланди, Рейнська область і північна Італія), до *Європи великої*, у якій вже є місце і Україні. Це час, коли Великий Кордон (християнської та ісламської цивілізацій) відступає і прикордонна війна перестає визначати триб життя українця.

Руйнується і стародавній землеробсько-кочівницький симбіоз в Україні. Тут також лишається тільки один шлях розвитку, який здатний забезпечити максимум продукції від землевикористання. Так орач і «отримує усе».

Вартий на спеціальну згадку і феномен «перезаснування» українських міст (зовсім нових осередків урбанізації виникло в той час якраз небагато). Він у середині – другій половині XVIII ст. відчутний по всій Україні, без огляду на кордони держав та імперій¹⁰. Причому, раціональна плановість і зважання

---

⁷ Аксаков И. С. Письма к родным: 1849-1856. Москва, 1994. – С. 465.

⁸ Кінську силу також тоді пробували прокачати-довести до досконалості – це час нових порід коней, у т. ч. і українських (більш висока – кубанська, важковози – битюги та ін.).

⁹ Поняття Європи не тотожне давнішим спільностям (латинський світ, християнська цивілізація).

¹⁰ Звичайно тут згадують лише «новоросійську» урбанізацію. Але он і Річ Посполита тільки 1789 р. узаконила міщанство як цілісний

на «світовий досвід-стандарт» (нерідко із завезенням «оригінально-взірцевих» західних колоністів) стають виразною ознакою того урбанізаційного процесу¹¹.

Традиційні прикордонно-компромісні (ірегулярні) форми військової організації також втрачають ефективність¹². Перехід до повноцінної «регулярної армії» стає злободенним завданням – причому, саме зіткнення із вестернізованим супротивником було головним каталізатором у цьому процесі. «Перший дзвіночок» для українців тут прозвучав під час «шведчини» (Північної війни 1700-1721 рр.), але вповні «переламною» стала Семилітня війна 1756-1763 рр. – з досвідом протистояння першокласній європейській армії Прусії, котра відспівала реквієм для ірегулярної кінноти підросійської України (з кінця 1750-х років її поступово переводять на регулярні легкокінні гусарські/уланські полки).

У філософії/політичній теорії просвітницька «переповненість» дає відмову від ренесансного ідеалу «мішаного ладу» (компромісу-поєднання усіх античних «добрих» форм правління – монархії, аристократії та демократії) на користь «чистих форм». І вже на зорі Просвітництва Спінозів «Богословсько-політичний трактат» 1670 р. (витвір золотого віку новаторської

стан і зацікавилася міськими реформами. Нагадаю, що, після підйому XVI ст., з середини XVII ст. до середини XVIII ст. маємо досить суттєвий спад річпосполитської урбанізації (навіть за оптимістичними підрахунками відсоток міщан у Речі Посполитій 1790 р. був менший ніж наприкінці XVI ст.). Зрештою, за Ч. Тіллі, це загальноєвропейська тенденція (він вважає, що XVII ст. в Європі поширюється надомна праця і бізнес іде на село; лише з 1750 р. місто все більше зосереджує капітал, промислове виробництво, торгівлю і послуги, а сільська околиця деіндустріалізується).

¹¹ Пам'ять про нього досі відгукується численними регіонально-локальними дискусіями про справжній «час міста» конкретних населених пунктів України – коли все що було тут до середини – другої половини XVIII ст. вряди-годи оголошується «недостатньо городянським».

¹² Власне, вже поява постійних полків найманців-компанійців змусила обрахувати, що на утримання кіннотника потрібно 15 дворів посполитих.

Голландії) оголошує демократію «природною» і найкращою формою правління (на іншому полюсі – монархії пробують протиставити цій революційній ідеї свій «чистий» апгрейд – абсолютизм¹³). В Україні успіхи просвіченої монархії (яка, до часу, повсюдно звитяжить на європейській периферії¹⁴) зробили із її поконаного локального суперника – старої козаччини – символ демократії (переможеної тут підступом-гвалтом, а не правдою¹⁵) і головне джерело майбутніх національних відроджень XIX-XX ст.¹⁶

---

¹³ Аристократія також мала свій «чистий» апгрейд – інтелігенціо-меритократію, але з просвітницької «битви екстрем» вона випадала. Причому, «підігрувала» вона радше демократам (та ж частина аристократії, яка пов'язала своє майбутнє з монархами перетворилася на самогубно-штучну дворянську касту). І доба Просвітництва дала перший приклад, що буває в такому разі – від реформ Кольбера 1668-1672 рр. (а Франція Людовіка XIV – модель просвітницького абсолютизму), які перетворили французьку аристократію на закрити касту, до Великої Французької революції 1789 р. з її гільотинами 117-121 роки (якщо додамо ці цифри до 1785 р. – року «Жалуваної грамоти дворянству», яка звільнила від обов'язкової служби російських дворян, отримаємо 1902-1906 рр. – часи першого революційного підйому 1905 р. в імперії царів).

¹⁴ «Шалений ритм дріб'язкового реформаторства» – висловився Шоню про австрійський просвічений абсолютизм, див.: Шоню П. Цивілізація Просвещения. – С. 216. Гадаю, ефектне шаленство монарха-винахідника та дріб'язок позірно-всеохопної бюрократичної машини-механізму – то взагалі про «блиск і злиденність» європейського абсолютизму. До Росії Шоню також нещадний – «великий міраж доби Просвітництва», див.: Там само. – С. 230.

¹⁵ До речі, відчутніше угодовство шляхти щодо царизму (=контрреволюції) і набагато легший (порівняно з козаками) спосіб «нострифікації» яко імперських дворян послаблювало її права на уявну спадщину «головного старосвітського революціонера-демократа».

¹⁶ За військово-фіскальною теорією Ч. Тіллі, і абсолютизм-самодержавство, і демократія є варіантами переходу від непрямого правління (за посередністю регіональних еліт) до прямого (з вертикаллю рядовий громадянин – центральний уряд). Власне, демократія дорожчий варіант (тому на периферіях світ-системи з нею складно), але саме вона повніше відповідає вимогам «прямого правління» – основи

А варто додати, що ефект «переповнення» сприяв демократії – бо розгортав вертикально-впорядковану ієрархію у горизонтально-хаотичну сітку, розмножував старі зв'язки та вигадував нові – позірно надлишкові (характерний приклад – освічений туризм). Не дарма, Ніл Фергюсон вважає кінець XV – кінець XVIII ст. «першою епохою мереж» (2-а уже сучасна – від 1970-х рр.)¹⁷. Хоча, класичне домодерне з'єднання типу «мотузка» (від «точки 1» до «точки 2») тоді тільки починає розгортатися у сітчасті структури¹⁸.

До речі, інший дослідник окреслив XVIII ст. як «століття соціального спілкування». Адже, людина тоді все більше виходила за звичні межі свого стану-класу (хай навіть іноді під прапором імітації давньо-«одвічних» практик)¹⁹.

Той таки Фергюсон зауважив цікаву ризик мереж просвітницьких часів – мислити вже у світових масштабах, але діяти ще у рамках своєї країни²⁰ (що також легко пояснити переповненням, яке спочатку виразно нерівномірне – де густо, а де пусто). Тому «велика держава» (світовий гравець), а не автаркійна нація сама по собі – то мрія Просвітництва (=наслідування успіху Голландії XVII-XVIII ст.).

Переповненість – це ще й спокуса відмови від складності-каламутності старосвітської традиції на користь раціональної

мобілізаційної сили модерних держав-націй. Тому так (!) – самодержавство виграло у козаків лише в короткій перспективі.

¹⁷ *Фергюсон Ніал*. Площадь и башня. Сети и власть от масонов до Facebook. – Москва, 2020. – 604 с. (англомовний першодрук – 2017)..

¹⁸ Підозрюю тут революційний вплив астрономії XVI-XVII ст., яка відкрила «множини», що змусила посунутися триаду «з'єднань» античної геометрії Евкліда – через довжину, ширину і висоту (з ідеальною фігурою у вигляді піраміди).

¹⁹ Див. параграф «Общество социального общения – от Бостона до Санкт-Петербурга (1750–1789)» в: *Хоффманн Штефан-Людвиг*. Социальное общение и демократия. Ассоциации и гражданское общество в транснациональной перспективе, 1750-1914. – Москва, 2017 (першодрук – 2003).

²⁰ Напевно тому сучасні історики т. зв. «культурного трансферу» нерівно дихають вже до XIX ст., коли кордони держав в Європі стали більш проникними.

ясності-простоти²¹. Це використання енергії ентропії-спрощення, концентрація на певних проривних напрямках (з метою розширення можливостей держави). Символом доби стає мапа-землеопис – вона подає новий образ цілості-стандартності, утім це хоч і досить детальна, але таки «спрощена реальність»²².

Якщо повернемося до ранньомодерних революційних циклів – то побачимо, що і Шляхетська, і Козацька революції у цей час вже на фазі занепаду-згортання. Причому, перша – на позір позбувшись у Речі Посполитій конкуренції другої – поринула у відродження золотого для себе XVI ст. (тільки стримувати магнатів шляхти, без козаків, тепер вже було несила). Друга – в обрізаних річпосполитських кордонах – мстилася за силовий спосіб її усунення-витіснення хвилями гайдамацького терору. Інші ж недогарки Козацької революції – лівобережна Гетьманщина, Запоріжжя і Слобожанщина – змагалися за свої автономії з новим революційно-модернізаційним проектом – Царською революцією-контрреволюцією (уже мовилося, що з ре-

---

²¹ Цікаво, що континентальна наукова Європа, дистанціюючись від традиції (знання за давністю) і релігії (знання від Бога) як підстав знання, протягом усього XVIII ст. віддавала перевагу *розуму* перед *експериментом*, Декарту перед Ньютоном. Лише в Британії було навпаки – і це стало її перевагою у довшій перспективі (уможливило промислову революцію). В Україні також маємо «континентальну» норму – «люди логіки», філософи і математики, наприкінці Ранняго Модерну вже помітні, а ось на винахідників треба було ще почекати Модерну. Симптоматично, що ось відомий піонер індустріалізації 1840-х рр. – кременчуцький поміщик Микола Потьомкін починав свій шлях виробника сільськогосподарської техніки як конструктор іграшок для власної розваги. Домодерне винахідництво в Україні – більше хобі, чим практичне господарське заняття.

²² На цю роль ранньомодерної карти (плану місцевості) звертав увагу американський соціолог Джеймс Скотт, див.: *Скотт Дж.* Благими намереннями государства. Почему и как проваливались проекты улучшения условий человеческой жизни. – Москва, 2005 (англ. першодрук – 1998). – С. 18-20. А сучасний філософ Кен Вільбер взагалі вважає мапу головним образом *парадигми репрезентації* – головного способу пізнання реальності людей доби Просвітництва, див.: *Уилбер Кен.* Краткая история всего. – Москва, 2019.

волюцією його єднає потенціал модернізації, але з точки зору збільшення соціальної бази руху – то радше контрреволюція, бо царі як рушійна сила сильно менш численні і за шляхту, і за козаків)²³.

Тимчасом, історичний ландшафт міняється. XVIII ст. виводить на простір тих двох старих ранньомодерних революційно-модернізаційних проектів новий – згадану *Царську (імператорську) революцію/контрреволюцію*. Як уже йшлося, розпочалася вона т. зв. Петровськими реформами (тобто десь з 1690-х рр.), увінчана потьомкінською утопією Катерини II і дійшла до повного вичерпання Ancien Régime/Старого Порядку, як історичного тренду, у 1856 р. – із поразкою Російської імперії у Кримській війні²⁴ (вершинне плато цієї революції 1768-1825 рр. – від розпуску Комісії з укладання Нового Уложення до декабристів).

5.1. Річ Посполита з її Україною та Російська імперія (1713-1795)

Головним важелем для російського втручання лишалася т. зв. проблема релігійних дисидентів (православних). Витікала вона з втрати Річчю Посполитої статусу «великої держави» (остання спроба спільно із Саксонією відбити це місце у Швеції закінчилася на бойовищах Північної війни провалом). Тепер шляхта мала зводити до другорозрядності своєї держави (це не так погано – ось козакам-українцям тоді вже світила хіба автономія). А отже, вчитися нерівноправному партнерству та миритися із втручаннями у свої справи.

Не дивно, що у річпосполитських політиків-державників була постійна спокуса «зачистити» усіх іновірців (в Європі принцип «чия влада, того і віра» після Вестфальського миру 1648 р. взагалі скоріше норма). Зрештою, і прецедент уже був –

---

²³ Як *контрреволюцію* царизм маркує і гостре несприйняття символу рубежу Модерна в Європі – Великої Французької революції 1789 р. Гасло «зупинити революцію» з того часу стало мемом у російських царів.

²⁴ Власне, остаточно самодержавний цикл завершила лише Лютнева революція 1917 р.

1658 р. сейм прирік на вигнання аріан (вони здебільшого перебралися до Голландії). 1668 р. – під страхом смерті той таки сейм заборонив будь-які відступи від католицизму (йшлося про протестантів – колишніх католиків). Для річпосполитських православних – оскільки ними тепер керували із «закордонного» Києва і російських столиць (а те що в Росії церква підконтрольна царю ні для кого секретом не було²⁵) – єдиним шляхом примирення з Річчю Посполитою оголошувався перехід унію, на греко-католицизм²⁶.

1720 р. на греко-католицькому соборі в Замості унію оголосили єдиною законною церквою східного обряду в країні²⁷. Символом наступу «уніатів» стала нова (з 1746 р.) резиденція греко-католицьких митрополитів – Радомишль на Житомирщині. А знаком «м'якої сили» було підвищення освітніх стандартів (уособлювані школами ордену василіан та їх видавничими осередками у тернопільському Почаєві, підляському Супраслі і галицькому Уневі)²⁸.

Утім, на заваді активній релігійній політиці стала слабкість державної машини Речі Посполитої (принаймні, порівняно із популярними тоді німецькими взірцями «поліційної держави»). Магнати і шляхта у своїх володіннях могли у власних інтере-

---

²⁵ Українці тут також не обманювалися – на Київському соборі 1686 р. щодо підпорядкування Київської митрополії московському патріархату прямо заявили – якщо ми зрадімо Константинопольського патріарха, то православних у Речі Посполитій «насилно підкорять папі».

²⁶ Ще 1677 р. православні церковні інституції були обтяжені військовими податками (квартирування війська, збори провіанту, транспорту і т. ін.), від яких греко-католиків звільняли. І те що православних християн, таким чином, лічили в Речі Посполитій на рівні євреїв ставало точкою постійної суспільної напруги.

²⁷ Ухвали синоду шойно перекладені з латини польською, див.: *Statuty Synodu Zamojskiego 1720 roku / Nowe tłumaczenie z komentarzami oprac. Przemysław Nowakowski. – Kraków, 2020. – 431 s.*

²⁸ Ось 7.III.1787 р. учні василіанських шкіл у Володимирі-Волинському вітали подорожуючого польського короля латинською, польською, французькою, італійською, німецькою і англійською мовами.

сах реально блокувати загальнодержавні проекти²⁹. Вони таки нав'язували і взаємовигідні контакти з закордонними володарями та інституціями. До всього ж, кількість шляхти (привілейованого стану) у державі сильно перевищувала «нормальні» європейські пропорції (звідси жарти, що у польській армії офіцерів більше чим солдат³⁰ і скарги, що і податки взяти ні з кого).

Більш того, панування королів-саксонців – Августа II (1697-1706, 1709-1733) і Августа III (1734-1763) – сприяло утвердженню думки, що модернізація – це німецька вигадка, яка не дуже то і личить польському патріоту. Для характеристики цього ретроградного світогляду і придумали згодом термін сарматизм.

Утім, «світло у кінці тунелю» таки існувало. І пов'язане воно із освітньою сферою – школа в Речі Посполитій була вповні європейською і «наукових експертів» країні не бракувало. «М'яка сила» річпосполитської культури (посиленої новою програмою Просвітництва) ще здатна була очаровувати спостерігачів і діяти на завзяту молодь (ось «купить Піярськую граматику³¹» і український Еней троянцям наказував). Тому, навіть сибірські заслання поляків-шляхтичів давали плоди у вигляді цікавих наукових описів Сибіру.

---

²⁹ Ось чигиринський староста Ян-Каєтан Яблоновський – цей «князь на Острозі», який всерйоз грав в удільність – 1753 р. дав дозвіл на ігуменство в Мотронинському монастирі людині з-за кордону, уродженцю лівобережної Гетьманщини Мелхіседеку Значко-Яворському (з 1761 р. цей ігумен фактично заступав переяславського єпископа у правобережній частині тієї єпархії).

³⁰ Військо Речі Посполитої дуже скоротили 1717 р. під тиском Росії (була ще саксонська армія, але їй не дозволялося квартирувати на річпосполитських теренах). Цілком може бути, що більш милітаризована шляхта України переживала скорочення попиту на військових гостріше, ніж деінде. До того ж армія втрачала престиж – ставала «військом заступників» (коли родовиті шляхтичі вже не служили «своєю особою»), а просто фінансували свої почти-підрозділи).

³¹ *Піари* – чернечий орден активний в Речі Посполитій, котрий спеціалізувався на освіті.

Тимчасом, спадкоємці Козацької революції також мріяли про реванш. Його базою став найбільш автономний тоді осередок козаччини – Запорізька Січ. З ним була пов'язана і перша європейська політична еміграція українців – небезталанні мазепинці³². Крім того, тривалий час на їх боці виступала і спустошеність українського прикордоння – новоколонізований простір сприяв практиці винятків (нехай не вічних – «до часу»)³³.

Жевріла ще надія і на нову «турецьку війну»³⁴. Справді, лише поразка турків у війні з Росією 1736-1739 рр. відправила мазепинців на «політичну пенсію»³⁵ (гетьман Розумовський афористично казав, що саме тоді «переродилася» і лівобережна Україна – бо не скористалася військовими діями для нового повстання³⁶). Не дивно, що і нове слово в лексиконі українського руху – «гайдамаки» – турецьке за походженням³⁷ (перша згадка 1713 р.³⁸).

---

³² Серед малознаних ініціатив мазепинців є ось і спроба популяризації української мови як письмової.

³³ Власне, по всій Європі колонії стають «заповідниками тих, хто програв».

³⁴ Цікаво, що і в Туреччині були люди, які вважали запорожців за цінний ресурс. Зокрема, 1726 р. впливовий угорський емігрант князь-куруц Ференц II Ракоці склав проект реформ турецької армії. Він передбачав і створення корпусу регулярних військ з угорців, запорожців і албанців, див.: *Мейер М. С. Между Востоком и Западом: Османская империя в XVIII веке // Османский мир и османистика. – Москва, 2010. – С. 361.*

³⁵ Була ще надія на Францію, куди перебрався П. Орлик, але то вже був перехід у суто дипломатичну площину.

³⁶ Насправді, якби турки наступали в бік Гетьманщини, могло б скластися і по-іншому.

³⁷ Пов'язання тих, хто гукав «гайда», із «бродяжництвом-грабунком» не має дивувати – вигнанцям, часто-густо, задля виживання більш нічого і не лишалося робити. Ось і подільські шляхтичі-вигнанці під час турецької окупації Поділля 1672-1699 рр. бувало йшли в опришки.

³⁸ Мільчев ще недавно подавав 1714 р., див.: *Мільчев В. Соціальна історія запорозького козацтва кінця XVII – XVIII століття: джерелознавчий аналіз. – Запоріжжя, 2008. – С. 309.* Але він таки вже від-

Неспокійний для Речі Посполитої був і кордон з Гетьманщиною³⁹. Ось за життя гетьмана І. Скоропадського у вересні 1720 р. миргородський полковник ще міг дозволити собі збройною рукою відстояти козацькі права на чигиринському Правобережжі (мова, зокрема, йшла про т. зв. бджоляну десятину, що збиралася на гетьмана з пасік у Чорному лісі). Тоді півторасотенний загін миргородського полкового судді Матвія Остроградського, разом із сотниками кременчуцьким, власівським, городиським та омельницьким, незважаючи на заборону російських прикордонників на заставі в Кременчуці, переправився на правий берег Дніпра та вигнав магнатського підстаросту з Чигиринського староства. Справа ця тягнулася до 1732 р., причому і поляки пробували вийти за формальний кордон (намагалися закріпити за собою смугу за Тясмином аж до Крукова-Крюкова, що навпроти Кременчука)⁴⁰.

Такі випадки доводили, що дії явочним порядком, коли центральний уряд «ставиться перед фактом», мають сенс. І гадки, що ось недалеко гетьманці/запорожці/гайдамаки тоді жили «ілюзіями» – то лише урядова точка зору⁴¹.

Магнатська вольниця на Правобережній Україні давала козаччині й інші шанси на виживання. Адже були серед українських магнатів і прихильники прошведського короля Станіслава Лещинського, і прибічники польсько-турецького антиросій-

---

шукав і кілька згадок за 1713 р. Характерно, що у 1704-1705 рр. фіксується популярне польське прислів'я «хоч би в Україні і єзуїтів посіяв, все одне виростуть опришки» – отже, слово «гайдамаки» ще не знане.

³⁹ Ще 1720 р. польський посол С. Хоментовський звернувся до російського уряду з проханням: щоб уникнути «назавжди» суперечок, треба міста, що за Вічним миром 1686 р. мали залишатись незаселеними, повернути колишнім власникам – шляхті, щоб заселювати й експлуатувати (зокрема перевози через Дніпро). Російський уряд не погодився та відстоював статус-кво.

⁴⁰ Власне остання збройна контракція поляків тут фіксується ще 1740 р. (спалили дві церкви у Крилівській слобідці).

⁴¹ Її охоче тиражують російські історіографи, для яких призма поглядів уряду вельми комфортна.

ського союзу⁴². Ось той таки син коронного гетьмана С. Яблоновського, білоцерківський і чигиринський староста Ян-Станіслав Яблоновський після Прутської поразки росіян 1711 р. висловлювався за спільні дії Речі Посполитої з турками і татарами проти Росії. Не дивно, що 1715 р. кримський хан Каплан-Гірей просив польського короля Августа II не видавати росіянам запорожців, які оселилися в Чигирині і котрим татарський володар обіцяв усіляку підтримку⁴³. Мазепинці та їх нащадки у володіннях чигиринського старости фіксуються і значно пізніше.

Цікава тут і доля «шаблі Орлика» – полковника Сави Чалого. Не в змозі утримувати цей останній значний підрозділ орликівців гетьман-емігрант санкціонував його перехід на магнатську службу. Фактично, «в оренду» і «до часу». Ще за доби турецької війни 1736-1739 рр. Чалий був настільки кісткою у горлі росіян, що російський фельдмаршал Мініх потайки давав гроші на його вбивство⁴⁴.

---

⁴² Власне, з польської опції, повернення запорожців під російську владу 1733 р. та дозвіл їм відродити Січ (т. зв. Нова Січ) виглядало як царська реакція на дії партії Лещинського, яка 1732 р., після смерті короля Августа II, запросила запорожців собі на допомогу. Росіянам прийшлося «ласкою» перехоплювати січовиків.

⁴³ РГАДА. – Ф. 123. – Оп. 1. – Спр. 1715 р., № 3.

⁴⁴ Реальний *Сава Чалий* не заслужив свою літературну славу козака-«ренегата». Він був, напевно, найбільш помітною постаттю т. зв. Орликової партії серед запорожців, і його гучний особистий конфлікт із запорожцями-гайдамаками – це відлуння ширшого конфлікту «орликівців» із тою частиною Запоріжжя, що у 1733 р. зрадила справі мазепинської еміграції. У поляків він служив радше на становищі «орендованої шаблі», аби якось зберегти свій загін як беззататну одиницю. І вбивство С. Чалого у 1741 р. підросійським запорожцем-гайдамаком, схоже, було оплачене царським золотом (у 1739 р. голову орликівця вже пробував здобути для Мініха запорізький полковник Василь Грива). Може бути, це політичне вбивство 1741 р. зірвало план Орлика та його французько-шведських покровителів щодо утворення нової козацької автономії вже не під турецькою, а під польською протекцією (1742 р.).

Російський проект 1750-х рр. Нової Сербії на Правобережжі за Тясмином також швидко допік шляхетним громадянам Речі Посполитої (хоча, новосерби й ускладнили доступ запорожців-гайдамаків до річпосполитського кордону). Влітку-восени 1757 р. трапилися численні прикордонні сутички, 1758 р. українському гетьману наказали терміново відремонтувати систему спостереження на польському кордоні («маяков і каланчей»), а у червні 1762 р. поляки готові були розв'язати в регіоні повномасштабну війну. Йшлося про спільний з татарами напад на терени Нової Сербії⁴⁵. Крім регулярних військ, з прикордонних українських володінь тоді було мобілізовано не менш 4 тис. козаків.

У відповідь російське командування підтягнуло до новосербських кордонів додаткові військові підрозділи. Причому, 4 серпня 1763 р. імператриця дала дозвіл на таємні вилазки військових команд на польську територію. Вони мали захоплювати і повертати втікачів з російських підданих, котрі оселилися на прикордонні. Не дивно, що поляки і далі плекали плани спільного польсько-татарського набігу на новосербські терени.

Взагалі російські війська занадто часто у цей період заходили на річпосполитські території, що суттєво дезорганізувало владу на місцях, змушувало сприймати її як зовсім не остаточну інстанцію. Жодні королівські вибори вже без вояків з Росії не обходилися. А участь українських частин з Гетьманщини і Запоріжжя, які нехай і під загальним російським командуванням, але здобували власні перемоги над польською армією, сприяла думці, що той ворог українцю по силах.

Хвилі гайдамацьких рухів також мали опертя у таких внутрішніх розрухах (крім турецьких війн і польських безкоролів'їв, були ще сарана, голод і пошесті через екстремальний холод 1748-1750 рр.). Гайдамацтво взагалі досить складне явище – політична течія у ньому проглядається, але вже у вельми

---

⁴⁵ Це не перший такий задум – восени-взимку 1756 р. від поляків і татар вже чекали чогось подібного. Власне, з виступом ударних російських частин на війну з Прусією 1757 р. і до кінця Семилітньої війни 1763 р. поляки могли лічити на сприятливу для себе ситуацію на кордоні.

деградованих, порівняно із Козацькою революцією, формах⁴⁶ (бо легальних джерел прибутків і визнаного суспільного статусу у гайдамаків, на відміну від старих козаків, не було). Причому, як Речі Посполитій, так і її державним сусідам було вигідно применшувати цей політичний складник і зводити новий рух до банального бандитизму (зрештою, у XVI ст. те саме робили і з козацтвом). Єдиним значним структурним елементом гайдамацтва лишалася Запорізька Січ, яка саме тоді набула іміджу «хлопської школи» (ідея інтернаціонального військового Ордену християн уходить на маргінес у купі із постулатом позастановості козаччини, який деградує разом із зникненням політичного явища річпосполитської «шляхти руської»)⁴⁷.

Взагалі загадана спроба Речі Посполитої відбудувати «золоте» XVI ст. багато в чому призводила до стану «дежавю». Старі «граблі» і у XVIII ст. працювали по-накатаному. Магнатам потрібні приватні армії (а надвірні козаки – це ще й недорого) і з'являлися козацькі офіцери (=українці з командним досвідом); шляхті потрібні прибутки, а вільнішо-пільговий колоніальний фонд вичерпний – і визиск селян зростав; утискувані маргінали – соціальні і релігійні (гайдамаки і останні православні) – об'єднуються і церковний фанатизм береться за зброю; сприяння єврейським колоністам наштовхується на конкуренцію старожилів. Ще й регулярні шляхетські конфедерації повсюдно демонстрували ефективність тиску на державу засобами повстання.

---

⁴⁶ Прикметно, що символічна зброя старого козацтва – мушкет-самопал – «високотехнологічна» на свій час, а гайдамаки-колії орудують суперархаїчними «святиченими ножами».

⁴⁷ Хоча ось у 1771-1774 рр. у «Magazin für die neue Historie und Geographie»/ «Журнал нової історії і географії» (у т. 16, на стор. 155), який видавав у Гамбурзі і Галле Антон-Фрідріх Бюшинг, запорожців поставлено вище мальтійців – бо козаки самі себе утримують і реально б'ються з турками, а ті «панки» з Мальти лише пил в очі пускають. Отже, «хлопська школа» – не такий вже регрес, то відповідь Нового часу.

Новим порівняно із XVI ст. у цьому багатошаровому протистоянні була сама його за давнини, досвідченість опонентів і значно нижча загальна лояльність до Речі Посполитої як політичного проекту (адже альтернатив йому не бракувало). Будь-який український повстанець першим ділом згадував про Хмельниччину і за нею вивіряв свої дії. Шляхта уповала не на щоденну законність, яка цивілізувала нові просвітницькоорієнтовані державні проекти в Європі, а на карально-заякувальні експедиції. Кордон між привілейованими шляхетними громадянами і простолюдом виглядав все менш проникним.

Утім, агенти нової просвітницької держави з'являлися і на річпосполитській Україні. Власне Корона організувала масштабну торгівлю українською худобою, котру переганяли аж до Вроцлава. Підтримувала вона і деякі інфраструктурні проекти – зокрема у сфері охорони здоров'я (проблема епідемій на Правобережній Україні стояла вельми гостро). Хоча ось кошовні плани запрошення на Україну західних колоністів – шотландців, ірландців та т. ін. – коронний уряд не потягнув (але польських колоністів – як селян, так і шляхти – справді більшало; новими людьми в регіоні стали і переслідувані на батьківщині російські старообрядці). Західноєвропейські агенти міжнародного бізнесу давали нові імпульси місцевій економіці (хоча, на українських землях Корони домінувала усе ж єврейська торгівля⁴⁸).

Магнати, чимало з яких мали гарну домашню та закордонну освіту, цікавилися агрономією, новими практиками раціонального землекористування і подекуди творили взірцеві господарства та високоспеціалізовані спільноти⁴⁹ (аристократи Речі Посполитої взагалі зачудовували західніших європейців екстремами – вони то під деревом в дорозі ночують, то фонтани з

---

⁴⁸ Традиційний законодавець міських стандартів у регіоні – Львів – після шведського погрому 1704 р. переживав не кращі часи, а 1772 р. він взагалі відійшов під владу австрійців. Пожвавлення ж урбанізації на Правобережній Україні примітне хіба з 1780-х рр., але центру альтернативного Києву (з його скромними бл. 25 тис. жителів на 1742 р.) тут так і не виросло.

⁴⁹ Як ось чумацькі села.

вина у замку влаштують). Охоче користалися польські гранди і можливостями співпраці з підросійською Україною та татарсько-турецькими володіннями (польська орієнталістика взагалі дала тоді кілька постатей світового значення).

Важливим завданням державної модернізації було упорядкування новочасно-поліційного кордону за європейськими стандартами (бо здавна на прикордонні заправляли місцеві міліції – лише як проблема ставала великою – набіг, повстання чи таке інше – то з глибини країни висувалася на кордон армія). Цю справу вирішили лише у 1781 р. – розставили прикордонні стовпчики, намалювали карти⁵⁰, побудували митні пункти, домовилися про взаємодію з російськими прикордонниками. А така взаємодія була справою непересічною, бо через кордон тоді «гуляли» навіть сотнями-тисячами – як з кримінальними цілями (і під гайдамака міг спрацювати хто завгодно), так і з банальнішою метою ухилення від податків – адже по обидва боки кордону новим поселенцям давали пільги на кілька років безподаткового життя.

Можна казати, що в Речі Посполитій було роздолля для «плітних проєктів» (у т. ч. і в сфері звільнення селян від кріпацької залежності⁵¹), бо багатьох шляхтичів до новаторства вело аристократичне марнославство. Утім, це так само діяло і у протилежному напрямку – в бік «заповідника» архаїки (бучним оглядом якої було поховання останнього Вишневецького – князя Михайла-Сервація 1745 р. у ним таки відбудованому родовому гнізді у Вишнівці). Але і той архаїзм не варто сприймати лише у чорній барві. Ось наприклад, шляхетська родина Виговських повсякчас зберігала добру пам'ять про родича-гетьмана. І таких, хто вважав козацькі заслуги за «славу роду» було в Україні чимало. Навіть вже зовсім марнославна шляхет-

---

⁵⁰ Показово, що навіть історичну працю про Україну (як прикордонний регіон) до тієї мапи приклали – у центрі уваги того трактату було шляхетсько-козацьке протистояння. А ось їх російських колег-упорядників кордону 1781 р. українська історія не цікавила – вони лише топоніми тоді зафіксували та свою карту намалювали.

⁵¹ У сусідній Чехії кріпацтво скасували 1780 р., в Угорщині – 1785 р.

ська мода на старі титули – в т. ч. і з формально втрачених лівобережних теренів – нагадувала про спільну спадщину різних берегів Дніпра і змушувала полонізацію до більшої гнучкості.

Таке децентралізоване зростання Речі Посполитої не виглядало ефектно з точки зору просвітницької теорії – з її залюбованістю державою-механізмом. Але і звалити систему – панську мережу – одним ударом не дозволяло, а «гоїти рани» спадкоємцям Шляхетської революції було ділом радше звичним.

Вибори Станіслава-Августа Понятовського, якому судилося стати останнім польським королем (1764-1795), пришвидшила усі нові тенденції в житті Речі Посполитої та її українських провінцій (які цей монарх відвідував неодноразово). З одного боку, економіка країни була на підйомі і реформатори-модернізатори здобували значну підтримку, особливо в столиці. З іншого – Понятовський був «магнатський король». Він послабив міжнародну підтримку Польської Корони (попередні королі-саксонці були родичами пів-Європи і могли ефективно блокувати ідею поділу Польщі). Ще й на додачу, Понятовський як екс-коханець Катерини II мав імідж ставленика росіян⁵².

Утім, зіпертися на Росію, що якраз виходила на «вершинне плато» свого революційного циклу, охочі були і гайдамаки⁵³. Їх виступ готувався на 1765 р., коли його мав очолити жаботинський сотник Захар (Харько). Момент був справді вдалий – похід російських військ 1764 р. на Правобережну Україну з

---

⁵² Власне партія-«фамілія» Чарторийських і Понятовський пробували переконати росіян, що як вони допоможуть полякам-реформаторам, то зможуть розраховувати на вдячність Речі Посполитої надалі (1755 р. Чарторийський навіть пропонував Росії розрахуватися землями за трон, див.: *РГАДА*, ф. 15, оп. 1м, спр. 107). Утім, царському урядові потрібні були не друзі, а залежні, він хотів слабкої нерезформованої Польщі – через що швидко розійшовся із Чарторийськими.

⁵³ Зрештою, як Чарторийські хотіли підняти Польщу за допомогою росіян, так і вожді руху православних Речі Посполитої сподівалися добра від російської дружби – та розчарування чекало і на них. Росія душить і в «дружніх обіймах».

метою підтримки королівської кандидатури Понятовського змусив до евакуації ледь не всю адміністративну мережу в цьому регіоні та й вся країна ще не заспокоїлася після аж ніяк не чистих виборів монарха. Відома заява Харька, що він «зміг би вчинити ще більше повстання, ніж покійний Хмельницький». Та полякам 1766 р. вдалося захопити і стратити сотника-бунтаря⁵⁴.

До певної міри повторилася ситуація з повстанням 1664 р., яке обезголовили, стративши вождя – І. Виговського. Воно почалося, але вже без усієї можливої організованості, і мало обмежені успіхи. Можна також підозрювати, що повстання саме 1765 р. могло б відгукнутися і на долі Гетьманщини, де царський уряд щойно скасував гетьманство та почав свій тривожний для козаччини експеримент з Новоросійською губернією і пікінерією.

Нового ватажка для Коліївщини змовники знайшли лише 1768 р. – ним став Максим Залізняк, особа малознана в регіоні (краще з цим справа була хіба на Чигиринщині⁵⁵) і без значного командного досвіду (можна сказати він був не кращим вождем – а єдиним, хто погодився). Тому чернець-запорожець згодом охоче поступився першістю харизматичному уманському сот-

---

⁵⁴ Утім, може справа і не в Харькові. Адже відомо, що ідейний натхненник повстанців – ігумен Мотронинського монастиря М. Значко-Яворський – 1765 р. вже було почав з ченцями нападати на уніатські приходи (1764 р. ще й помер чигиринський староста Я.-К. Яблонівський, який і давав санкцію на ігуменство лівобережця), але потім цей православний достойник таки їде до Петербурга, де його запевняють, що з новим королем православним можна буде домовитися. Уряд Катерини II справді підняв 1764-1768 рр. на прапор «права православних дисидентів», утім йому йшлося більше про підпорядкування Речі Посполитої царській політиці, чим про права людей (в т. ч. і православних українців). Росіяни творили з православних вічний важіль впливу, отже, зрозуміло чому для річпосполитського патріота дизуніт ставав синонімом зрадника (ситуація на диво схожа із сучасною російською церквою в Україні).

⁵⁵ Наскільки М. Залізняк був креатурою ігумена М. Значко-Яворського неясно. Знайомий він був і чигиринським надвірним козакам Яблонівських.

нику надвірних козаків Івану Гонті. Можливо, що і акцент на релігійному фанатизмі 1765 р. міг бути меншим (у повстанців тоді були шанси і на неправославних союзників, а барські конфедерати ще не вдалися до католицького екстремізму). Утім, Коліївщина-1768 стала останнім масовим повстанським рухом домодерної України⁵⁶ – моделлю, від якої відштовхувалися будь-які українські революціонери (поема Т. Шевченка «Гайдамаки» увічнила такий її статус)⁵⁷.

Повстання правобережних українців запустило ланцюжок геополітичних змін у регіоні. На боці Барської конфедерації виступила Османська імперія (приводом став напад гайдамаків на Балту). 1769 р. відбувся останній татарський набіг, який сягнув Правобережної України. З конфедератами росіяни билися до 1772 р., але успіхом прийшлося поділитися із Австрією і Прусією. За 1-м поділом Польщі, країна втратила значні шматки території (щоправда, українські землі тоді відкраяла собі лише Австро-Угорщина⁵⁸ – вона, до речі, посилалася на Галицько-Волинську спадщину, на яку історико-юридичні права мали угорські королі, а відтак і австрійський імператор). З турками мир росіяни підписали вже 1774 р. і це стало фатальним для Запорізької Січі, яку ліквідували 1775 р. та Кримського ханства, яке анексували 1783 р. Туреччина ще спробувала взяти реванш у війні 1787-1791 рр. – та марно.

---

⁵⁶ Сучасник-очевидець Ігнатій Ігнатовський обраховував кількість повстанців (прибулих з-за кордону і місцевих) на 30 тис. осіб. Він таки зауважив, що то фінал боротьби шляхти з козаками, котра тягнулася від 1648 р.

⁵⁷ Отже, і досі це один із найпостраждалих від перебільшень українських історичних сюжетів (зокрема, у питаннях щодо кількості повстанців та їх жертв).

⁵⁸ Це були терени Руського воєводства без Холмської землі, Белзьке воєводство (до Західного Бугу на півночі), західна частина Подільського воєводства (між лівими притоками Дністра – Збручем і Стрипою) і невеликий кут Волинського воєводства. Почасті така «геополітика» ґрунтувалася і на зрушеннях в економіці – «австрійська роль» в українському експорті-імпорті (через Братиславу з виходом на Дунай) зростає протягом цілого XVIII ст.

З нових явищ останніх десятиліть існування Речі Посполитої можна згадати маєтки російських вельмож на Правобережній Україні (ось Г. Потьомкін з 1787 р. став великим землевласником на Смілянщині). Примітною була також і активність річпосполитських магнатів у «новоросійських» проектах та чорноморській торгівлі на українському Півдні.

Цікаво, що саме тут народився чи не останній план польсько-української збройної співпраці. Його 1790 р. пропонував польський консул у Новомиргороді, колишній барський конфедерат Антоній Заблоцький. Він вважав, що нова важка війна Росії з Туреччиною (1787-1791) – то добрий момент для повстання підросійських «українців», які сумують за втраченими вольностями і радо підтримають польські військові ініціативи, якщо їм гарантувати релігійні права (про це його запевняли «люди слухні», з якими консул контактував особисто⁵⁹; дипломат переконував: «Малоросія взиває до Бога, аби Польща її звільнити могла з цієї нинішньої неволі»). Заблоцький готовий був сам очолити такий виступ, сформувані 6-тисячний охотницький «легіон» козаків з «України» (тут, ясно, з польських українських володінь), з яким вторгнутись на «Задніпров'є» (це, явно давні «задніпрські місця» – перетин ліній між Кременчуком-Крюковим, Єлисаветградом і Херсоном справді міг стати фатальним для новоросійського Правобережжя)⁶⁰.

---

⁵⁹ Нагадаю, що імперські реформи 1780-х рр. остаточно поховали залишки української автономії (зокрема, пішли у небуття територіальні козацькі полки Гетьманщини) і викликали на Лівобережжі і екс-Запоріжжі доволі широке опозиційне бродіння. Інша людина (до речі, так само з «новоросійського прикордоння») – В. Капніст (якого росіяни жартівливо кликали Васька Пугачов) – 1788 р. пропонував царському уряду проект відновлення козацького війська Гетьманщини. А 1791 р. він таки трактував у Берліні про пруську підтримку українського повстання.

⁶⁰ Діяльність Заблоцького стала відома російським владам і Катерина II вимагала від катеринославського губернатора В. Каховського вислати негайно за кордон цього «вредного человека». Губернатор розпорядився про висилку у 2-денний термін.

З іншого важливо відзначити, що тоді по-своєму винагороджена була тривала лояльність євреїв до Речі Посполитої. Саме у цей час стали ширше мовити про «шляхту єврейської нації» і серед еліти цієї примітної національної меншості побільшало офіційно нобілітованих (які і села з кріпаками мали)⁶¹. Додавали динамізму єврейським громадам України і нові ідейні рухи – хасидизм (який грав для євреїв роль схожу із протестантизмом у західному християнстві) і Гаскала (світське єврейське Просвітництво).

А ось з польсько-українським порозумінням було складніше. Хоча, саме тоді уславився «князь Микола» (стеблівський князь-козак з роду Яблоновських), але він був радше виняток. Навіть з греко-католиками, які все більше усвідомлювали себе «національною» церквою українців і білорусів⁶², з'являлися тертя (ще 1751 р. греко-католицькі ієрархи зверталися до папи римського з петицією про повернення до грецького обряду тих, хто перейшов на латинський і 1774 р. таки домоглися заборони переходів греко-католиків на католицизм)⁶³. Останнім успіхом греко-католицької церкви було здобуття 1790 р. крісла в Сенаті Речі Посполитої для її митрополита (боротьба за це тривала два століття).

---

⁶¹ Цікаво, що за III-м Литовським Статутом 1588 р. – вихрещений єврей зараховувався до шляхти (норма скасована вже в просвітницько-секуляризаційні часи – у 1764 р.). Отже, думка, що єврей – то потенційний шляхтич, була буденною.

⁶² Відомий епізод 1767-1768 рр. спроб порозуміння греко-католиків із православними під гаслом «Русь Русі не знищуй». Його героєм став протопресвітер української католицької луцької єпархії о. Георгій Туркевич (він писав листа до вождя православних – єпископа Г. Кониського).

⁶³ У цій справі активний був єпископ перемиський Онуфрій Шумлянський, який цікавий родинними пов'язаннями із орликівцем Іваном Мировичем, а через нього і з генеральним обозним Яківом Лизогубом (у січні 1739 р. свояк-«польський шляхтич Шумлянський» навіть приїхав у гості до Глухова до цього найстаршого тоді за посадою урядовця Гетьманщини).

З православними ж дійшло і до т. зв. Волинської тривоги 1789 р. – коли рiчпосполитський уряд всерйоз побоювався нового селянського повстання на Правобережній Україні. Віри в лояльність православних у шляхетського уряду не було ніякої – фактично, вірні цієї конфесії трактувалися як російські шпигуни і «п'ята колона»⁶⁴.

А тимчасом вже засідав Чотирирічний сейм (1788-1792), який здійснив останню спробу реформування Речі Посполитої. Крім внутрішньої потреби країни, нащадки шляхетських революціонерів дуже серйозно поставилися до викликів Великої Французької революції 1789 р. Здійснити «лагідніший» (без гільйотини) перехід до модерного світу і спробували просвічені рiчпосполитські реформатори.

1790 р. комісія, що розслідувала справу Волинської тривоги, запропонувала радикально змінити відношення до православ'я – проголосити свободу релігії і обрядів у державі; встановити урядовий контроль за дотриманням прав православних; заборонити останнім звертатися за допомогою до урядів інших держав; надати вірним цієї конфесії можливість створити церковні влади вільні від російського Синоду – власне під зверхністю Константинопольського патріарха. 1791 р. сейм ще встиг утворити православну конгрегацію, яка і мала стати на чолі православ'я в Речі Посполитій.

---

⁶⁴ Власне, підстави для того були – після 1-го розділу Польщі 1772 р. православні Речі Посполитої залишилися без жодного єпископа. 1785 р. царський уряд самоправно призначив Віктора Садковського новим єпископом (формально Переяславським, але він мав отримати резиденцію в Слуцьку). Той навіть не присягнув на вірність польському королю. Фактично, усі рiчпосполитські православні вдома наблизилися до статусу чужоземців, підданих сусідської держави царів. До того ж на Правобережній Україні розгорнувся рух повернення до православ'я осіб і громад силоміць переведених на унію, а нова російсько-турецька війна 1787-1791 рр. сіяла неспокій і на рiчпосполитському прикордонні. Арешт Садковського під час Волинської тривоги фактів підготовки ним повстання не виявив, але ось свідчень залежності від російської влади було хоч греблю гати.

А 3 травня 1791 р. була прийнята Конституція (Устава урядова) – документ справді революційного значення. Для України особливо важливими стали пункти про унітарність держави (з курсом на єдину польську націю) та обмеження всевладдя шляхти (шляхтичі втрачали свій статус неоподаткованої верстви, тепер і вони мали платити 10%-й податок). Конституція надавала нові шанси міщанам-буржуа (вони могли ставати армійськими офіцерами і цивільними чиновниками, а також отримали виборчі громадянські права); зроблений крок у бік секуляризації церкви (духовенство обкладене 20%-м податком); зрештою, фактично скасовувалося кріпацтво (селяни переходили під державну опіку).

Не дивно, що опір прихильників старих порядків був шалений. І саме на Україні магнатські олігархи проголосили свою Торговицьку конфедерацію 1792 р. і закликали на допомогу російські війська.

У результаті дійшло до 2-го поділу Польщі 1793 р. Саме він віддав практично всю річпосполитську Україну під російську владу (яка поспішила штампувати медалі з девізом «Отторженная возвратих», за австрійським прикладом з 1772 р. посилаючись на історичні права царів на землі Київської Русі). Цікаво, що 1792 р. почався масовий вихід-переселення запорожців на Кубань⁶⁵ – як бачимо, на підросійських Малоросіях-Новоросіях ані для шляхти, ані для козаків місця вже не було.

Річ Посполита на чолі із своїм американським героєм – генералом Тадеушем Костюшко – ще спромоглася на війну-повстання 1794 р. (але повторити подвиг французької революційної армії, яка відбилася від усіх сусідів, не вдалося⁶⁶). Розгром повстанців призвів до останнього 3-го поділу Польщі, який і ліквідував цю державу на мапі Європи. Тоді ж залишковий український шматочок Речі Посполитої – Холмщина та південне Підляшся – став трофеєм Австрії.

---

⁶⁵ Показово, що «вервечка не урвалася» – і на Кубані кілька з новоутворених козацьких куренів мали правобережні назви.

⁶⁶ Знані українські народні пісні про Понятовського та «поляків-гайдамаків», які переоцінили свої сили супроти росіян.

Таким чином, ранньомодерні шляхетський і козацький проекти добігли кінця і могли спокійно поступитися модерно-національним (польському і українському)⁶⁷. У цьому їх головна відмінність від царського революційно-модернізаційного циклу, який зберігав ознаки Старого Порядку принаймні до середини XIX ст. і суттєво загальмував становлення російської нації (та й сусідів тягнув назад)⁶⁸.

Зрештою, участь українців у річпосполитському універсалістському проєкті і здатність на його базі сформулювати свій власний (козацький) зробила їх вельми вправними помічниками у розбудові пізнішої Російської імперії⁶⁹. Але, якщо для росіян вона і була «оригіналом» всякої імперіальності, то для їх українських співвітчизників – лише епігоном, який постійно порівнювався з іншими альтернативами (і може найбільше саме із Річчю Посполитою). Отже, якщо перші щиро любили імперське «отечество», то другі – радше утилітарно мирилися із ним. Тому й цензурні спроби російських «переможців» (які не допускали й думки про тимчасовість такого свого стану) представити історичних конкурентів – Велике князівство Литовське, Королівство Польське, Річ Посполиту обох народів, Козацьку Україну, Кримський ханат etc як fail states / недіє-

---

⁶⁷ У 1780-х рр. світ-система взагалі переживає час, коли периферія стрімко наздоганяє країни центру. Утім, останні швидко відповіли т. зв. промисловою революцією (тоді ж, за Дж. Аррігі, навіть світовий фінансовий гегемон змінився – Англія остаточно обійшла Голландію).

⁶⁸ Це відчув знаний трагічною долею Петро Чаадаєв, коли окреслив Росію як «одвічно вчорашню».

⁶⁹ Випадак Австрійської імперії, до якої також входили частинки України, є менш показовим. Імперський проєкт тут будувався не на такому «сирому корені» як в Росії (всі розмови про «Москву – 3-й Рим» та візантійський спадок росіян на тлі реальної прецедентної традиції Священної Римської імперії німецької нації виглядають блякло-спекулятивно). Та й знана «клаптиковість» австрійського проєкту, який консервував локальні культурно-політичні світи у душі середньовічної роздробленості, не вимагала від українців «російського» рівня розчинення в «імперськості».

здатні держави ніколи не були сприйняті в Україні щиро і остаточно.

5.2. Підросійські козацькі автономії

Недогарки Козацької революції стали першим викликом для царського модернізаційного проекту. Раніше – дивись історію Лівонської війни 1558-1583 рр. – на західному кордоні росіяни діяли шляхом простого завоювання (під гаслом «Горе переможеним!», ще й з практиками депортації на інші місця поселення). Але Козацька Україна, з її маніфестом вільного підданства царям, змусила частіше оглядатися на західні норми державобудування.

Імперська методика «Поділяй і владарюй» стала лише частково успішною. Попри виокремлення Слобідських полків і Запорізької Січі, лівобережна Гетьманщина, з її десятьма територіальними полками, була ще доволі сильним гравцем. До гетьманства І. Мазепи включно козаки-гетьманці здатні на збройний опір Москві (на Слобожанщині ця доба закінчується найраніше – на повстаннях Брюховецького 1668 р. і на острогоському полковнику І. Дзиньковському, союзнику разинців 1670 р., а ось віддалене Запоріжжя «воювало» до 1730-х рр. – і це якщо не рахувати Січ Задунайську).

Слобожанщина (Слобідська Україна) пізно оформлений – остаточно лише як результат Козацької революції – український історичний регіон⁷⁰. У чомусь це визначило його як край «новизни» і «нового початку»⁷¹.

---

⁷⁰ Оця «пізність» важлива. Вона робила і менш виразним відмежування як Слобожанщини, так і Лівобережної Гетьманщини від «спадщини Сіверщини» (ось поділ Полісся-Поділля відчутно древніший, а відтак і виразніший). Тому у модерний час популярною стала і надрегіональна (суперрегіональна) ідентичність – *Лівобережна Україна*.

⁷¹ «Втеча» як «вибір часів революції» добре ілюструється тоді і потоком емігрантів до Америки доби Англійської революції 1640-1660 рр. Цікаво, що тема зрівняння в правах з метрополією була основою політичного життя як американців, так і слобожан.

Складалася Слобожанщина з 5 територіальних полків – Сумського, Харківського, Охтирського, Острогозького (Рибинського) і Ізюмського (останній утворений пізно – лише 1685 р.). В основі цілого регіону давня сіверянсько-тмутараканська дуга, яку – за пасмами води і лісу – добре видно навіть на гугл-мап. Згодом це був колоніальний простір Сіверщини – утім, через небезпечне сусідство татарського Муравського шляху (вів з Криму на Путивль і далі на Москву⁷²) осілі поселення тут не створювали, обмежувалися уходами. З опануванням Путивля росіянами 1500 р., в умовах постійних литовсько-московських війн активні стали т. зв. «воровські черкаси» – рухливі українці-прикордонники, які козакували-полювали на царських гонців до Криму та інших проїжджих, а також конкурували за уходи з московськими підданими. Мала значення Слобожанщина і в контексті комунікації двох козацьких Військ – Запорізького і Донського (власне історичний дебют слобідського козацтва припав на славу акцію української і російської козащин – Азовське сидіння 1637-1642 рр.)⁷³.

Специфікою Слобожанщини була крайня зацікавленість Росії в її існуванні – бо саме слобідські полки надійно перекрили Муравський шлях, яким кримські татари ходили на Москву. Згадаймо, як за доби Руїни було кілька планів козацько-татарського союзу, що передбачали переселення слобідських козаків на Гетьманщину – задля відкриття вільного проходу кримцям у напрямку царської столиці. Через це контроль за слобожанцями з боку російських влад був завжди вищий. І на тлі наддніпрянців вони уходили за особливо вірних царям (був навіть

---

⁷² Власне, було відгалуження і на Велике князівство Литовське – через Сіверщину і Лоев (Лоеву Гору на Дніпрі при гирлі Сожу), яке, почасти, прояснює підстави знаних претензій Війська Запорізького на білоруське Подніпров'я. Ймовірно, досягувалася та магістраль до останнього прихистку київських Омельковичів – Слуцька (звідки і до Вільнюса шлях був накатаний).

⁷³ Перший слобідський «опозиціонер» – Григорій Неблядин 1656 р. також був не свій, а позичений з донців (ще й базою його став Чугуїв – первісно дітище царської, а не козацької колонізації).

випадок 1670 р., коли слобожанський лідер – сумський полковник Герасим Кондратович-Кондратьєв – претендував на лівобережну булаву⁷⁴). Більша довіра до слобожан позначилася і у спробах заводити саме слобідські порядки на нових прикордонних смугах XVIII ст. – Українській лінії 1730-х рр., Новослобідському козацькому полку на новосербському правобережному кордоні 1750-х – 1760-х рр., Катеринославському козацькому війську 1788-1796 рр.

Слобожани відразу стали частиною російської армії і не мали самостійних виправ (отже, казати, що їх земля «през шаблю здобута» такі «помічники» мали менше прав). Нерідко їх використовували і проти інших козацьких військ (українських і донського). Слобідські старшини, які рано втратили статус виборних, швидко почали отримувати і російські чини та дворянські права. Гетьманці закидали їм недостатній український патріотизм і войовничість та дії за гаслом «моя хата скраю...».

Великим здобутком слобожан була успішна колонізація українського Сходу. Краєзнавці досі часто-густо воліють надмірно виопуклювати запорізьких «колонізаторів» краю (стереотип «запорожець – ідеальний козак» задавнений ще у народницьких ідеологічних практиках XIX ст.), але слобожани у цьому були значно вправніші і ґрунтовніші. Щоправда, коли «на готове» приходила держава (російська), українець Слобожанщини рідко обирав опір – адже було куди ще і «далі посунутися»⁷⁵. Тому погляд на місцеве козацтво як на тимчасового власника, а не повноправного господаря краю, мав певне поширення і негативні для українства наслідки.

Цікавим слобідським явищем був Чугуївський козацький полк XVIII століття. Сформований переважно з охрещених

---

⁷⁴ Лівобережні гетьмани також прагнули мати бодай неформальний авторитет на Слобожанщині – особливо примітний у цьому Іван Самойлович зі своїми слобожанськими родичами і маєтностями.

⁷⁵ Власне у російській правничій традиції, яку сприйняли слобожани, козаки трактувалися як «люди служили, а землі за ними государеві» (так і в зводі законів держави – Уложенні 1649 р. – записали). Себто вони тимчасові, не повноцінні власники.

калмиків він став історією осадження в Україні останніх кочовиків Східної Європи.

Лівобережна Гетьманщина на початку Козацької революції була «тилом» Українського гетьманату. Найближчий місцевий фронт був на Сіверщині – проти досить обмежених збройних сил ВКЛ. Після 1654 р., в зв'язку із козацьким союзом з Московським царством, ситуація змінилася. Найбільшою небезпекою для регіону стала татарська загроза, тому особливо цінною визнавалася взаємодія із Запоріжжям. Лівобережжя також почало сприйматися як задніпровська «остання фортеця» гетьманату, а Гадяч того таки 1654 р. визначений за другу резиденцію гетьмана – «клон» правобережного Чигирин⁷⁶ (хоча, першим центром лівобережців був радше Переяслав – ще «дореволюційне» регіональне місто-метрополія⁷⁷; плюс надрегіональний Київ). З'явилося і протиставлення царській Слобожанщині, а також внутрішні поділи⁷⁸.

За часів Руїни дніпровий берег став з осердя козаччини «лінією фронту» і це підірвало столичні позиції Переяслава (славного гетьманством Я. Сомка 1660-1663 рр.), а правобережний

---

⁷⁶ Цікаво, що Чигирин виглядав версією Табора чехів-гуситів (центр революціонерів-радикалів поза межами давньої столиці-мегаполіса – там чеської Праги, тут українського Києва). До речі, гуситський Табор – то калька біблейської гори Фавор, де відбулося Преображення Господнє. А власне і в Чигирині, і в Гадячі є своя «гора». Та й церкви Преображенські знані в обох містах.

⁷⁷ З дореволюційного досвіду-спадщини мало значення і те що Лівобережна Гетьманщина – це практично цілком колишній простір історичної Сіверщини (навіть про лівобережного гетьмана сучасники спочатку нерідко писали просто як про «сіверського гетьмана»), яка цінувала свої «білоруські» (спільні з ВКЛ) пов'язання.

⁷⁸ Я. Маркович у «Записках о Малороссии» (СПб., 1798), де «Малоросія» якраз дорівнює Лівобережній Гетьманщині, виділяв два крайніх типи мешканців краю – північні лісовики «литвини» і південні «степовики»/«українці». Плюс середній центральний тип, який поєднує ці дві екстремі і не має окремої назви. Зауважу, що це вже виразно «національна» рамка (нація інтегрує спільноти-регіони і є *надрегіональною* ідентичністю).

Київ перетворило ледь не на «острів». Подальше домінування Гадяча не пережило втрати булави гетьманом І. Брюховецьким 1668 р. Надалі на досить тривалий час гетьманською столицею був вже глибинно-сіверський Батурин (а після погрому 1708 р. його змінив недалекий Глухів⁷⁹).

Важливою рисою лівобережної Гетьманщини стало те, що їй вдалося по-своєму «закінчити війну» (та Козацьку революцію в цілому) та побудувати версію мирного гетьманату – здатного функціонувати і без постійної військової мобілізації суспільства. І так – це був відступ до автономії коштом незалежності⁸⁰.

Для ілюстрації який непростий мікс легітимацій прийшов на зміну панській чи монаршій ласці часів Речі Посполитої цікаво пригадати цеховий (теслярський) привілей 1667 р. з Кобеляк на Полтавщині. За підставу для запровадження міських цехів він покликається на 1) благословення Боже (від місцевого священика), 2) повеління «старших городових» (сотника і городового отамана), 3) братерську згоду ремісників на ту річ

---

⁷⁹ Сюжет «столичності» (реальної і потенційної) ранньомодерних українських міст – то мрія новочасного мислителя-анархіста. Тут можна додати ще лист О. Безбородька від 31.I.1780 р., де згадується як при імператорському дворі у Петербурзі обговорювали де в Малій Росії (=ексГетьманщині) бути губернським городам? Пропонувалися спочатку Глухів, Київ і Лубни чи Ромни, але зійшлися на тому, що «в земле столь необширной и довольно населенной города губернские, где бы ни положены были, не будут однакож весьма удалены от пределов своих», а отже генерал-губернатор хай сам вирішує на місці де бути столичному центру, див.: *Письма А. А. Безбородка к графу П. А. Румянцову. 1775-1793 гг.* – СПб., 1900. – С. 54-55.

⁸⁰ Натомість Правобережжя – дало версію «бою до останнього», Слобожанщина – втечі на статус підсусідка, Запоріжжя – відступу «у пустелю». Усі ці сценарії знані ще з XV ст. і татарським борцям за золотоординську спадщину, але ранньомодерні українці вже використовували «національні» формати гуртування, а не середньовічні родо-племенні зв'язки (які суттєво обмежували здатність змінити сценарій – це особливо показово на прикладі кримсько-ногайських стосунків). Зрештою, тому і звалися українські козаки у татар змішаним народом (буткалі), народом-напівкрівкою.

«слухну», 4) звичай «прочііх» християнських країн-«народів», 5) затвердження полковника (полтавського)⁸¹. Для такої козацької України московський цар чи інший монарх – то просто союзники, українська державність може жити і без них.

У своєму державобудівництві українці використали «енергію спрощення-ентропії», цілком у межах «консервативної природи революцій» та духу «залізного століття». Суспільна нерівність відступила, творча деструкція давала нові шанси⁸². Проста бінарна модель суспільного поділу – військові (козаки) + цивільні (посполиті) – стала повсюдною.

Подекуди навіть ця бінарність згладжувалася – основним місцевим типом ставав козак (не дивно, що у іноземців бачимо у різних варіантах окреслення Гетьманщини як Країни Козаків). Усі інші групи, то прошарки цілого: старшини – командири Війська, посполиті – його слуги. З часів Петра I від козацтва стали вимагати фактично безперервної служби і тоді утвердився ще один поділ – на козаків виборних (постійно боєготових, десь 20 % від загалу) і підпомічників (частково боєготових, допоміжну частину).

Міщани майже розчинилися поміж козаків і селян (зрештою, занепад урбанізації відчувався у другій половині XVII – першій половині XVIII ст. на всьому старому річпосполитсько-му просторі). А купці були радше державними агентами, аніж простими бізнесменами.

Взагалі опікуватися «спеціалістами» – то став особливий інтерес гетьманської влади, яка, поза сумнівом, горувала як чинник суспільної модернізації (тому послаблення гетьманства було стратегічною метою Москви, для якої модерний державний «Левіафан» мав бути лише її власний⁸³). Держава також

---

⁸¹ *Василенко Н. П.* Збірка матеріалів до історії Лівобережної України та українського права XVII-XVIII вв. // Український археографічний збірник. – Т. 1. – Київ, 1926. – С. 77.

⁸² Про те як це важливо для розвитку див.: *Аджемоглу Д., Робінсон Дж.* Чому нації занепадають. Походження влади, багатства і бідності. – Київ, 2016.

⁸³ За це царизм готовий був спочатку і приплатити – ось 1755 р., коли скасували внутрішні збори-податки на Гетьманщині, пообіцяли

набула нового досвіду масштабних мобілізацій населення і ресурсів, які суттєво позначалися на рівні згуртованості суспільства Гетьманщини.

Природним було і звернення до архаїчних родинних зв'язків і мереж. Таке кланобудівництво козацьких старшин пізніше озветься проявами корупційної олігархії, утім, зовсім не всевладної – управу на неї доволі часто (хоч і не завжди швидко) вдавалося знаходити аж до царської ліквідації Гетьманщини.

Мало значення для розвитку країни і при звичаєння до «міжнародних» контактів. Причому з обох боків – і українці знайомилися із чужиною, і чужинці цікавилися Україною (тут найбільш популярною була тема давньої антитуруецької солідарності християн). Хоча найбільш «знайомими іноземцями» для українського суспільства лишалися давно відомі ляхи і греки, з'являлися і нові контакти із світом (ось у мазепинську добу через Стародуб і Чернігів починають активно торгувати із пруським Кенігсбергом⁸⁴, Київ ще 1678 р. пролобіював собі право безмитної торгівлі Дніпром до Смоленська, Десною до Брянська, а XVIII ст. новими «вікнами» українського експорту стають прибалтійські Рига і Петербург⁸⁵).

фінансувати всі видатки гетьманського уряду з центрального бюджету (і власне гетьману стали виплачувати 50 тис. руб. щорічно – суму більшу, ніж він сам збирав).

⁸⁴ Причому, шляхом Стародуб – Кенігсберг можна було возити товари як суходелом, так і річками (тому протягом усього XVIII ст. стародубські лавки-магазини пропонували асортимент західноєвропейських виробів співставний із російськими столицями). Це особливо важливо для таких габаритних товарів як смольчуг і поташ (не дивно, що ось 1760 р. гетьман Розумовський отримав спеціальний дозвіл для своїх «заводів» на продаж цієї експортної продукції при ризькому порті і в Кенігсберзі, див.: *РГАДА*. – Ф. 248. – Оп. 136. – Арк. 320/скан 330).

⁸⁵ Рига, насправді, як торговельний центр тривалий час випереджала Петербург (до котрого перевели кращих купців біломорського Архангельська). Ось за два роки 1725-1726 рр. до Петербурга прийшло 450 кораблів, а до Риги – 755, а за три роки 1761-1763 рр. розрив ще відчутніший – 332 проти 957, див.: *Некрасов Г. А.* Внешняя торговля России через Ревельский порт в 1721-1756 гг. – Москва,

Це, до речі, посприяло актуалізації досвіду ВКЛ. Ось правничу систему Гетьманату розбудовують на III Литовському Статуті (прийнятий 1588 р., після Любліну-1569, він був чинний в Україні до того лише епізодично і регіонально – на Сіверщині)⁸⁶. Доведення шляхетства козацьких старшин через демонстрацію спорідненості з білоруською шляхтою теж стало чи не найпопулярнішим способом «аристократизації» еліти.

Стосунки із Москвою були непростими, але автономію Гетьманщини вдавалося зберігати в доволі широких межах. Іван Мазепа зміг зупинити попередній (від підробного Переяслава-2 з 1659 р.) царський юридичний наступ на українські права і укласти Московські статті 1689 р. Вони суттєво обмежили можливості російського втручання в справи гетьманської України. Азовсько-Дніпровські походи 1695-1698 рр. звітували відродження козацького війська як де-факто окремої потуги – вони продемонстрували, що українці можуть керувати «окремим фронтом» (і здобутий Кизикермен-1695 визнаний за відплату за Чигирин-1678). І лише погром 1709 р. вже не вдалося «відіграти назад» – далі, до кінця XVIII ст. українські автономісти перебувають у глухій обороні, проводячи хіба локальні за значенням контракти.

Проблемою для прихильників автономії Гетьманщини була непублічність і волюнтаризм правових процедур російського самодержавства – ось статті Гадяцької унії 1658 р. у Речі Посполитій відразу і друком вийшли – перечитати їх наступним поколінням було не проблема. А на теренах Російської імперії друкване слово трималося під жорстким контролем, рукописні ж українські архіви доби Руїни сильно постраждали і нові

1984. – С. 38. Отже, не дивно, що і новоутвореній на українському прикордонні Новоросійській губернії, де треба було фахівців із зовнішньої торгівлі, «купецького старшину» 1766 р. знайшли саме серед рижан (купець-банкрот Левін Вульф готовий був переїхати до Кременчука).

⁸⁶ Такий підхід не дратував і росіян, які на III-му Литовському статуті розбудували своє Соборне Уложення 1649 р. ВКЛ як «вестернізована Русь» тут тлумачилася як не зовсім чужа, а, місцями, і взірцева.

покоління гетьманських правників часто-густо мали щоразу «винаходити свій велосипед» (хоча у XVIII ст. розривів спадковості поменшало) та відбиватися від підозр у фальсифікації.

Наріжні опори ранньомодерних ідентичностей – церква і школа – в умовах автономії не могли стати цілком «козацькими». Це яскраво засвідчив «Синопис» 1674 р. – київський «історичний підручник»-бестселер, який працював на популяризацію східнослов'янської/спільноруської ідентичності. Взагалі заповнити певний «інтелектуальний вакуум» (за взірцевими канонами вестернізації) нової імперії своїми українськими (чи то суржиковими) смислами – це була спокуса для багатьох інтелектуалів-українців (які ставали, так би мовити, більшими росіянами за самих росіян – «дядьками отечества чужого»).

Але в «ієрархію лояльностей» Україна, нехай і у політкоректній формі Малої Росії, потрапила і закріпилася міцно, попри тиск імперської «общерусской» уніфікації та відтік українських інтелектуалів до столиць імперії. Згодом, національне відродження XIX ст. мало на що спертися у культурному плані (навіть без «приватизованої» імперцями киеворуської доби культура Козацької України лишалася тоді конкурентоспроможною).

Запоріжжя, як уже йшлося, стало випадком «втечі-відступу у пустелю», з певним впаданням у архаїку-дикість. Причому, саме відтоді остання осмислюється не як вимушена (і радше тимчасова), а як природна, одвічна і сенсоважлива.

Дореволюційне Запоріжжя мало вигляд зони сезонної експлуатації. Хоча про повний річний цикл «запорізького кочування» відомо з кінця XVI ст., навіть воно мало допоміжний характер – більшість козаків на зиму поверталися «на волость»,

до внутрішніх осілих районів України⁸⁷. Запорізька зимівля сприймалася як «подвиг», а не як нормальне життя⁸⁸.

А для традиційного українського суспільства питання «прописки» було важливим – неосіла людина не визнавалася за «добру і віри гідну» і в правах повсюдно утискала. Ось ще наприкінці 1650-х рр. прихильники Виговського заявляли, що на Запоріжжі перебувають «люди малі» (за суспільним значенням) і їх думку слід враховувати в останню чергу⁸⁹.

Але саме Козацька революція змінила такий стан речей. Татарсько-козацький союз зробив із Запоріжжя тилову зону, де з'явилися можливості для мирного господарювання. Риба (річкова і морська), сіль, скотарство, митні збори з проїжджих – це вже новий ресурс запорожців, який дозволяв якось прожити і без війни (більш того, у разі грабїжницького набігу, супротивник міг тепер вдатися до відшкодувань шляхом конфіскацій запорізьких товарів та іншого майна на своїй території)⁹⁰. До того ж, із суперприбутковим чорноморським піратством, після розбудови турками 1665-1666 і 1679 рр. системи Кизикермен-

---

⁸⁷ У Сірковому проекті козацького устрою 1679 р. йшлося, що загалом на Козацькій Україні може бути і 300 тис. козаків, з них на Запоріжжі – хіба 20 тис. Гадаю, промовистий порядок цифр – виграти «числом» у запорожців ніколи не було шансів.

⁸⁸ Характерна історія 1687 р. Росіяни, для забезпечення логістики Кримського походу 1687 р., прислали влітку 1686 р. на Запоріжжя корпус Г. Косагова. Після зимівлі, почувши, що їх лишають і на другу зиму, вояки збунтувалися. Вони казали, що і так від хвороб великі втрати, а 2-й сезон можна і загалом не пережити. Отже, навіть «російська зима» була лагідніша за «запорізьку».

⁸⁹ Задавлена «меншовартісність» низовиків бринить ще у «лебединій пісні» кошового І. Сірка – проект привілею запорожцям з 1679 р. До нього писали, що зверхник-король має *рівно поважати* як городових козаків, так і запорожців.

⁹⁰ Згодом ці нові ресурси стануть у пригоді і деяким специфічним запорізьким технологіям. Ось наприкінці XVIII ст. є згадка «соляних дубів» (морських човнів, деревина для яких варена у соляному розчині – що підвищувало її якість і зносостійкість) та «торб з вовною» над бортами суден запорожців, які убезпечували від рушничних куль.

ських укріплень, січовикам прийшлося «зав'язати» (якщо не рахувати мікровідродження середини 1690-х років).

Отже, пореволюційне Запоріжжя стає вищезгаданою «пропискою» і починає формувати свій «історичний міф» про Січ як «столицю» козаччини (до того ж і центра революційного радикалізму – на кшталт гори-міста Табір у гуситів). Воно також претендує на «золоту акцію» при виборі гетьманів Козацької України (числом запорожцям було не перемогти – кількісно вони дорівнювали 1-2 територіальним полкам на Гетьманщині) і вже 1663 р. добивається перемоги «свого» кандидата на гетьманство – Івана Брюховецького. Зрештою, Запоріжжя таки претендує і на спадковість по знищеним-знесиленим козацьким структурам Правобережжя.

Тісне спілкування запорожців з кочовими сусідами-ногайцями добре відоме – саме вони ставали взірцями для найбільш оригінальніших, архаїчних з точки зору внутрішньої осілої України, суспільних практик січовиків (зокрема, проявів колективної власності та соціальної солідарності – коли, так би мовити, усі з одного котла сьорбають). Ймовірно, що і пам'ятна Сіркова різанина «своїх», відполонених з Криму – то наслідування кримсько-ногайської безкомпромісної ворожнечі 1665 р. (+ ще й нові союзники Запоріжжя – калмики, які бранців не брали, могли додати прикладів нової кочової жорстокості).

Показова зневага до елітарної та, зрештою, і просто «нормальної» культури (підкреслена неписьменність, братство замість родини, ритуальні приниження старшин) вимагала дивацької поведінки, яка вирізняла запорожця з загалу «звичайних людей». Чернеча практика безжонства підкреслювала «неприродність» Запоріжжя – робило з нього прояв «Дива». І без такого яскравого піару вербунок нових поколінь запорожців на теренах осілої України навряд чи був би успішним. Тому таки, хоча січовики як лицарі-військові фахівці легко знаходили собі місце на Гетьманщині (навіть в «елітних» компанійських полках), спроби збудувати Запоріжжя на цій Україні регулярно провалювалися (бо ж «Царство Його не від миру сього»).

Власне, архаїка і ексцентризм не завжди безневинні, бо час-то відгонять ще і охлократією – з її тягою до зрівнялівки та збиткування з «успішних» і просто «не своїх». Тому, часом, межа між запорожцем-лицарем і розбійником-гайдамакою була плинна (знана яскрава історія 1748 р., коли запорожці-богомолці, вертаючись з прощі до Києва, дорогою зайнялися грабунком) – і контактували із ними «з оглядкою». Не дивно, що найвідоміший «Робін Гуд» Гетьманщини другої половини XVIII ст. – Семен Гаркуша – також був із запорожців. Характерна і наявність купців-агентів у запорізьких старшин поза кордонами Вольностей Війська Запорізького Низового – тримати особисті капітали на Січі, то лише дражнити завжди готову «все поділити» сірому.

Утім, поза усіма вадами, Запоріжжя (у купі із Задунайською Січчю та Кубанським Військом) з-поміж недогарків Козацької революції проіснувало найдовше. Власне, допоки протривав український Фронтір (тому і ліквідація⁹¹ Катериною II Запорізької Січі 1775 р. не стала остаточною – ніякої внутрішньої кризи запорожці не переживали⁹², економічно були цілком конкурентні на тлі сусідніх імперських проектів, а останній кошований П. Калнишевський знаний як вельми «ефективний менеджер»⁹³).

---

⁹¹ Виконавець атаки на Січ 1775 р. генерал-аншеф Петро Текелій у власній надгробній табличці 1792 р. згадав цю свою заслугу як «*істребленіє*» Запорізької Січі.

⁹² Хоча поява 1751 р. новосербської конкуренції не пішла їм на користь (не дивно, що вже 1759 р. стали обговорювати питання переселення запорожців на інші місця).

⁹³ У сучасній історіографії поширена думка про завершення «козацького циклу» ранньомодерної України у 1780-х рр. Ось В. Горобець відстоює рубіж 1783 р. (утворення Катеринославського намісництва). Утім, гадаю, саме зникнення «овдвічних українських кордонів» – *турецького* як наслідок російсько-турецької війни 1787-1791 рр. і *польського* як наслідок 2-го поділу Польщі у 1792 р. – то справжні маркери «кінця» імпульсу Козацької революції, завершення її фази розвитку-деградації (1709-1792).

Припало до душі Запоріжжя і Модерну, який жадав ширшої демократії і волів спиратися на народ-простолюд. Тому, «свята простота» зовсім не таких вже численних ранньомодерних запорожців стала одним із вагомих національних символів для мільйонів модерних українців (тих, що «від Сяну до Дону»).

Український Ранній Модерн і Модерн (прикінцеві зауваження)

Наприкінці цієї маленької книжки про великий період повернуся до ідеї Джареда Даймонда щодо природно-історичних експериментів і зауважу, що саме вона дає ключ для інтерпретації українського переходу від Домодерну до Модерну¹. Зокрема, прояснює чому Новоросія (1764-1874²), у яку Російська імперія так щедро вкладалася, програла Малоросії (1764-1856³), у котрій були хіба старі «культурні накопичення».

Саме завдяки тим закопанам у свій час скарбам малоросійська історія змогла народити-відродити національну (українську) ідентичність. А новоросійська – ні. Остання залишилася уламком Старого Порядку та пережитком домодерного імперіалізму та архаїчного Фронтиру (Великого Кордону християнської та ісламської цивілізацій).

---

¹ Прихильники концепції «довгого століття» (зазвичай вона полягає у прихватуванні у попереднього і наступного століть десь по пів столітнього шматка) люблять казати, що щось від середини свого і до середини наступного століття – у нашому випадку це з бл. 1750 по бл. 1850 рр. – старий і новий уклади вже існують поруч один з одним. До речі, якщо у середині ХХ ст. стали говорити про «подвійну економіку» (модерно-прогресивний і традиційно-архаїчний сектори) як проблему розвитку «відсталих» країн – у довгому ХVІІІ ст. це ще повсюдна проблема навіть для суспільств-флагманів прогресу.

² Цілий сюжет історичної Новоросії – то 1764-1874 рр. (від заснування Новоросійської губернії до ліквідації Новоросійського генерал-губернаторства). Спроби продовжити його у модерну епоху вважаю необґрунтованими (зрештою, цьому історичному простору сучасної України не звикати до вищого рівня «нетягlostі»).

³ 1764-1856 рр. – період від скасування гетьманства до ліквідації Малоросійського генерал-губернаторства і є класичною добою історичної Малоросії. Поза межами того періоду і території цей термін має інший «колір» і потребує додаткових пояснень (зокрема, про те як за часів Модерну з позитивно-нейтрального він перетворюється на архаїчно-негативний).

Без імперського колоніалізму Новоросія нежиттєздатна, новоросійський народ – то цілковита фантазія⁴ (позірні збіги з креолами лише додають такому явищу колоніального смаку⁵). Там де Фронтір народив «націю» (американців, українців) він якраз був антитезою старих імперій і новим «порогом ускладнення» (у сенсі «великої історії всього» Д. Крістіана, для якої ускладнення – це і є розвиток).

Зауважу і що вже не раз згадане просвітницьке «переповнення» – то власне «ключ» до історії Новоросії, особливо часів її героїчної доби і першого «вибухового буму» 1764-1796 рр.⁶

---

⁴ Унікальний випадок для статистики Російської імперії – в останній третині XVIII ст. для Новоросії проводилися обрахунки національного складу населення – так українська («малоросійська») нація там складала понад 80 % жителів краю (це більше ніж відсоток етнічних українців у сучасній Україні), а ніяких новоросів невідомо. А з формуванням у модерному XIX ст. проекту «общерусской» нації (єдиної східнослов'янської) – з велико-, мало- і біло-русів, якісь додаткові ново-роси вже і зовсім стали непотрібні. Сучасна спроба «віднайти» новоросів – то банкрутство «общерусской» ідеї – знак, що давня Малоросія вибрала український проект. Останній, щоправда, ще не настільки зміцнив, щоб його і надщербити не можна було – але, напевно, то вже край!

⁵ Російській пропаганді щоправда подобається все ставити догори дригом – для неї Русь=Росія, звідси виводиться, що росіяни і є корінними мешканцями України. А українці – то відносно недавня вигадка-«інтрига Заходу», власне підавстрійської Галичини, яка спокушує недалеких хохлів-наддніпрянців.

⁶ Фронтирна термінологія Джеймса Беліча. Ймовірно, можна казати навіть про три цикли-буми (кожний наступний слабший, бо можливості апгрейду-вдосконалення старих форм не бездонні і вичерпні) – 1) в межах початкових Новоросійської і Азовської губерній (1764-1796), 2) одеський чи то поргово-причорноморський (до 1820-х рр.?) і 3) кримський (зі спробою повторити турків XVI ст. і зробити Чорне море «російським озером», до 1856 р.?).⁷ Відмінність Модерну від доби Старого Порядку якраз і полягає у курсі не на компроміс з Природою (використання різних, але існуючих природних елементів), а на її підкорення і *перетворення реальності*. Створити нову правильну реальність – це й створити нову людину для тієї реальності. Організація суспільства починає будуватися на

Та пора успішна саме на давніх українських шляхах і проектах (вихід до Чорного моря, судноплавство Дніпром, транспортні коридори в степу та ін.), а ось незакорінені в місцевих традиціях вигадки (Грецький проект, міста-примари, адміністративний калейдоскоп тощо) стають або «потьомкінськими деревнями», або планами на виріст – реалізованими вже за модерної доби.

Утім, колір вичерпання можливостей «капітального ремонту» старого, «перехідності-пробудження» і «ривків навздогін» – то дуже сучасні для нинішньої України історичні барви. І то не лише-суто для нашої країни – нагадаю, що термін «*Нове Просвітництво*» ужитий у футуристичній доповіді Римського клубу 2017 р., а у 2018 р. знаний суспільствознавець Стівен Пінкер видав свою «Просвітництво тепер» – апологію продовження до сьогодні просвітницької традиції⁷.

Таким чином, значення Раннього Модерну як початку української сучасності важко переоцінити. Саме він протистоїть

прямому управлінні – будь-яких посередників прибирають (великі держави-імперії будують прямі дороги та інші сполучення, усувають місцеві еліти, наступають на звичаї та неофіційні мови). Це дає величезний приріст мобілізаційних можливостей, але і ціна помилки уряду за модерних часів куди як катастрофічніша. Тому новий баланс з планетою – то глобальна проблема сучасності, а наука все більше відтворює, а не підкорює Природу (і з цієї точки зору Домодерн, Ранній Модерн – то її кращий дослідний матеріал).

⁷ Відмінність Модерну від доби Старого Порядку якраз і полягає у курсі не на компроміс з Природою (використання різних, але існуючих природних елементів), а на її підкорення і *перетворення реальності*. Створити нову правильну реальність – це й створити нову людину для тієї реальності. Організація суспільства починає будуватися на прямому управлінні – будь-яких посередників прибирають (великі держави-імперії будують прямі дороги та інші сполучення, усувають місцеві еліти, наступають на звичаї та неофіційні мови). Це дає величезний приріст мобілізаційних можливостей, але і ціна помилки уряду за модерних часів куди як катастрофічніша. Тому новий баланс з планетою – то глобальна проблема сучасності, а наука все більше відтворює, а не підкорює Природу (і з цієї точки зору Домодерн, Ранній Модерн – то її кращий дослідний матеріал).

короткозорості багатьох наших сучасників, для яких Україна народилася ледь не вчора (знані екстремальні варіанти, коли «нові обличчя» маніфестують, що історія України – вона лише з часу їх приходу в уряд, а перед тим – лише темні часи «попередників»).

Ранній Модерн дозволяє оприявнити структури «довгого тривання», які сплітають локальне і глобальне (нагадаю, що світ стає глобальним саме за цієї доби і ранньомодерна «родова пляма» супроводжує глобалізацію повсюдно). Те що народилося тоді – здебільшого не вмерло і досі (попередні епохи більш «античні» і дистанційовані від сучасності). Тому – той хто, неprisутній у Ранньому Модерні, ризикує бути оголошеним «неісторичним». Не дивно, що ранньомодерна Україна останнім часом стала ціллю інформатак – бо ж поява цілісної, нефрагментованої і вписаної до глобального контексту української візії минулого, то важливий ресурс, справжнє «виведення із тіні» для всієї країни.

Додаток

Трійця ранньомодерних революцій України¹. Хронологія революційний циклів

Фази революційного циклу:

- 1) *винайдення-революція, доба революційного підйому;*
- 2) *розквіт-експансія і стабілізація;*
- 3) *занепад-згортання.*

Шляхетська революція

- 1) 1505 – 1573/1608 (від Радомської конституції «Нічого нового!» до пакта-конвента – угоди з королем чи до поразки рокошу М. Зебжидовського – руху за розширення шляхетської демократії);
- 2) 1608 – 1648 (від рокошу до Хмельниччини – тріумф олігархії, згасання руху шляхетських демократів);
- 3) 1648 – 1795 (від Хмельниччини до III-го поділу Польщі).

Козацька революція

- 1) 1648 – 1668 (від початку Хмельниччини до спільного повстання «берегів Дніпра» під проводом П. Дорошенка та І. Брюховецького);
- 2) 1668 – 1709 (від поразки в бою віч-на-віч до розгрому партії незалежності Гетьманщини разом із її зовнішньою підтримкою);
- 3) 1709 – 1792 (від «Полтавського полону» гетьманців-мазепинців до зникнення «одвічних» українських кордонів-фронтирів – *турецького* як наслідок російсько-турецької війни 1787-1791 рр. і *польського* як наслідок 2-го поділу Польщі у 1792 р.).

---

¹ Внутрішньою «українською» доречно звати хіба Козацьку революцію. А Шляхетська і Царська – то зовнішні революції, на які українці мусили реагувати. Тому зупинюся на окресленні «революцій України».

Царська революція / контрреволюція

- 1) 1690-і – 1768 (від початку Петровських реформ до початку царювання Катерини II);
- 2) 1768 – 1825 (від розпуску Комісії з укладання Нового Уложення до декабристів – поразка курсу на перетворення контрреволюції в революцію, себто спроби розширити соціальну базу-опертя руху);
- 3) 1825 – 1856/1917 (від початку Миколаївської реакції до поразки у Кримській війні чи до падіння самодержавства через Лютневу революцію).

Бібліографія

- Абалов Александр, Иноземцев Владислав.* Бесконечная империя. Россия в поисках себя. – Москва, 2021.
- Аджемолгу Дарон, Робинсон Джеймс.* Чому нації занепадають. Походження влади, багатства і бідності. – Київ, 2016.
- Альгаротти Франческо.* Путешествие в Россию. – СПб., 2014.
- Арриги Джованни.* Долгий двадцатый век. Деньги, власть и истоки нашего времени. – Москва, 2006.
- Белокуров Сергей А.* Юрий Крижанич в России. – Вып. 1. – Москва, 1902.
- Бараи Семен И.* История неурожая и погоды в Европе. – Ленинград, 1989.
- Белевы путешествия через Россию* в разныя Асиятские земли, а именно: в Испаган, в Пекин, в Дербент и Константинополь / перевел с французского Михайло Попов. – Санкт-Петербург, 1776. – Ч. 3.
- Брехуненко Віктор.* Східна брама Європи. Козацька Україна в середині XVII-XVIII ст. – Київ, 2014.
- Бродель Фернан.* Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм, XV-XVIII ст. У 3-х т. – Т. 3: Час світу. – Київ, 1998.
- Валлерстайн Иммануил.* Мир-система Модерна. – Т. I: Капиталистическое сельское хозяйство и истоки европейского мира-экономики в XVI веке. – Москва, 2015.
- Валлерстайн И.* Мир-система Модерна. – Т. II: Меркантилизм и консолидация европейского мира-экономики, 1600-1750. – Москва, 2016.
- Валлерстайн И.* Мир-система Модерна. – Т. III: Вторая эпоха великой экспансии капиталистического мира-экономики, 1730 – 1840-е годы. – Москва, 2016.
- Василенко Николай П.* Збірка матеріалів до історії Лівобережної України та українського права XVII-XVIII вв. // Український археографічний збірник. – Т. 1. – Київ, 1926. – С. 50-164.
- Вирський Дмитро.* Річпосполитська історіографія України (XVI – середина XVII ст.). – Київ, 2008. – У 2-х ч.
- Высочайшия собственноручныя письма и повеления...* императрицы Екатерины Великия к покойному генералу Петру Дмитриевичу Ерапкину и всеподданейшия его донесения. – Москва, 1808.
- Вульф Ерік Р.* Європа і народи без історії / Пер. з англ. І. Пошивайла. – Київ, 2004.

- Гільденштедт Йоган-Антон.* Подорож Єлісаветградською провінцією 1774 року / упор. А. В. Пивовар. – Київ, 2005.
- Готтліб Антони.* Мечта о Просвещении. Рассвет философии Нового времени. – Москва, 2020.
- Гребер Дэвид.* Долг: первые 5000 лет истории. – Москва, 2015.
- Даймонд Джаред.* Коллапс. Почему одни общества выживают, а другие умирают. – Москва, 2008.
- Даймонд Джаред.* Зброя, мікроби і харч: Витоки нерівностей між народами. – Київ, 2009.
- Даймонд Джаред, Робинсон Джеймс.* Естественные эксперименты в истории [сборник] / пер. А. Курьшева. – Москва, 2018.
- Дейвіс Норман.* Боже ігрище. Історія Польщі / переклав з англ. П. Тарашук. – Київ, 2008.
- Делюмо Жан.* Цивилізація Возрождения. – Екатеринбург, 2006.
- Доллингер Филипп.* Ганзейский союз. Торговая империя Средневековья от Лондона и Брюгге до Пскова и Новгорода. – Москва, 2020.
- Дюби Жорж.* Время соборов. Искусство и общество 980-1420 годов. – Москва, 2002.
- Жукович Платон Н.* Московская смута начала XVII века и ее отражение в литовско-польском государстве // Христианское чтение. – 1902. – № 11.
- Жукович П. Н.* Кобринский договор и Торунский сейм 1626 года // Христианское чтение. – 1910. – № 1.
- Империи Средневековья.* От Каролингов до Чингизидов / Под редакцией Сильвена Гугенхейма. – Москва, 2021.
- История крымских татар.* В 5 тт. – Т. III: Крымское ханство (XV – XVIII вв.). – Казань, 2021.
- Кембриджская история капитализма.* Том 1. Подъём капитализма: от древних истоков до 1848 года. – Москва, 2021.
- Кінг Чарльз.* Історія Чорного моря. – Київ, 2011.
- Княжевич Микола.* Проект поліпшення торгівлі на Україні, 1784 р. // ЗНТШ. – Т. 18, кн. 4. – Львів, 1897. – С. 1-8.
- Єльніков Михайло.* Золотоординські часи на українських землях. – Київ, 2008.
- Ковалець Тарас.* Маловідомі козацькі й татарські конфесати із часів Жванецької кампанії 1653 року // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – Вип. 27. – Київ, 2018. – С. 440-447.

- Кочегаров Кирилл А.* Отношения Запорожской Сечи с Речью Посполитой, Портой и Крымом в последние годы жизни кошевого атамана Ивана Серко // Славяноведение. – 2011. – № 2.
- Кочегаров К. А.* «Все наши вольности в арендах». «Остерегательное письмо» против украинского гетмана Ивана Самойловича 1684 г. // Сборник статей по русской истории в честь Александра Ивановича Гамаюнова к его 60-летию от друзей и коллег. – Москва, 2019. – С. 178-202.
- Крижановський Аристарх.* Руська «хроніка» з XVII в. // ЗНТШ. – Т. 62 (1904).
- Кристіан Девід.* Большая история: с чего все начиналось и что будет дальше. – Москва, 2018.
- Кулиш Пантелеймон.* Записки о Южной Руси. – Т. 1. – СПб., 1856.
- Кулиш П.* Польско-казацкая война 1638 года // Отечественные записки. – СПб., 1864 (№№ 9, 10 = т. 156).
- Кулиш П.* История воссоединения Руси. – Т. 1. – СПб., 1874.
- Кульпин Эдуард С.* Цивилизация Золотой Орды // Монгольская империя и кочевой мир. – Улан-Удэ, 2004.
- Леп'явко Сергій.* Великий кордон Європи як фактор становлення українського козацтва (XVI ст.). – Запоріжжя, 2001.
- Ле Руа Ладюри Эммануэль.* История климата с 1000 года. – Ленинград, 1971.
- Ле Руа Ладюри Е.* Коротка історія клімату: від середньовіччя до наших днів. – Київ, 2009.
- Літвін Генрик.* З народу руського. Шляхта Київщини, Волині та Брацлавщини (1569-1648) / Пер. з польськ. Лесі Лисенко. – Київ, 2016.
- Майнов Владимир.* Как и чем кормится Украина // Живописная Россия. – СПб., 1897. – Т. 5, ч. 1. – С. 167-196.
- Мак-Нил Уильям.* Восхождение Запада: История человеческого сообщества. – Киев; Москва, 2004.
- Малия Мартин.* Локомотивы истории: Революции и становление современного мира. – Москва, 2015.
- Мейер Михаил С.* Между Востоком и Западом: Османская империя в XVIII веке // Османский мир и османистика. Сборник статей к 100-летию со дня рождения А. С. Тверитиновой (1910-1973). – Москва, 2010. – С. 352-374.
- Мільчев Володимир.* Соціальна історія запорозького козацтва кінця XVII – XVIII століття: джерелознавчий аналіз. – Запоріжжя, 2008.

- Мицик Юрій.* Albaruthenica. Студії з історії Білорусі. – Т. 2. – Київ, 2018.
- Мортимер Ян.* Века перемен. События, люди, явления: какому столетию досталось больше всего? – Москва, 2019.
- Мур-младший Баррингтон.* Социальные истоки диктатуры и демократии. Роль помещика и крестьянина в создании современного мира. – Москва, 2016.
- Некрасов Георгий А.* Внешняя торговля России через Ревельский порт в 1721-1756 гг. – Москва, 1984.
- Норкус Зенонас.* Непроголошена імперія: Велике князівство Литовське з погляду порівняльно-історичної соціології імперій. – Київ, 2016.
- Описание Чёрного моря и Татарии,* составил доминиканец Эмиддио Дортелли Д'Асколи, префект Каффы, Татарии и проч. 1634 // ЗООИД. – Т. XXIV. – Одесса, 1902. – С. 89-180.
- Пархоменко Владимир.* «Стужа» в Малороссии в марте 1748 р. // Киевская Старина. – 1905. – № 9. – Отд. II. – С. 115.
- Пейн Линкольн.* Море и цивилизация. Мировая история в свете развития судоходства. – Москва, 2017.
- Пейссонель Шарль-Клод, де.* Записка о Малой Татарии / пер. с фр. В. Х. Лотошниковой / вступ. ст., прим. и ком. В. В. Грибовского. – Киев, 2013.
- Письма А. А. Безбородка* к графу П. А. Румянцову. 1775-1793 гг. / изд. П. М. Майковым. – СПб., 1900.
- Плохий Сергій.* Походження слов'янських націй: Домодерні ідентичності в Україні, Росії та Білорусі. – Київ, 2015.
- Плохий С.* Брама Європи. Історія України від скіфських воєн до незалежності. – Харків, 2016.
- Пономарьов Олексій М.* Розвиток капіталістичних відносин у промисловості України XVIII ст. – Львів, 1971.
- Понтинг Клайв.* Всемирная история. Новый взгляд. – Москва, 2010.
- Посольская книга* по связям России с Ногайской Ордой (1576 г.) / подгот. В. В. Трепавлов. – Москва, 2003.
- Пункти Івана Виговського* українським послам на Варшавський сейм 1659 року (опублікував Домет Олянич) // Записки НТШ. – Т. ССXXII. – Львів, 1991. – С. 327-350.
- Ревель Жан-Франсуа.* Кухня и культура: литературная история гастрономических вкусов от Античности до наших дней. – Екатеринбург, 2004.

- Розендунд Маркус.* Погода, яка змінила світ. – Київ-Львів, 2021.
- Русская историческая библиотека.* – Т. 9. – СПб., 1884.
- Русская Историческая Библиотека.* – Т. XXX: Литовская Метрика. Отделы 1-2. Часть 3: Книги Публичных Дел. Т. 1. – Юрьев, 1914.
- Скотт Джеймс.* Благими намерениями государства. Почему и как проваливались проекты улучшения условий человеческой жизни. – Москва, 2005.
- Скотт Джеймс С.* Искусство быть неподвластным. Анархическая история Юго-Восточной Азии. – Москва, 2017.
- Скотт Джеймс С.* Против зерна: Глубинная история древнейших государств. – Москва, 2020.
- Смил Вацлав.* Энергия и цивилизация. – Москва, 2020.
- Смолій Валерій А., Степанков Валерій С.* Українська державна ідея XVII-XVIII століть: проблеми формування, еволюції, реалізації. – Київ, 1997.
- Смолій В., Степанков В.* Петро Дорошенко. Політичний портрет. – Київ, 2011.
- Тилли Чарльз.* Принуждение, капитал и европейские государства. 990-1992. – Москва, 2009.
- Тищенко Микола.* Нариси історії торгівлі Лівобережної України з Кримом у XVIII ст. // Історично-географічний збірник. – Т. 2. – Київ, 1928. – С. 83-133.
- Трепавлов Вадим В.* Степные империи Евразии: монголы и татары. – Москва, 2015.
- Уилбер Кен.* Краткая история всего. – Москва, 2019.
- Федоренко Павел К.* Рудни Левобережной Украины в XVII-XVIII вв. – Москва, 1960.
- Фейган Брайан.* Малый ледниковый период: как климат вершил историю, 1300-1850. – Москва, 2021.
- Фергюсон Ніл.* Цивілізація. Як Захід став успішним. – Київ, 2017.
- Фергюсон Ніал.* Площадь и башня. Сети и власть от масонов до Facebook. – Москва, 2020.
- Франкопан Питер.* Шелковый путь. Дорога тканей, рабов, идей и религий. – Москва, 2017.
- Ходарковский Майкл.* Степные рубежи России: как создавалась колониальная империя. 1500-1800. – Москва, 2019.
- Хоскинг Джеффри.* Россия: народ и империя (1552-1917). – Смоленск, 2001.

- Хоффманн Штефан-Людвиг.* Социальное общение и демократия. Ассоциации и гражданское общество в транснациональной перспективе, 1750-1914. – Москва, 2017.
- Чуткий Андрій.* Становлення житниці Європи (друга половина XV – перша половина XVII ст.). Київ, 2015. – серія «Нариси з економічної історії України». Кн. 2.
- Чуткий Андрій.* Буржуазна альтернатива: українські землі в середині XVII – другій половині XVIII ст. Київ, 2021. – серія «Нариси з економічної історії України». Кн. 3.
- Шайдель Вальтер.* Великий уравнитель. Насилие и история неравенства от каменного века до XXI столетия. – Москва, 2020.
- Шамбинаго Сергей.* Песни-памфлеты XVI века. – Москва, 1913.
- Шартье Роже.* Культурные истоки Французской революции. – Москва, 2001.
- Шерстюк Валерій.* Українське дисидентське питання в політичних відносинах Росії і Речі Посполитої (кінець XVII – XVIII ст.). – Рівне, 2015.
- Шивельбуш Вольфганг.* Смаки раю. Соціальна історія прянощів, збудників і дурманів. – Київ-Львів, 2016.
- Шоню Пьер.* Цивилизация классической Европы [1630-1760]. – Москва-Екатеринбург, 2008.
- Шоню П.* Цивилизация Просвещения. – Екатеринбург, 2008.
- «Юрнал» вице-адмирала Я. С. Барша.* Часть вторая. 1726-1740 // Сборник гос. биб-ки им. Салтыкова-Щедрина. – Вып. 3. – Ленинград, 1955.
- Юст Юль.* Записки датского посланника при Петре Великом (1709-1711) / пер. Ю. Н. Щербачев. – Москва, 1900.
- Abu-Lughod, Janet L.* Europa na peryferiach. Średniowieczny system-świat w latach 1250-1350. – Kęty, 2012.
- Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej z archiwum tzw. bernardyńskiego we Lwowie.* – T. XX: Lauda wiszeńskie 1572–1648 / wyd. A. Prochaska. – Lwów, 1909.
- Augustyniak Urszula.* Historia Polski. 1572-1795. – Warszawa, 2008.
- Baszanowski Jan.* Handel wołami w Polsce XVI-XVIII wieku. – Bytom, 2017.
- Broda Krzysztof.* Geografia gospodarcza Królestwa Polskiego w XVI wieku. – Białystok, 2016.
- Dzieje gospodarcze i społeczne Imperium Osmańskiego 1300-1914 / red. Halil Inalcik, Donald Quataert.* – T. 1. – Warszawa, 2008.

- Chorążyczewski Waldemar.* Mróz, śnieg i polityka. Zima jako czas sejmowania w Polsce XVI – pierwszej połowie XVII wieku // Historia – klimat – przyroda. Perspektywa antropocentryczna / Red. Piotr Oliński, Wojciech Piasek. – Toruń, 2018. – S. 61-78.
- Dąbrowski Janusz.* Próby rozwiązania konfliktu kozackiego w latach 1648-1672 przez polskie elity polityczne // Соціум. Альманах соціальної історії. – Київ, 2007. – Вип. 7. – S. 143-160.
- Florczak Zofia.* Udział regionów w kształtowaniu się piśmiennictwa Polskiego XVI wieku. Studium z zakresu sociologii pisarstwa. – Wrocław-Warszawa, 1967.
- Frost Robert I.* Oksfordzka historia unii polsko-litewskiej. T. 1: Powstanie i rozwój 1385-1569. – Poznań, 2018.
- Izdebski Adam.* Rewolucja ekologiczna w szesnastowiecznej Polsce? Przemiany przyrodnicze okresu wczesnej nowożytności na ziemiach polskich na tle europejskim // HISTORYKA. Studia Metodologiczne. – T. 46. – Kraków, 2016. – S. 25-43.
- Karpiński Andrzej.* W walce z niewidzialnym wrogiem. Epidemie chorób zakaźnych w Rzeczypospolitej w XVI–XVIII wieku i ich następstwa demograficzne, ekonomiczne, społeczne i kulturalne. – Warszawa, 2000.
- Kronika* za Zygmunta Augusta w Knyszynie zmarłego roku 1572 i inne dokumenty polityczne z czasów pierwszego bezkrólewia. Vol. 1. Od lipca 1572 do czerwca 1573 / Oprac. Krzysztof Koehler. – Kraków, 2016.
- Morzy Józef.* Kryzys demograficzny na Litwie i Białorusi w drugiej połowie XVII wieku. – Poznań, 1965.
- Parker Geoffrey.* Global Crisis: War, Climate Change and Catastrophe in the Seventeenth Century. – New Haven, 2013.
- Pawłowska-Kubik Agnieszka.* Rokosz Sandomierski 1606-1609. Rzeczpospolita na politycznym rozdrożu – Toruń, 2019.
- Relacje wojenne* z pierwszych lat walk polsko-kozackich powstania Bohdana Chmielnickiego, okresu «Ogniem i mieczem», (1648-1651) / Oprac. wstępem i przypisami opatrzył Mirosław Nagielski. – Warszawa, 1999.
- Rybarski Roman.* Handel i polityka handlowa Polski w XVI stuleciu. Rozwój handlu i polityki handlowej. Tablice i materiały statystyczne. – Oświęcim, 2015.
- Schubert Ernst.* Jedzenie i picie w średniowieczu. Toruń, 2019.
- Siemek Kasper.* Civis Bonus / Dobry Obywatel. – Warszawa, 2018.

Smolucha Janusz. Kilka uwag na temat wyprawy czarnomorskiej Jana Olbrachta w 1497 // *Studia historyczne*. – R. XL: 1997, z. 3(158). – S. 143-426.

Volumina Constitutionum. – T. 2 (1589-1609). – Warszawa, 2008.

Zadora. Traktat de offensive bello. – [Kraków?], 1613.

Іменний покажчик

- Абалов Александр* 18, 19
Август II, король 153, 149, 151, 164, 167, 169
Август III, король 164
Аджемолу Дарон 43, 187
Акер Ян, ван (фон-Акер) 56
ал-Омарі 66
Аксаков Іван 159
Альгаротті Франческо 50
Ананьєва Анна 19
Апостол Данило 8, 151
Аррігі Джованні 6, 29, 74, 181
Астаматій Остафій 27
Ахія (Ях'я), султанчик-самозванець 92
- Бараш Семен* 22
Барбаро Йоасафат 32, 53, 84
Бароній Цезар 115
Барш Яків 38
Баторій Габор (Габріель) 112, 113
Безбородько Олександр 186
Белич Джеймс 48, 196
Белл Джон 50
Белокуров Сергій 144
Бельський Мартин 107
Биліна Станіслав 13
Бізаччіоні Майоліно 135
Бокій Гаврило 40
Болеслав Хоробрий, король 33
Бона, королева (Бона Сфорца) 78
Боплан Гійом Левасер, де 39, 42, 68, 69, 75, 77, 138
Бородавка (Нерода) Яків 120
- Ботеро Джованні* 42, 53
Братковський Данило 14, 134, 152
Брехуненко Віктор 10
Бродель Фернан 5, 12-14, 19, 72, 135
Броневський Мартин 64, 66
Брюховецький Іван 182, 186, 192, 199
Булашев Георгій 21
Бульфферетті Луїджі 39
Бусіко, маршал 90
Бюшинг Антон-Фрідріх 171
- Вази, королі* 111, 118
Валерстайн Іммануїл 5, 39, 40, 45, 47, 71, 72, 97
Василенко Микола 187
Вебер Марк 9
Вейсбах Йоган-Бернгард 56
Вердум Ульріх, фон 55, 67, 68, 83, 137
Верещинський Йосип 34
Верлан, гайдамака 8
Виговський Іван 108, 142-146, 175, 191
Виговські 173
Вишневецький Адам 119
Вишневецький Дмитро 7, 109, 118
Вишневецький Михайло 123
Вишневецький Михайло-Сервацій 173
Вишневецький Костянтин 126, 129
Вишневецький Ярема 38, 120, 123, 128, 129, 133

- Вишневецькі, князі 113, 127, 128
Вирський Дмитро 78
 Віко Джамбатіста 117
Вілбер Кен 135, 163
 Вітовт, великий князь 28, 34, 66, 87, 90
 Владислав Варненчик, король 83
 Владислав IV, король 127, 136, 142
 Войновичі: Петро і Степан 76
 Володимир Святий, князь 87
Вульф Ерік Р. 5
 Вульф Левін 189

 Габсбурги, імператори 36, 97, 102, 112
 Газі-Гірей, хан 29
 Галаган Гнат 76
Галенко Олександр 70, 105
 Гамбет Антон 56
 Ганнібал, козак 77
Гаравей Донна 10
 Гаркуша Семен 193
 Гаур Якуб-Казимир 150
Гегель Георг 16, 137
 Гедиміновичі, великі князі 81, 128
 Генріх Валуа, король 110
 Гербурт Ян-Щасний 112, 123, 129
 Германаріх, король 34
 Гільдебранд Конрад-Якоб 44
 Гільденштедт Йоган-Антон 22, 48, 50, 54, 56, 58
 Гіреї, хани 86
Гірц Кліфорд 10
 Глинська Ганна 68
 Глинська Олена 68

 Глинський Михайло 108
 Глинські, князі 108
 Голіцин Дмитро 154
 Голуб Олефір 121
 Гонта Іван 176
Горобець Віктор 193
Готтліб Ентоні 116
 Граціані Антоніо-Марія 53
Гребер Девід 9, 117
 Грек Данило (Олівеберг де Грекані) 27
 Грива Василь 169
 Груневег Мартин 84, 85
Грушевський Михайло 12
Гугенхейм Сільвен 12
 Гутенберг Йоган 82

 д'Асколі Еміддіо Дортеллі 68, 78
Даймонд Джаред 5, 28, 48, 195
 Данило Галицький, князь 128
 Данилович Станіслав 131
 Данте Аліг'єрі 24
 Дашкович Остафій 106
 Дашковичі 113
Дейвіс Норман 44, 47
Делюмо Жан 8, 14, 18, 23, 44, 76, 135
Дженкінс Саймон 5
 Джовіо Паоло 32
 Дзержек Кшиштоф 93
 Дзиньковський Іван 182
Доллінгер Філіпп 95
 Дорошенко Михайло 126
 Дорошенко Петро 127, 141, 146, 147, 149, 199
 Дука Георгіе 7
Дюби Жорж 24, 25
 Дюк Степанович 42, 111

- Дюпон Филип 107
 Евлія Челебі 68
 Едигей, емір 84-88
 Євлевич Тома 40
Єльніков Михайло 66
 Єпіфаній (Євстафій Ревуцький) 155
 Жолкевський Станіслав 112, 120, 129, 130
 Жоравський з Чуднова 50
Жукович Платон 66, 122
 Заблоцький Антоній 177
 Залізник Максим 175
 Замойська Гризельда 128
 Замойський Анджей-Єронім-Францішек 48
 Замойський Ян 32, 40, 111, 112, 129
 Заруцький Іван 120
 Заславський Владислав-Домінік 128
 Заславські 128
 Збараський Юрій 65
 Зборовські 113
 Зебжидовський Миколай 8, 13, 97, 99, 112, 199
 Зиморович Бартоломій 120
 Зіновійв Климентій 24
 Значко-Яворський Мелхіседек 166, 175
 Ібн Баттута 26
 Іван Грозний, цар 18, 93
 Івоня, господар 7, 110
 Ігнатовський Ігнатій 176
 Ігор, князь 127
Іноземцев Владислав 18, 19
 Іслам-Гірей, хан 126, 133
Кабузан Владімир 37
 Казимир IV Ягеллончик, король 33
 Калиновський Мартин 154
 Калігарі Джованні-Андреа 26
 Калнишевський Петро 193
 Кантемир, мурза 123, 124, 131
 Каплан-Гірей, хан 169
 Капніст Василь 70, 177
 Карпіні Плато 31
Кассіпер Ернст 9
 Катерина II, цариця 18, 31, 48, 164, 174, 175, 177, 193, 200
 Каховський Василь 177
Келлі Джон 24, 25
 Кисіль Адам 120, 129
Кінг Чарльз 30, 51, 68
 Кішка Самійло 105
 Клавіхо Руй-Гонсалес, де 86
Кларк Джонатан 19
 Кльонович Себастьян 49, 51, 85
Княжевич Микола 51
Ковалець Тарас 139
Коллінз Рендалл 16
 Колумб Христофор 28
 Кольбер Жан-Батист 161
 Коммендоні Джованні-Франческо 53
 Конде, принц 151
 Кондратович (Кондратьєв) Герасим 184
 Конєцпольський Станіслав 52, 125, 126, 130, 131, 133
 Кониський Григорій 178
 Контаріні Амброджо 26
 Корецький Самійло 118, 123
 Косагов Григорій 191

- Косинський Криштоф 113
 Костюшко Тадеуш 180
 Костянтин Михайлович
 (Костянтин з Островиці) 90
 Котляревський Іван 39
Кочегаров Кірілл 138, 149
 Кривоніс Максим 38
Крістіан Девід 5, 12, 62, 196
 Кромер Мартин 33
 Крижанич Юрій 144
Крижановський Аристарх
 115
 Кричевський Михайло
 (Станіслав) 131
Куліш Пантелеймон 34, 54,
 57, 104, 105, 142
Кульпін Едуард 21
 Куницький Стефан 149
 Курбський Андрій 110
 Кушевич Самійло 140

 Ланноа Жильбер, де 66
 Ласький Ян 100
 Лащ Самійло 131
 Лейбніц Готфрід-Вільгельм
 158
Леп'явко Сергій 69
Ле Руа Ладюрі Емануель 52
 Лжедмитрій I, цар 111, 119
 Лжедмитрій II, цар 119
 Лизогуб Яків 178
 Любенецький Анджей 39, 93,
 111, 129
 Любомирський Єжі 145
 Людовік XIV, король 161

 Мазепа Іван 14, 134, 136, 148,
 150, 151, 153, 182, 189
Майнов Владімір 53
Мак-Ніл Вільям 18, 37, 43, 62

 Максиміліан II, імператор 110
 Максимович Герасим 73
Малія Мартин 6, 8, 11, 13,
 19, 20, 46, 134
Маловіст Маріан 74
 Мамай, хан 29, 85, 86, 108
Манн Міхаель 6
 Маркович Яків 25, 42, 55,
 185
 Махмет-баша, візир 93
 Маховський Себастьян 146
 Матяш Корвін, король 82, 90
Мейер Михаїл 167
 Меховський (Меховіта)
 Матвій 42, 99
 Мирович Іван 178
 Мисаїл, митрополит 89
 Михайло Вишневецький,
 король 146
 Михалон Литвин 63
Мицик Юрій 90
Мільчев Володимир 167
 Мініх Бургард-Крістоф 169
 Михай Хоробрий (Витязь) 65,
 112
 Мнішек Марина 68, 120
 Могила Петро 7, 120, 127,
 128
 Мор Томас 69
Мортимер Йєн 35, 62
 Морштин Ян-Анджей 31, 34,
 35
Мур-молодший Барінгтон 58,
 63
 Муха, повстанець 82
 Мюнц Йоган-Генріх 39, 46

 Наїма, хроніст 91, 106, 124,
 127

- Наронович-Наронський Юзеф 158
 Неблядин Григорій 183
Некрасов Георгій 188
 Немирич Юрій 15, 130, 137, 140
Норкус Зенонас 15
 Ньютон Ісаак 163
 Обухович Філіп-Казимир 115
 Олександр I, король 100
 Олексій Михайлович, цар 19
 Олельковичі, князі 40, 84, 85, 88, 128, 183
 Окольський Шимон 41, 53, 57, 117
 Орел Олексій 110
 Орлик Пилип 154, 155, 167, 169
 Османи, султани 81, 84, 112, 123-127, 142
 Остроградський Матвій 168
 Остроградський Микола 158
 Острозький Василь-Костянтин 104, 128
 Острозький Костянтин 108
 Острозький Олександр 128
 Острозький Федір 88
 Острозький Януш 128, 129
 Острозький Януш-Павло 128
 Острозькі, князі 77, 128
 Острянин Яків 54, 68, 132
 Палій Семен 149, 150, 152, 153
Памук Шевкет 63
Пархоменко Володимир 22
 Паскаль Блез 116
 Пашковський Мартин 33
Пейн Лінкольн 30
 Пейссонель Шарль-Клод, де 24, 31, 46, 53, 57, 63-65
 Пейтон Джон 33, 50, 54, 64, 65, 83, 93, 104, 143
 Пекалід Шимон 50, 55, 128
 Петрарка Франческо 23
 Петро I, цар 153, 155, 187
 Підкова Іван 7, 111, 113
 Пінкер Стівен 197
Плохій Сергій 7, 47
Пономарьов Олексій 55
Понтінг Клайв 115
 Порадовський Кшиштоф 131
 Поссевіно Антоніо 54
 Потоцький Миколай 46, 122, 130
 Потоцький Прот 34
 Потоцький Стефан 123
 Потьомкін Григорій 48, 177
 Потьомкін Микола 163
 Претвич Бернард 36, 77, 106, 108, 109
 Радзивіл Богуслав 143
 Разван Стефан 27
 Разін Степан 145
 Ракоці Ференц 167
 Рангоні Клаудіо 124
 Рареш Петро 7, 109
Ревель Жан-Франсуа 75, 116
 Рікоут Пол 26
Робінсон Джеймс 43, 48, 187
Розендунд Маркус 21
 Розумовський Кирило 56, 76, 167, 188
 Роксолана, султанша 68
 Ружинський Роман 119-120
 Ружинські, князі 113
 Рюрик, князь 127
 Рюриковичі, князі-царі 81

- Сагайдачний Петро 112, 120
 Садковський Віктор 179
 Самойлович Данило 38
 Самойлович Іван 148, 149, 184
 Самусь, гетьман 149, 153, 154
 Сапега Лев 111
 Сарницький Станіслав 32-34, 51, 56, 78, 85, 101, 104, 106, 108, 109, 132
 Свенельд, воєвода 129
 Свидригайло, князь 84, 87
 Свірчовський (Свірговський) Ян (Іван) 7
 Семен Олелькович, князь 85
 Сенарега, генуезці 68, 83
 Сигізмунд I Старий, король 27, 40, 85, 102, 103, 105
 Сигізмунд-Август, король 13, 74, 103, 104, 110, 128
 Сигізмунд III Ваза, король 111, 113
 Сигізмунд Корибутович 88
 Сигізмунд Люксембурзький, король 90
 Сикст IV, римський папа 89
 Синявський Адам-Миколай 154
Сисин Френк 61
 Сірко Іван 146, 149, 191, 192
 Скандербег 79, 91
 Скоропадський Іван 155, 168
Скотт Джеймс С. 28, 43, 117, 163
 Слуцький Юрій 128
Сміл Вацлав 23, 52
 Сміг Джон 26, 27, 30
Смолій Валерій 10
 Смотрицький Мелетій 78
Снайдер Тімоті 35
 Спіноза Бенедикт 160
Сокирко Олексій 75
 Сомко Яким 185
 Станіслав Лещинський, король 136, 153, 168, 169
 Станіслав-Август Понятовський, король 174, 175, 180
 Старовольський Шимон 129
Степанков Валерій 10
 Стефан Баторій, король 93, 110, 111, 113, 141
 Стефан Великий, господар 91
 Стефан з Вербовця (Іштван Вербоці) 90
Стріха Ярослава 11
 Сулейман Пишний, султан 105, 106
 Сулима Іван 130
Сулима Камінський Анджей 11
 Тайлер Вот 25
 Танд Гаспар, де 41
 Тарновський Ян-Амор 108
 Тассоні Алессандро 116
 Теве Андре 28, 49, 106
 Текелій Петро 193
 Тимур, емір 26, 28, 84-86
Тищенко Микола 71
Тіллі Чарльз 16, 160, 161
Тойнбі Арнольд Дж. 11
 Токвіль Алексіс, де 136
Толочко Олексій 7
 Тохтамиш, хан 86
 Тохтамишевичі, хани 87
 Трансильєан Максиміліан 95
Трепавлов Вадим 62, 63

- Тукальський Йосип 127
 Туркевич Георгій 178
Федоренко Павло 55
 Федорович Тарас 61
Фейган Брайан 21
Фергюсон Ніл 9, 37, 75, 157, 162
 Фірлеї 127
 Фоккеродт Йоган-Готхільф 65
Франкопан Пітер 28
 Цвікер Даніель 15, 140
 Ханенко Михайло 147
 Харько (Захар), сотник 174, 175
 Хатідже Турхан (Надія з Поділля) 68
 Хмелецький Стефан 130
 Хмельницький Богдан 7, 30, 33, 38, 44, 49, 71, 99, 119, 129-131, 137-140, 142, 143, 145, 148
 Хмельницький Тиміш 142
 Хмельницький Юрій 15, 140, 148, 150
Ходарковський Майкл 36, 73
 Хоментовський Станіслав 168
Хонігсман Яків 61
Хоскінг Джефрі 18
Хоффманн Штефан-Людвіг 162
 Чаадаєв Петро 181
 Чалий Сава 154, 169
 Чарнецький Стефан 140
 Чарторийські, князі 174
 Чингізиди, хани 81, 86
 Чингісхан 81, 108
Шайдель Вальтер 67, 98
Шамбінаго Сергій 93
Шартъє Роже 157
 Шевченко Тарас 176
Шивельбуш Вольфганг 76
 Шиг-Ахмет (Шейх-Ахмат, Шахмат), хан 86
 Шимановський Самуель 33
 Шимонович Шимон 42
Шмагель Франтишек 13
Шоню Пьєр 15, 16, 37, 42, 43, 96, 157, 161
 Шумлянський Онуфрій 178
 Юані, імператори 86
 Юнкер Готліб-Фрідріх-Вільгельм 50, 76
 Юст Юль 23, 153, 154
 Яблоновський Микола 178
 Яблоновський Станіслав 152, 169
 Яблоновський Ян-Каєтан 166, 175
 Яблоновський Ян-Станіслав 169
 Яблоновські 175, 178
 Ягайло, король 83
 Ягелони, королі 82, 89, 97, 100, 103, 109, 110, 128
 Ягелонка Анна 110
 Язловецькі 113
 Ян-Казимир, король 136, 145
 Ян-Ольбрахт, король 83
 Ян Собеський, король 136, 148-151
Яковенко Наталя 19, 61
Ясперс Карл 9

- Abu-Lughod, Janet L.* 81
Augustyniak Urszula 8, 36
Baszanowski Jan 51
Broda Krzysztof 40
Chorążyczewski Waldemar 32
Dąbrowski Janusz 147
Florczak Zofia 45
Frost Robert I. 8
Izdebski Adam 47
Kamen Henry 115
Karpiński Andrzej 38
Koehler Krzysztof 13
- Morzy Józef* 38
Parker Geoffrey 22
Pawłowska-Kubik Agnieszka
13
Rybarski Roman 71
Schubert Ernst 75
Siemek Kasper 98
Smolucha Janusz 87
Woysznarowicz Kazimierz Jan
122

Наукове видання

Вирський Дмитро Станіславович

**Початок сучасності:
друга хвиля глобалізації,
кінець Старого Порядку та Україна
(XV – середина XIX ст.)**

На обкладинці: кадр з мультфільму «Енеїда» (1991) – класичний образ
«переходу» (від Трої до Риму, від Домодерну до Модерну)

Оригінал-макет та комп'ютерну верстку підготував:
Дмитро Вирський

Підписано до друку 30.VI.2022. Формат 60x84/16

Ум. друк. арк. 14,5. Обл. вид. арк. 15,5.

Наклад 100. Зам. 32. 2022 р.

Поліграф. д-ця Інституту історії України НАН України
Київ-1, Грушевського, 4

Свідоцтво

про внесення суб'єкта видавничої справи до державного реєстру видавців,
виготовлювачів і розповсюджувачів видавничої продукції

Серія ДК № 5070 від 23.03.2016 р.